

DDR - FMK - СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

By Sanja Petrović - Drugi deo

II 2.

Дете

II 2. 1. Као грађанин

По првом послератном попису из 1948. године Федеративна Народна Република Југославија простирала се на 255 395 км². На овој територији живело је 15 772 098 становника односно 7 582 461 припадник мушког и 8 189 637 припадница женског пола у оквиру 3 609 725 домаћинстава.⁵²¹ Територија НР Србије заузимала је највећи део територије ФНРЈ и простирала се на 88 395 км². На овој територији живело је 6 527 966 становника односно 3 171 201 припадник мушког и 3 356 765 припадница женског пола који су били распоређени у оквиру 1 485 737 домаћинстава.⁵²² До наредног пописа из 1953. године који је био и последњи попис становништва у периоду који представља предмет интересовања рада, број становника Југославије повећао се на 16 927 275 становника. По резултатима пописа из 1953. године у ФНРЈ је живело 8 211 284 припадника мушког и 8 715 991 припадница женског пола у оквиру 3 986 999 домаћинстава. Број становника највеће југословенске републике повећао се на 6 983 544 становника односно број припадника мушке популација порастао је на 3 418 000 а женске на 3 565 240. Становништво НР Србије живело је у оквиру 1 638 989 домаћинстава.⁵²³

Једна од главних карактеристика становништва које је насељавало територију југословенске државе у првих петнаест година после Другог светског рата је изражено присуство млађих годишта. Од укупно 15 772 098 Југословена односно грађана ФНРЈ колико их бележи попис из марта месеца 1948., њих 5 131 637 односно 32, 53% су били

⁵²¹ "Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 54; Према последњем попису из времена Краљевине тј. по попису из 1931 године у Краљевини Југославији која се простирала на 247 542 км² је живело 13 934 038 становника од чега 6 891 627 припадника мушког и 7 042 411 припадница женског пола у оквиру 2 709 399 домаћинстава.

⁵²² Isto; Централни и највећи део територије НР Србије заузимала је ужа Србија која се простирала на 55 927 км². На овој територији живело је 4 136 934 становника. Поред територије уже Србије у састав највеће југословенске републике улазиле су две аутономне покрајине: АП Војводина која се простирала на 21 779 км² и у којој је живело 1 663 212 становника и АП Косово и Метохија која се простирала на 10 689 км² и у којој је живело 727 829 становника. Са 68,1 становником по км² АП Косово и Метохија је спадала у један од најгушће насељених делова Југославије.

⁵²³ Isto; По резултатима пописа из 1953. године на територији уже Србије живело је 4 460 405 становника док је на територијама аутономних покрајина живело: у Војводини 1 713 905 и на Косову и Метохији 809 234 становника.

дечаци и девојчице узраста до 14 година старости при чему су деца узраста од 10 до 14 година, којих је било 1 798 041, чинила најбројнију старосну категорију у Југославији.⁵²⁴ Ако се анализира старосна структура грађана ФНРЈ који су имали преко 15 година старости види се да се са бројем дечака и девојчица који су имали између 10 и 14 година може поредити једино број младића и девојака узраста између 15 и 19 година којих је према резултатима пописа из 1948. било 1 722 905. Узрасним категоријама које су бројала преко 1 000 000 грађана Југославије припадали су још грађани који су имали од 20 до 24 године (1 450 149), од 25 до 29 година (1 062 475) и од 34 до 39 година (1 136 942). Ако се овом броју дода број припадника узраста од 30 до 34. године којих је било 786 267 може се закључити да је од 15 772 098 грађана Југославије чак 11 290 375 или 71, 58% имало између 0 и 40 година старости док је 6 929 678 или 43, 94% имало између 0 и 19 година старости.

Дечака и девојчица, који ће у овом раду бити посматрани као деца основно школског узраста односно узраста од 7 до навршених 14 година старости, било је према попису из 1948. године 2 840 987⁵²⁵ што је представљало 55, 36% од укупног броја дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година старости или 18, 01% од укупног броја становника Југославије према попису из 1948. Другим речима, друштвена група⁵²⁶ која се налази у фокусу интересовања овога рада представљала је значајан део укупне популације.⁵²⁷

Поред тога што су чинили значајан део укупне југословенске популације, преко 90, 94% дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година односно њих 4 666 530 припадали су групи тзв. издржаваног становништва кога је према резултатима пописа из марта месеца 1948. било 5 988 531 насупрот 9 783 567 активних лица. То значи да су деца узраста од 0 до 14 година чинила 77,92% групе издржаваног становништва. Са друге стране, 9, 06%

⁵²⁴ "Ukupno stanovništvo po starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 55. Према резултатима пописа из 1948. године деца узраста од 0 до 14 година делила су се у неколико узрасних категорија. Прву су чинила деца од 0 до 4 године којих је било 1 647 287; другу су чинила деца узраста од 5 до 9 година којих је било 1 686 309; трећу су чинила деца узраста од 10 до навршених 14 година старости којих је било 1 798 041.

⁵²⁵ *Isto*; 0 (512 898); 1 (300 707); 2 (254 648); 3 (280 843); 4 (298 191); 5 (320 553); 6 (322 810); 7 (346 411)

⁵²⁶ *Isto*. И ако се у фокусу рада налазе, пре свега, припадници узрасне категорије од 7 до 14 година старости под овом формулацијом налазиће се припадници узрасне групе од 0 до 14 година јер се статистичка анализа произашла из пописа из марта месеца 1948. године не фокусира експлицитно на децу узраста од 7 до 14 година старости.

⁵²⁷ *Isto*. По резултатима пописа из марта месеца 1953. године тренд је остао исти. Број становника повећао се на 16 927 275. Дечака и девојчица до 14 година старости било је 5 176 000 или 30,58% од укупног броја становника. Број деце и младих до 19 година старости попео се на 6 929 000 или 40, 93% укупне југословенске популације.

малишана узраста од 0 до 14 година односно њих 465 107 припадали су групи активног становништва што значи да су зарађивали за живот.⁵²⁸ Значајан је податак да су припадници ове групе заједно са активним припадницима узраста од 15 до 19 година⁵²⁹ односно њих 1 987 361 чинили 20,31% од укупног броја активних у земљи. Овај податак посебно је значајан јер се ради о деци и младима који ће реформом школа општег типа бити виђени као полазници школа обавезног школовања. Чињеница да се у Југославији према резултатима пописа из 1948. године број активног становништва међу друштвеним групама које су виђене за обавезно школовање а не за активан рад, пењао на преко 20% од укупног броја активних представљало је једну од отежавајућих⁵⁴ околности у процесу „окупљања“ значајног дела друштва око обавезне школе. Податак добија на значају ако се зна да је 9 783 567 активног становништва од којих су 20,31% чинили млади до 19 година старости, „виђених“ за обавезно школовање, издржавало 5 988 531 становника. „Трансфер“ скоро 2 000 000 милиона деце и младих из једне у другу групу представљао је један од најтежих задатака у процесу формирања модерног система образовања и васпитања. Ако се зна да је већина младих до 19 година односно њих 1 634 261 који су припадали групи активног становништва радило у приватном сектору⁵³⁰ тј. сектору који је у годинама после Другог светског рата „прехрањивао“ највећи број становништва али и био у директној вези за процесом индустријализације привреде може се наслутити до које мере су процеси модернизације и пре свега привредне трансформације били у директној вези са реформом процеса образовања. „Санирање“ приватног сектора тј. делатности попут пољопривреде, занатства и трговине⁵³¹ подразумевало је убрзану индустријализацију земље која би поменутих 2 000 000 припадника узрасне групе од 0 до

⁵²⁸ „Ukupno stanovništvo po zanimanju i sektoru svojine, prema grupama starosti i zaradivanju: Popis stanovništva 15. mart 1948“, *Isto*, str. 56-57; Од 465 107 дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година који су зарађивали за живот већина тј. њих 424 912 радила је у тзв. приватном сектору. Знатно мањи број активних лица овога узраста радило је у општедржавном сектору (31 961); задружном сектору (8 161); друштвеним организацијама (73).

⁵²⁹ *Isto*; Од 1 722 905 припадника узрасне групе од 15 до 19 година, 1 522 254 су припадали групи активних а свега 200 651 издржаваних лица.

⁵³⁰ *Isto*; Већ је наглашено да је чак 424 912 дечака и девојчица узраста до 14 година радило у приватном сектору. За слична занимања интересовали су се и припадници узраста од 15 до 19 година. Од 1 522 254 активних припадника младих од 15 до 19 година чак 1 209 349 је радило у приватном сектору. Остали су били распоређени на следећи начин: општедруштвени сектор (270 219); задружни сектор (41 196); друштвене организације (1 490).

⁵³¹ *Isto*; По резултатима пописа из 1948. године 11 905 813 од 15 772 098 Југословена тј. 75, 49% Југословена живело је од приватног сектора. Од 9 783 567 активних Југословена, њих 7 734 556 или 79, 06% радило је у приватном сектору.

19 година „повукла“ према индустрији и другим савременим привредним гранама али кроз образовању а не кроз неквалификовану радну снагу.⁵³²

Ни многе друге околности нису се могле сматрати олакшавајућим. Од укупно 15 772 098 грађана Југославије више од половине односно 51, 92% или 8 189 637 чиниле су жене.⁵³³ Девојчице узраста до 14 година којих је било 2 518 727 чиниле су 30, 75% укупног броја жена или 15, 97% од укупне популације док су девојчице и девојке до 19 година старости чиниле 3 375 450 или 41, 22% од укупног броја жена или 21, 40% од укупне популације. Чак 4 646 159 или 56, 73% од укупног броја жена није имало никакву школску спрему док је свега 2 981 118 жена или 36, 40% имало завршену основну школу. Без икакве школске спреме било је чак 2 301 925 или 68, 20% девојчица и жена до 19 година старости док је свега 878 826 или 26, 04% припадница женског пола до 19 година старости имало завршено основну школу. Припаднице женског пола које су чиниле убедљиву већину југословенског друштва на коју се, сада када су постале равноправне грађанке, могло и морало рачунати биле су далеко већи изазов за све оне који су у послератној југословенској држави били задужени за образовање. Анализа „женског“ дела југословенског друштва показала је да се ради о групи која не само да је остала „непрепознатљива“ за образовни систем већ о групи којом доминирају млађи нараштаји, управо они, које у новој социјалистичкој Југославији образовање није ни могло али ни смело да заобиђе. Са друге стране, управо је „привођење“ девојчица и девојака узраста од 7 до 19 године школи требало да представља један од кључних фактора еманципације жена у социјалистичкој Југославији.

Висок степен неписмености који је посебно био распрострањен међу припадницима појединих народа у Југославији представљао је значајну препреку у процесу формирања модерне школе у Југославији. Од 12 438 502 грађанина Југославије колико их је било када се изузму дечаци и девојчице узраста до девет година који нису ни

⁵³² Isto. По резултатима пописа из марта месеца 1953. године ситуација се погоршала јер је број издржаваног становништва нарастао на 8 546 000 док се број активног смањило на 7 838 000. 543 000 особа су се водиле као лица са личним приходом.

⁵³³ „Ukupno stanovništvo po školskoj spremi, grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948“, Isto, str. 58-59.

По подацима пописа из марта месеца 1953. године број припадника мушке и женске популације значајно се уједначио што се може разумети као последица санирања људских губитака у рату у ком су губици припадника мушке били већи од припадника женске популације. Тако је број припадника женског пола износио 8 715 991 наспрам 8 211 284 припадника мушког пола; „Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953“, Isto, str. 54.

могли ући у овај скор, чак 3 162 941 или 25,4% Југословена између 10 и 65 и више година је било неписмено. Убедљиву већину, чак 2 256 279 су чиниле жене. 35,4% од 6 554 12 жене узраста између 10 и 65 и више година је било неписмено. Најмање неписмених грађана Југославије припадало је узрастима: од 10 до 14 година (15,5%);⁵³⁴ од 15 до 19 година (12,5%);⁵³⁵ од 20 до 24 године (12,8%);⁵³⁶ од 25 до 29 година (16,8%);⁵³⁷ док је убедљиво највише неписмених припадало узрасним категоријама : од 45 до 49 година (35%);⁵³⁸ од 50 до 54 године (37%);⁵³⁹ од 55 до 59 година (44,8%);⁵⁴⁰ од 60 до 64 године (46,7%);⁵⁴¹ 65 и више година (55,7%);⁵⁴². Највећи проценат неписмених грађана старијих од 10 година био је међу припадницима оних народа који су се на попису 1948. године изјаснили као: „Цигани“ (74%);⁵⁴³ „Шингари“ (73,7%);⁵⁴⁴ Турци (63,9%);⁵⁴⁵ Муслимани неопређени (54,3%);⁵⁴⁶. Најмањи проценат неписмених био је међу онима који су се изјаснили као: Словенци (2,3%);⁵⁴⁷ Чеси (3%);⁵⁴⁸ Словаци (4,8%);⁵⁴⁹ Руси (4,7%);⁵⁵⁰ Мађари (8%);⁵⁵¹ Немци (6,2%);⁵⁵² Италијани (6,9%);⁵⁵³. Међу припадницима два најбројнија народа у Југославији, српског и хрватског било је: 27,7% неписмених Срба⁵⁵⁴ и 18,1% неписмених Хрвата⁵⁵⁵ старијих од 10 година.⁵⁵⁶

⁵³⁴ „Ukupno stanovništva po narodnosti, polu, grupama starosti i pismenosti. Popis stanovništva 15. mart 1948“, *Isto*, str. 60-63; Укупно грађана наведеног узраста 1 798 041.

⁵³⁵ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 722 905.

⁵³⁶ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 450 149.

⁵³⁷ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 1 062 475.

⁵³⁸ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 892 167.

⁵³⁹ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 654 065.

⁵⁴⁰ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 569 962.

⁵⁴¹ *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 484 157.

⁵⁴² *Isto*; Укупно грађана наведеног узраста 880 848.

⁵⁴³ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 50 537.

⁵⁴⁴ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 519 938.

⁵⁴⁵ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 69 866.

⁵⁴⁶ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 568 022.

⁵⁴⁷ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 1 152 058.

⁵⁴⁸ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 33 585.

⁵⁴⁹ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 69 239.

⁵⁵⁰ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 18 677.

⁵⁵¹ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 414 342.

⁵⁵² *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 47 482.

⁵⁵³ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 66 566.

⁵⁵⁴ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 5 225 475.

⁵⁵⁵ *Isto*; Укупан број грађана старијих од 10 година 3 037 787.

⁵⁵⁶ „Ukupno stanovništvo po mestu rođenja, bračnom stanju, pismenosti i grupama starosti. Prethodni rezultati popisa stanovništva 31. marta 1953. godine prema uzorku u hiljadama“, *Isto*, str. 77. Према резултатима пописа из марта месеца 1953. године ситуација се није много поправила. Ако се изузме 3 562 000 деचाка и девојчица узраста до 9 година у Југославији је знало само да чита и пише 9 963 00 или 58, 86% грађана. Неписмених је било 3 255 000 или 19,23% грађана.

Један од значајних показатеља друштвеног амбијента, у тренутку када је је у Југославији спроведен први послератни попис, је била слаба покретљивост становништва. Од 15 772 098 Југословена њих 15 573 419 је било рођено у Југославији односно по народним републикама у којима су рођени. Чак 12 699 915 или 80, 52% их је било рођено у срезу тј. граду где су пописани.⁵⁵⁷ Највећа покретљивост може се уочити међу припадницима српског народа. Према резултатима пописа из 1948. године, од укупно 720 540 грађана ФНРЈ рођених у једној а пописаних у другој републици њих 357 933 су се изјаснили као етнички Срби.⁵⁵⁸ Од укупно 6 523 230 Срба који су били рођени у некој од југословенских република, 4 561 989 их се родило у Србији. У Хрватској их је било рођено 637 994 а у Босни и Херцеговини 1 256 953.⁵⁵⁹

II 2. 2. Као члан породице

Покушај да се прикаже друштвени амбијент унутар кога су одрастали југословенски дечаци и девојчице не може се у потпуности сагледати у колико се не стави посебан акценат на социјално порекло и социјални статус родитеља малишана који се налазе у фокусу истраживања овога рада. Од 3 609 725 домаћинстава колико их је заведено пописом из марата месеца 1948. године чак 3 577 003 су чинила домаћинства стално присутних. Највише домаћинстава у Југославији после Рата имало је четири (574 994), три (560 937), два (509 353) и једног члана (451 184). Другим речима, чак 2 096 468 домаћинстава имало је четири или мање од четири члана домаћинства. Највише оних чије је домаћинство бројало само једног члана спадало је међу раднике, ученике у привреди, службенике, намештенике, лица издржавана од државе или неких других организација, приватнике. Домаћинства са два, три и четири члана углавном су била домаћинства чији је, како се наводи у резултатима пописа, „старешина“ радио као радник, био ученик у

⁵⁵⁷ “Ukupno stanovništvo po grupama, starosti, polu i rodnom kraju. Popis stanovništva 15. marta 1948”, *Isto*, str. 64.

⁵⁵⁸ “Lica koja su rođena u jednoj a popisana u drugoj narodnoj republici, po grupama starosti, narodnosti i polu. Popis stanovništva 15. marta 1948”, *Isto*.

⁵⁵⁹ У време одржавања првог послератног пописа 1948. године на територији Србије је по свему судећи живео још увек значајан број припадника српског народа који су током Другог светског рата избегли са територија које су улазиле у састав Независне Државе Хрватске. “Ukupno stanovništvo po polu, rodnom kraju i narodnosti. Popis stanovništva 15. marta 1948”, *Isto*, str. 65.

Према резултатима пописа из 1948. године Србија је имала 6 527 966 становника, “Ukupno stanovništva po popisima 1921 do 1953”, *Isto*, str. 54.

привреди, службеник, или пољопривредник који је обрађивао земљу величине, најчешће од 2 до 5, 5 до 10 или 1 до 2 хектара. Многи од њих били су приватници или лица издржавана од државе.⁵⁶⁰

Према подацима прикупљених пописом из 1953. године за 1952. у Југославији је рођено укупно 503 755. деце. Чак 473 316 је рођено у браку.⁵⁶¹ У Југославији је током 1952. године склопљено 175 571 бракава.⁵⁶² У чак 70 901 случају младожење су имале између 20 и 24 године, док су исто толико година младе имале у 77 696 случајева склапања брака у Југославији током 1952. године. Исте године, у 42 908 случајева склапања брака мушкарци су имали између 25 и 29 година док је број жена које су у овим годинама ступале у брак био далеко нижи. Жене узраста од 25 до 29 година нашле су се током 1952. године у „улози младе“ у скоро дупло мањем броју случајева у односу на мушкарце односно у 26 947 случајева. Ситуација је била обрнута у узрасту од 15 до 19 година. Жене овога узраста дупло чешће су ступале у брак него мушкарци. У чак 52 541 случају склапања брака младе су имале између 15 и 19 година. Мушкарци овога узраста нашли су се у „улози младожење“ у 28 459 случајева. Ако се посматрају појединачна годишта највећи број мушкараца који је 1952. године ступио у брак имао је 23 године (22 992 склопљена брака) а највећи број жена 19 (21 268 склопљена брака). На основу података за 1952. годину за које можемо предпоставити да су у великој мери релевантни за анализу праксе ступања у брак неколико година раније као и неколико година касније, може се закључити да су родитељи малишана који представљају предмет интересовања овога рада тј. малишана узраста од 7 до 14 година имали у највећем броју случајева

⁵⁶⁰ „Domaćinstva po zanimanju starešine, sastavu domaćinstva i broju članova. Popis stanovništva 15. mart 1948“, *Isto*, str. 72-73.

⁵⁶¹ „Bračna i vanbračna rođenja po narodnim republikama u 1952“, *Isto*, str. 83.

⁵⁶² „Razvedeni brakovi prema broju dece i trajanju braka u 1952“, *Isto*, str. 89: Развода је било знатно мање. Године 1952 у ФНРЈ се развело 9 184 параова. Највећи број разведених тј. њих 1 269 било је у браку свега годину дана. У 5 437 случајева (19,18%) радило се о паровима који нису имали децу што је могао бити и један од главних разлога зашто су се жене и мушкарци у Југославији почетком педесетих година 20. века растављали. Међу онима који нису имали децу био је највећи број оних (1003) који су у браку остајали свега годину дана. Већ из овога се може закључити да је током 1952. разведено свега 3747 параова који су имали децу. Ако се зна да је међу њима било највише оних који имали свега једно дете (2365) може се претпоставити да је међу децом школског узраста у Југославији било, скоро занемарљиво мало оних чији су родитељи били разведени. (Сви наведени подаци не укључују НР Хрватску. Са подацима из НР Хрватске број разведених у 1952. се пењао на 11 639).

између 25 и 39 година.⁵⁶³ У прилог овој тврдњи иду и неки од података прикупљених пописом из 1948. године. Од 6 387 282 удатих односно ожењених убедљива већина припадала је узрастима од 20 година старости па навише. Тачније речено, 6 207 214 удатих и ожењених грађана и грађанки Југославије имало је изнад 20 година старости. Највише удатих и ожењених у односу на укупан број припадника мушког односно женског пола одређене узрастне категорије имало је између 25 и 59 година.⁵⁶⁴

Ако се зна да је већина жена децу рађала у браку а да су у брак, бар по подацима за 1952. најчешће ступале са 19, нешто ређе са 18 и 20 али и 21. години, поставља се питање – Са колико су година рађале децу? Према подацима за 1952. може се закључити да је велики број жена децу рађао у наредних неколико година по ступању у брак. Значајан број жена је децу рађао и касније. Већ је речено да се 1952. у Југославији родило 503 755 беба. Мајке ове деце, у највећем броју случајева односно у 167 845 случајева имале су између 20 и 24 године. У нешто мањем броју случајева односно у 154 926 случајева имале су између 25 и 29 година. Највећи број жена које су 1952. родиле ³²ало је 24 (38 297), 23 (37 290), 25 (36 667), 22 (35 554), 26 (34 431) и 27 (30 998) година. На основу изнетих података може се тврдити да је највећи број мајки деце која ће се у овом раду сматрати децом основношколског узраста имао између 25 и 39 година старости.⁵⁶⁵

По резултатима пописа из 1948. припадника узраста од 25 до 39 година било је 2 985 666⁵⁶⁶ или 8,93% од укупног броја становника. Заједно са децом узраста од 7 до 14 година било их је 5 826 653 што значи да су заједно чинили 36, 94% од укупног броја грађана Југославије што их је, независно од других фактора, чинило једном од најбројнијих и самим тим најзначајнијих друштвених група.

Када се говори о узрастним категоријама између 25 и 39 година треба нагласити још једну одлику ове групе, а то је да се радило о, пре свега, активном становништву. Не постоје прецизни подаци за узрастне категорије од 25 до 29 и од 30 до 39 година, али се поуздано зна да је од 9 783 567 запослених Југословена, оних који су живели од свога

⁵⁶³ "Sklopljeni brakovi prema starosti supružnika u 1952", *Isto*, str. 88-89; Оцек од 25 до 39 година узима се у разматрање због тога што се у Статистичком годишњаку ФНРЈ који су послужили као извор за анализу подаци предочавају за, између осталих, узрастне категорије од 25 до 29, 30 до 34, 35 до 39.

⁵⁶⁴ "Ukupno stanovništvo po grupama zanimanja i bračnom stanju, prema grupama starosti i polu. Popis stanovništva 15. mart 1948", *Isto*, str. 66-67

⁵⁶⁵ "Rođenja prema starosti majke u 1952", *Isto*, str. 83

⁵⁶⁶ Према резултатима пописа из 1953. припадника узраста од 25 до 39 година је било 3 247 000 или 19,18% од укупног броја становника.

рада 6 269 132 односно 64, 08% припадало узрасту од 20 до 54 године старости, док је свега 712 626 лица наведеног узраста имало статус издржаваног лица. Највећи проценат оних који су по резултатима пописа из 1948. имали између 20 и 54 године а припадали су групи активног становништва живео је од пољопривре. Било их је 4 451 213 односно 71% од укупног броја активних наведеног узраста. Већина пољопривредника овога узраста живела је од поседа величине између 5 и 10 хектара (1 082 225). Значајан број пољопривредника живео је од поседа величине између 2 и 3 хектара (703 585), 1 и 2 хектара (652 067), 3 и 4 хектара (552 583), преко 10 хектара (535 568) и између 4 и 5 хектара (501 012). Око 338 521 пољопривредника наведеног узраста свега 7,60% живело је од имања мањег од 1 хектара. Пољопривредника без земље као и оних који су од пољопривреде живели као припадници земаљских радних задруга било је занемарљиво мало.⁵⁶⁷

Значајан број припадника узраста од 20 до 59 година радили су као активни службеници и намештеници (641 452) или у индустријско-занатским радионицама (483 570). Око 692 897 особа наведеног узраста бавило се другим занимањима.⁵⁶⁸

Увид у образовну структуру припадника узраста од 25 до 29, 30 до 34 и 35 до 39 година значајно доприноси сагледавању социјалне карте породица које су имале децу узраста од 7 до 14 година старости. Већ је речено да је по попису из 1948. од 12 438 503 Југословена старијих од 10 година, 3 162 941 било неписмено. Међу припадницима узраста од 25 до 39 година било је 658 718 или 20,83% неписмених. 505 566 или 76,75% од тог броја биле су жене.⁵⁶⁹

Од 2 985 666 припадника наведеног узраста школску спрему није имало 977 477 или 33, 76% грађана и грађанки Југославије. Од тог броја 692 067 или 70,80% су биле жене. Основну школу је имало завршено 1 612 082 или 54% од чега је жена било свега 756 561 или 46,93%.⁵⁷⁰ Ипак, и поред, на први поглед лоше образовне структуре, долази се до

⁵⁶⁷ "Укупно становништво по занимању и сектору својине, према групама старости и зарађивању. Попис становништва 15. март 1948", *Isto*, стр. 56-57.

⁵⁶⁸ *Isto*.

⁵⁶⁹ "Укупно становништво по народности, полу, групама старости и писмености. Попис становништва 15. март 1948", *Isto*, стр. 60-63.

⁵⁷⁰ "Укупно становништво по школској спреми, групама старости и полу. Попис становништва 15. март 1948", *Isto*, стр. 58-59; Према резултатима пописа из 1953. године, од 5 622 000 грађана без школске спреме њих 1 084 000 или 19, 28% је имало између 25 и 39 година. Према резултатима истог пописа од 6 173 000 са основном школом њих 1 671 000 или 27, 07% је припадало истом узрасту.

интересантних закључака ако се посматрају годишта старија од 19 година. Међу Југословенима који су имали између 25 и 39 година било је највише оних који су имали завршену нижу и вишу средњу школу али и факултет. Од укупно 964 536 грађана са завршеном нижом средњом школом њих 266 233 или 27,60% је припадало наведеним узрастима. Од 360 803 Југословена са завршеном вишом средњом школом, 104 465 или 28,95% је имало између 25 и 39 година. Ако се анализирају подаци за четири највећа факултета тј. Технички, Медицински, Правни и Филозофски и природно-математички, уочава се да су грађани узраста од 25 до 39 година били међу најбројнијим студентима поменутих. Од 8 538 Југословена са дипломом Техничког факултета њих 3402 или 39,85% је имало између 25 и 39 година. Од 6 433 грађанина са дипломом Медицинског факултета њих 2151 или 33,44% је припадао наведеним годиштима. Од 16 021 Југословена са дипломом Правног факултета њих 6 822 или 42,58% је имало између 25 и 39 година. И на крају, од 9703 грађана са дипломом Филозофског и природно-математичког факултета њих 4509 или 46,47% је припадало наведеним узрасним категоријама.⁵⁷¹ Припадници ових годишта рођени су углавном у Југославији.⁵⁷² Већина их је рођена у срезу или граду где су пописани.⁵⁷³

Одговорити на питања која се односе на квалитет живота најмлађих Југословена током педесетих година 20. века није увек лако. Пре свега озбиљну препреку представља сазнање да је велики број припадника узраста који представља предмет интересовања овога рада живео на селу. Подаци о месечним приходима и расходима сеоских породица током педесетих година не постоје што није случај са градским породицама. Због тога све закључке који се односе на тзв. „животни стандард“ треба схватити условно. Овде би требало посебно нагласити да ни подаци који се односе на „животни стандард“ градског становништва нису у потпуности комплетни. Лимитирани су. Подаци о месечним приходима и расходима градских породица у 1953. години односе се на: четворочлане радничке и службеничке породице у Србији, Хрватској и Словенији.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ *Isto*, Према резултатима пописа из 1953. године, припадника узраста од 25 до 39 година са дипломом факултета и високе школе било је: 34 000 од укупно 79 000.

⁵⁷² „Ukupno stanovništvo po grupama starosti, polu i rodnom kraju. Popis stanovništva 15. mart 1948”, *Isto*, str. 64, 2 936 172 од 2 985 666 припадника ових узраста рођено је у Југославији.

⁵⁷³ *Isto*, Према резултатима пописа из 1948. године 2 152 586 их је било рођено у срезу или граду где су пописани. Према резултатима пописа из 1953. године тренд се наставио 2 245 000 их је било рођено у срезу или граду где су пописани.

⁵⁷⁴ Подаци се односе на породицу у којој је само једна особа била у радном односу.

Месечни приход четворочлане радничке породице у НР Србији 1953. године износио је 17 320 динара. Нешто већим приходом односно приходом од 18 300 динара могла се похвалити четворочлана службеничка породица.⁵⁷⁵ Највећи део прихода односно 14 930 динара (86,2%) у случају радничке и 14 610 динара (79,8%) у случају службеничке породице потицао је од редовних прихода⁵⁷⁶ при чему је радничка плата износила 9400 или 54,3% од укупних редовних прихода а службеничка још мање односно 9 340 динара или 51% од укупних редовних прихода. Мањи део месечних прихода потицао је од ванредних прихода.⁵⁷⁷ Тако је удео ванредних прихода у укупним приходима радничке породице износио 13,8% а службеничке 20,2%.⁵⁷⁸

Месечни расходи радничке и службеничке породице у Србији били су незнатно мањи од прихода што је остављало могућност да се одређена количина новца остави са стране али само под условом да се новац троши за оно најнужније, пре свега храну обућу и одећу.⁵⁷⁹ Месечни буџет четворочлане радничке и службеничке породице у Србији у којој је само једна особа радила остављао је врло мало могућности за трошкове који нису елементарни што указује на више него скроман животни стандард грађана. Структура расхода радничких и службеничких породица јасно сведочи о њиховим приоритетима али и могућностима. Највећи део месечних расхода одлази је на храну. У случају радничке породице он је износио 51,8% а у случају службеничке породице 51,7% од укупних

⁵⁷⁵ И ако су постојале разлике у приходима и расходима на територији ФНРЈ може се рећи да већих одскакања није било. Приходи четворочланих радничких и службеничких породица у Србији, Хрватској и Словенији били су слични. Четворочлана радничка породица у Словенији имала је месечни приход од 18 251 динара а службеничка 18 710 динара. Расположиви подаци указују на нешто веће приходе у Хрватској. Четворочлана радничка породица у Хрватској имала је месечни приход од 19 015 динара а службеничка 21 057 динара. Већи износ месечних прихода за Хрватску јавља се као последица другачијег начина израчунавања месечних прихода. Док су у случају Србије и Словеније анкетирале само оне породице у којима једна особа ради у случају Хрватске у обзир су узимале и породице у којима двоје па чак и троје чланова породице ради.

⁵⁷⁶ У редовне приходе убрајају се: плата, децијни додаци и остали приходи. Удео децијних додатака у редовним месечним приходима није био занемарљив. Према подацима за 1953. годину укупни расходи државе на социјална давања износили су 96 646 000 динара. Чак 70 803 000 одлазило је на расходе републичких завода. Ставка „стални додаци за децу“ износила је чак 44 153 000 динара или 62,36% од укупног износа који су републички заводи издвајали за сва социјална давања у шта су спадале: старосне пензије, породичне пензије, инвалидске пензије, инвалидинне, једнократни додатак за новорођену децу, камате за обрну средства, управни расходи – лични, управни расходи – материјални и остали расходи.

⁵⁷⁷ "Prosečni mesečni prihodi i rashodi anketiranih četvoročlanih radničkih i službeničkih porodica u nekim narodnim republikama u 1953 u dinarima", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 310. У ванредне приходе убрајају се следеће категорије: од рада, од продаје ствари и некретности, остали, од властите пољопривредне производње.

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Месечни расход четворочлане радничке породице у НР Србији 1953. године износио је 16 776 динара а службеничке 17 634 динара.

расхода. 13% месечних расхода радничке и 13,3% месечних расхода службеничке породице одлазило је на обућу и одећу. Следећи по величини издатак представљали су огрев и осветљење (6,1% радничка и 5,5% службеничка). Велики издатак, чак већи од стана, покућства, друштвеног и културног живота представљали су дуван и пиће на које је одлазило 5,8% расхода радничке и 4,2% расхода службеничке породице што указује на навике, културне особености поднебља али и проблеме са којима су се суочавале како просечне југословенске породице тако и сваки од чланова породице појединачно.⁵⁸⁰

Већ је речено да је више од пола месечних расхода, одлазило на храну. Историчар Слободан Селинић који се бави анализом политике снабдевања становништва у Србији и Југославији у периоду социјалистичке Југославије у свом раду „Време *тачкица* у исхрани Београђана (1945-1950)“ закључује како је политика новог југословенског режима после 1945. по питању снабдевања различитим прехранбеним намирницама представљала „борбу за спречавање глади“. Градска власт у Београду донела је већ јануара 1945. одлуку којом су одређене цене хлеба у главном граду. Хлеб је било забрањено продавати по пијацама и улицама. Маја исте године сви београдски млинари, пекари, трговци, занатлије, задруге и приватна лица били су обавезни да пријаве све количине брашна, масти, зејтина и сланине. Кајзерице, векнице, кифле, перече, ђевреци и земичке означене су као „луксузна пецива“. У свим београдским пекарама уведено је печење једнообразног хлеба састављеног од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна. Том приликом је прописано да дневно сваки грађанин Београда може добити: 400 г хлеба или 300 г брашна. За раднике који су обављали тешке физичке послове било је прописано 600 г хлеба односно 450 г брашна. Иста одлука предвиђала је да у току једног месеца грађани могу добити 450 г масти или зејтина а радници који обављају тешке физичке послове 600 г. Да би се изборила са недостатком хране „за нормалну исхрану“ власт је до краја 1945. поделила становнике на различите категорије како би им путем потрошачких карти делила следовања хране која су, како истиче Слободан Селинић „била тако мала да су представљала само елементарну одбрану од глади“. „Рационализација исхране“ је предвиђала да „основно грађанско следовање“ хлеба износи 300 г пшеничног и 100 г кукурузног брашна дневно, 200 г меса недељно, 500 г шећера месечно. У августу 1945. године је донета одлука да се не могу сви грађани снабдевати једнаким количинама

⁵⁸⁰ *Isto.*

намирница. Предност је дата онима који, како је истакнуто, „учествују у производњи и обнови“. Том приликом је одлучено да ће се следовање хлебног жита повећати на 800 г за: земљораднике и раднике који обављају тешке физичке послове, научницима, књижевницима и уметницима. Радници на лакшим пословима добијали су 600 г а сви остали по 400 г дневно. Савезном наредбом из септембра 1946. по први пут, као посебне категорије становништва препозната су: деца до две (Д-1), од две до седам (Д-2а) и од седам до четрнаест година старости (Д-2б). Према подацима за 1947. годину следовања намирница и даље су била веома скромна. Деца узраста до две године следовало је недељно 100 г свежег месе и 80 г прерађевина, узраста од две до седам 150 г свежег мяса и 110 г прерађевина и узраста од седам до четрнаест година старости 170 г свежег мяса и 130 г прерађевина. Захваљујући повременом пристизању Уириних пакета, одређене категорије становништва су на име месечних следовања могле добити одређене намирнице које су се у првим годинама после рата сматрале луксузном робом. Од априла 1947. године власници Д-1, Д-2а и Д-2 б карата су почели да се снабдевају разноврснијим прехрамбеним производима као што су: шећер, со, зејтин, брашно, суво тесто, гриз, конзерве паштете, сардине у сосу и уљу, конзерве мяса са пиринчем или пасуљем, конзерве говедине са макаронима, конзерве крвавица, конзерве говеђег мяса, конзерве пасуља са кобасицама или шунком. Може се рећи да је квалитет исхране деце па и одраслих у Београду и Србији почео да се поправља од 1948. године када су се након неколико година на тржишту појавиле одређене намирнице које су се могле купити по нижим јединственим али и по вишим ценама. Ова „промена“ на тржишту намирница указивала је на појаву вишка одређених производа што од 1944. односно 1945. није био случај. Исте године градске власти у Београду су закључиле да је по први пут после окончања рата млека „дуже време“ било довољно. Бели хлеб могао се купити у београдским продавницама од 1949. године.⁵⁸¹

Током педесетих година ситуација се делимично поправила. Најзаступљеније намирнице у исхрани радничких и службеничких породица у Србије подводиле су се под категорију: хлеб, пециво и кекс. Просечна радничка породица трошила је месечно, према подацима за 1953. годину 39,7 кг хлеба, пецива и кекса. Представа о карактеру исхране

⁵⁸¹ Слободан Селинић, „Време тачкица у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2003, стр. 171-192.

постаје јаснија ако се зна да је иста породица поред 39,7 кг, пре свега хлеба, трошила око 10,4 кг брашна и гриза, 14,4 кг кромпира и скоро 2 кг пасуља и осталих махуна. Другим речима, начин исхране којим доминирају угљени хидрати одржавао је чланове породице у животу али не и у добром здрављу. Да би било јасније из чега се састојала свакодневна исхрана просечних Југословена треба рећи да је просечна радничка породица у Србији према подацима за 1953. трошила месечно: 6,5 кг свежег меса, 0,9 кг пилећег меса, 0,5 кг свеже рибе, 1,8 кг сира и кајмака, 24,9 комада свежих јаја, 24 л млека, 14,7 кг воћа. Са друге стране у просечном градском домаћинству у Србији пило се месечно 0,4 л пива, 1,8 л вина и 1 л ракије односно преко 3 л алкохол²⁰ пића. Квалитет исхране четворочланих службеничких породица био је врло сличан. **Могло би се рећи да су се службеничке породице храниле за нијансу боље јер су им: свеже месо (7,1 кг), пилеће месо (1,1 кг), млеко (27,8 литара), свежа јаја (33,6 комада) и воће (16,1 кг) били заступљенији у исхрани.** Ипак, исхрана службеничких породица била је само за нијансу боља. Као и у случају радничких, исхраном службеничких породица такође су доминирали хлеб, пециво и кеке (33,3 кг), брашно и гриз (11,1 кг), кромпир (13,3 кг), пасуљ и друге махуне (1,5 кг).⁵⁸²

Квалитет живота у великој мери је зависио и од квалитета и услова становања. Према попису зграда и станова у 1949. и 1950. години укупан број зграда⁵⁸³ у ФНРЈ износио је 562 142. Чак 221 288 односно 39,36% стамбених зграда било је изграђено до почетка 20. века тј. до 1900. У периоду од краја Другог светског рата до 1950. било је изграђено 24 924 зграде. Већина зграда, чак 470 765 припадала је сектору приватне својине. Чак 456 049 зграда биле су приземне. Већина зграда односно 414 666 била је у исправном стању или је захтевала мање оправке. Ипак, 102 053 зграда било је у врло лошем стању и захтевало је веће оправке. Већина расположивих зграда, 507 495 служила је у стамбене и пословне сврхе. Постојао је врло мали број зграда које су служиле само у

⁵⁸² "Prosečne mesečne utrošene količine namirnica anketiranih četvoročlanih radničkih i službeničkih porodica u nekim narodnim republikama u 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 311.

⁵⁸³ "Као зграда сматрана је свака грађевина која има четири самостална зида и посебан улаз, а саграђена је зато да би се у њој становало, радило, чувала материјална добра, обављала здравствено-социјална, културно-уметничка или која друга делатност. Тако је као јединица пописа узета свака стамбена зграда, **131** ричка зграда, школа, болница, хотел, дом, административна зграда итд. Оштећене или порушене зграде у којима се још **станује и обавља привредна или каква друга делатност** сматране су такође као зграде. Као зграде пописане су и колибе и грађевине у пољу, винограду и сл. ако су тако саграђене да се могу користити за становање преко целе године. Приликом одређивања величине зграде по спратовима на број спратова нису утицали ни сутерен ни мансарда. Ако је зграда имала тзв. међуспрат између приземља и првог спрата рачунат је тај међуспрат као први спрат, а први спрат као други итд. Као приземље у попису је сматрана она етажа чија су главна одељења имала под изнад површине земљишта", *"Zgrade i stanovi", Isto*, str. 313.

пословне сврхе. Чак 357 289 зграда или 63, 56% имало је само један стан. Свега 116 567 (20, 74%) зграда било је прикључено на водовод. 459 744 (81, 78%) зграде имало је електричне инсталације. Ситуација у НР Србији била је слична. Од 268 200 зграда колико их је пописано у НР Србији, већина односно 106 238 је била озидана до 1900. Већина се налазила у приватном власништву и имала само приземље. У НР Србији су доминирале зграде са једним станом које су углавном служиле за стамбене сврхе. Већина зграда имала је струју али не и воду.⁵⁸⁴

Према истом попису, 1951. у ФНРЈ је било 3 438 000 станова.⁵⁸⁵ Просечна површина једног стана износила је 41,2м². На један стан долазило је 4,7 лица. На једно лице отпадало је у просеку око 8,7м². Укупан број станова са електричном енергијом износио је 1 226 000 односно свега 35,66% станова било је прикључено на струју.⁵⁸⁶ Према попису станова из 1949/1950. у 346 места у ФНРЈ,⁵⁸⁷ највећи број станова у Југославији односно 305 525 станова је имало две собе. Нешто мањи број станова односно 295 149 је имало једну собу. Највећи број станова односно 290 665 простирало се на површини између 17 и 35м². 188 860 станова имало је између 36 и 50м². Према попису зграда и станова 1949/1950 и 1951. од 3 438 000 станова, 571 509 станова или 16,62% је имало кухињу, 122 098 или 3,55% купатило, 252 617 или 7,35% клозет у стану док је на водовод било прикључено свега 229 402 или 6, 67% станова.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ "Zgrade, 1949 i 1950. 27. na popisu zgrada i stanova u 1949 i 1950", *Isto*, str. 315.

⁵⁸⁵ „Као стан сматра се свака грађевински повезана целина намењена за становање, која се састоји од једне или више соба са одговарајућим помоћним просторијама (кухиња, купатило, претсобље, клозет и сл.) или без помоћних просторија и има један или више посебних улаза. Стан који је подељен, тј. користе га два или више закупаца (домаћинства) а није грађевински преправљен, сматра се као један стан. Обрнуто, ако једно домаћинство користе два грађевински одвојена стана, нпр. две посебне собе, сматра се да у том случају постоје два стана. Стан који је у време пописа коришћен искључиво у привредне, административне, пословне и друге сврхе, а није био преправљен у пословну просторију, пописан је као стан, а не као пословна просторија. Обрнуто, пословна просторија као нпр. радионица, локал за трговачку радњу и сл. која је у време пописа коришћена искључиво за становање није пописана као стан већ као пословна просторија. Просторије које не испуњавају услов предње дефиниције стана али су грађене или се користе за привремено или стално становање, нпр. земунце, вагони скинути с точкова, насукан или стално укотвљен шлеп и сл. сматране су такође као стан. Као стан сматране су и споредне или помоћне просторије које су у моменту пописа коришћене као посебне стамбене јединице, као што су нпр. настањен подрум или таван, настањена летња кухиња, шупа, штала, собица са површином пода мањом од 6 м² и сл.“, „Zgrade i stanovi“, *Isto*, str. 313.

⁵⁸⁶ „Stanovi, 1949/50 i 1951. Prema popisu zgrada i stanova 1949/1950 i 1951“, *Isto*, str. 316-317. До 1953. број број домаћинстава која имају електричну струју попео се на 1 658 854 и износио је 41, 6% од укупног броја домаћинстава тј. станова.

⁵⁸⁷ *Isto*, Пописано 867 424 стана.

⁵⁸⁸ *Isto*.

Ситуација у НР Србији била је слична. Од 3 438 000 станова у ФНРЈ, 1 437 000 или 41,80% се налазило у Србији. Просечна површина стана у НР Србији била је нешто већа од југословенског просека и износила је 43,6м². Ипак у Србији је на један стан долазило 4,8 особа. На једно лице долазило је 9,3м². Око 510 000 или 35,49% станова у Србији имало је електричну енергију. Највећи број станова у Србији имао је собу или две и простирао се на површини између 17 и 35м². Свега 226 582 или 15, 77% станова у НР Србији имало је кухињу, 43 885 или 3,05% купатило, 58 099 или 3,94% клозет у стану и 63 958 или 4,34% станова је било прикључени на водовод.⁵⁸⁹

II 2. 3. Као жртва рата

Смрт најмлађих представљала је тешко наслеђе Другог светског рата. Према прорачунима Владете Вучковића са којима је југословенска држава наступила на Мировној конференцији у Паризу 1947. године, Југославија је у рату изгубила 1 706 000 становника.⁵⁹⁰ Страдање деце у Другом светском рату представља посебно значајан сегмент истраживања због тога што тачан број дечака и девојчица који су изгубили своје животе на територији Југославије никада није утврђен. Сви постојећи прорачуни страдалих односили су се у највећем броју случајева на структуру страдалог становништва по југословенским републикама и по етничкој структури.

Без обзира на чињеницу што никада није пребројала жртве својих најмлађих грађана, у годинама после рата држава се интензивно служила представом детета жртве рата како би јасније позиционирала улогу најмлађих грађана у „новој“ држави. Једно од најприсутнијих лица детињства у послератној штампи, поготово у првим годинама после рата, било је лице детета борца. Са једне стране, оно је припадало корпусу жртава свих узраста који су се борили за слободу јер је једна од основних одлика антифашистичке културе сећања која је негована у Југославији и Европи после Другог светског рата било одавање почasti активним борцима у борби против фашизма. Са друге стране, оно је експлицитно требало да афирмише дечију жртву, али не ону која је свој идентитет

⁵⁸⁹ Isto.

⁵⁹⁰ По подацима Богољуба Кочовића, 130 1985. године број жртава Другог светског рата у Југославији износио је 1 014 000 (Bogoljub Kovačević, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990, drugo izd., 104). По подацима Владимира Жерјавића из 1989. тај број је нешто већи и износи 1 027 000 страдалих (Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989).

изгубила у фрази „жртва фашистичког терора“ већ ону која је пала као активни борац за слободу легитимишући на тај начин децу као друштвену групу која у годинама после рата мора имати активну улогу у процесу обнове и изградње земље. На тај начин је подвучена активна улога коју су деца имала не само у борби против фашизма, што је свакако била јасна антифашистичка порука будућим нараштајима, већ и у извођењу Револуције и стварању „новог“ друштва, оног које је на крају крајева требало да припадне управо њима. Најмлађи носилац Ордена народног хероја⁵⁹¹ у Југославији, Бошко Буха, који је као седамнаестогодишњи дечак и учесник Народноослободилачке борбе погинуо на Јабуци код Пријеполја 1943. године био је један од најпарадигматичнијих случајева херојске жртве коју су и деца морала поднети⁵⁹²

Први чланак о деци ратницима односно војницима појавио се у београдској *Политици* већ 3. новембра 1944. године. Чланак под називом „Из великих дана ослобођења Београда“ требало је да истакне улогу коју су најмлађи београђани одиграли у данима када се водила Битка за Београд.⁵⁹³ Непуних месец дана касније иста новина је објавила чланак „Смрт пионира Јошке“.⁵⁹⁴ Давњем значајног простора у медијима преносу посмртних остатака и сахрани „београдских омладинаца“ Саше и Тамаре⁵⁹⁵ а онда и

⁵⁹¹ Звање Народног хероја Југославије успоставио је Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије, крајем 1941. године по угледу на звање хероја Совјетског Савеза које се додељивало од 1934. године. Орден народног хероја додељивао се „као највеће признање за борбе, командире, команданте и политичке комесаре, који се својим јунашвом и пожртвованошћу у Народноослободилачкој борби против окупатора и домаћих издајника нарочито истакну“ За време постојања социјалистичке Југославије укупно је проглашено 1.322 народних хероја, од чега су 91 биле жене. Највећи број носилаца Ордена народног хероја одликован је постхумно у периоду од 1951. до 1955. године поводом десетогодишњице Народноослободилачког рата. Бошко Буха одликован је Орденом народног хероја 20. децембра 1952. Поред бораца и руководиоца НОВЈ, Орденом је одликовано 22 страних држављана, 32 јединице и установе НОВЈ, 8 градова и 4 друштвено-политичке организације. Једини вишеструки носилац Ордена народног хероја био је Јосип Броз Тито који је одликован три пут (1944, 1972, 1977).

⁵⁹² Народни херој Бошко Буха добио је и свој меморијал у селу Јабука код Пријеполја. Изградња меморијалног комплекса почела је 1964. године. Меморијални комплекс Бошко Буха сачињавају: камен белег са натписом: „Овде је 1943. године погинуо пионир, борац и народни херој Бошко Буха; седамнаест борова који су посађени на месту његове погибје; спомен-дом Бошко Буха; бронзана фигура дечака-борца са пушком и књигом; осам бронзаних спомен биста југословенских пионира-партизана (Драган Ковачевић, Лепа Радић, Вера Мишчевић, Мате Блажина, Сава Јовановић Спорогојно, Милан Мравља и др.) од којих је већина постхумно одликована Орденом народног хероја (Лепа Радић, Вера Мишчевић, Мате Блажина, Сава Јовановић Спорогојно).

⁵⁹³ „Из великих дана ослобођења Београда“, *Политика*, 3. новембар 1944.

⁵⁹⁴ „Смрт пионира Јошке“, *Политика*, 30. новембар 1944.

⁵⁹⁵ „Комеморација брату и сестри београдским омладинцима који су пали у борби за слободу“, *Политика*, 28. јул 1945; „Пренос и сахрана београдских омладинаца Саше и Тамаре“, *Политика*, 9. новембар 1945.

отварању дечијег дома истог имена на Дедињу,⁵⁹⁶ крајем 1945. године требало је скренути пажњу на жртву коју су деца и млади дали у борби против окупатора али и у борби за стварање „нове“ Југославије. Инсистирањем на чињеници да су у рату као борци страдали и најмлађи отварао се простор за стварање приснијег односа деце и државе којим ће у будућности доминирати „нова осећајност“.

Поред слике жртве – детета активног борца у штампи се после рата „неговала“ и слика детета жртве фашистичког терора. Пре свега радило се о потреби да се јавност информисе о злочинима али и о конкретним догађајима из времена Другог светског рата. Инсистирањем на личним исповестима деце која су током рата пролазила кроз највеће тешкоће требало је одати почаст најмлађима који су у актима директног терора или по логорима изгубили своје животе. На крају, инсистирањем на страдању деце у рату желело се подвући колику је и какву цену имала борба за слободу али и „другачију“ Југославију. У том смислу наглашавало се да баш најневинија жртва није смела бити узалудна. Посебно значајан допринос информисању јавности о ратним страхотама кроз које су прошла деца дала је новинарка Политике Радмила Бунушевац која је током марта месеца 1945. године објавила неколико текстова о страдању деце у Другом светском рату инспирисаних разговорима са југословенском децом из социјално угрожених породица као и децом без родитељског старања која су се од краја 1944. године до лета 1945. године налазила на опоравку у Бугарској.⁵⁹⁷

Текст попут „Изложба слика ратних злочина“⁵⁹⁸ или „За време страховладе генерала полиције Мајснера уништено у Србији 8000 људи, жена и деце“⁵⁹⁹, којим се експлицитно скретала пажња на геноцид над Јеврејима односно Холокауст, праћен фотографијама на којима су се могла видети тела страдале деце што је, ако се изузме

⁵⁹⁶ „Отварање Дечјег дома Саша и Тамара на Дедињу“, *Политика*, 10. септембар 1945; „Дечији дом Саша и Тамара“, 11. октобар 1945.

⁵⁹⁷ „Са југословенским пионирима. Наша деца у Бугарској, у спокојству и обилу гостију...Али памте и никада неће заборавити ко им је побио родитеље, попалио домове и разорио домовину“, *Политика*, 16. март 1945. „Пионери које је родила народноослободилачка борба Деца-борци, и на опоравку у Бугарској, интересују се само за успехе Југословенске армије и за поразе непријатеља. Озбиљне децје очи које су виделе крв и смрт, згаришта родног дома, унакажена тела родитеља“, *Политика*, 18. март 1945. „Са југословенским пионирима у Бугарској. Бугарске жене, као и цео наш народ, пресреле су вашу децу са највећом љубави изјавила нам је Рада Тодоровић, председница женске комисије при Националном комитету Отачественог фронта“, *Политика*, 23. март 1945.

⁵⁹⁸ „Изложба слика ратних злочина“, *Политика*, 7. април 1946.

⁵⁹⁹ „За време страховладе генерала полиције Мајснера уништено у Србији 8000 људи, жена и деце“, *Политика*, 19. децембар 1946.

искуство Првог светског рата, било скоро непознато предходном веку, као што му је било непознато и искуство светских ратова у којима је масовно погубљење људи па самим тим и деце попримило размере горе од размера некадашњих заразних епидемија, значајно је допринео „уписивању“ свих имена страдале деце у корпус жртава фашистичког терора.

Ако је представама о деци активним борцима и жртвама фашистичког терора требало одати пошту борцима за слободу и невино страдалим, упознати јавност са свим страхотама рата и афирмисати улогу најмлађих у изградњи социјалистичке заједнице, скретањем пажње на децу која су у рату остала без родитеља и примарне породице требало је изградити имиџ државе која жели да се профилише као социјално одговорна. Формулација о 300 000 „деце жртава рата“, 280 845 „без оба или једног родитеља“, 320 000 „којима је хитно била потребна помоћ државе у храни, обући и одећи по окончању ратних сукоба“, једна је од ретких које се срећу у скромном броју радова који се баве социјалним положајем деце у Југославији после Другог светског рата.⁶⁰⁰ Она је по свему судећи произшла из резултата пописа деце ратне сирочади и социјално необезбеђене деце из 1946. године. Према резултатима пописа из 1946. године изнетим у Статистичком годишњаку ФНРЈ за 1954. годину у ФНРЈ је живело укупно 283 252 ратне сирочади.⁶⁰¹ Највећи број деце која су у рату остала без родитеља тј. њих 151 916 или 53,63% живело је у тренутку пописивања ратне сирочади у Босни и Херцеговини. У Србији је живело 65 155 ратне сирочади или 23% од укупног броја оних који су у рату изгубили једног или оба родитеља.⁶⁰² Према резултатима пописа деце палих бораца и жртава фашистичког терора од 1. септембра 1956. године у Југославији је живело 88 360 деце палих бораца и 19 370 деце жртава фашистичког терора.⁶⁰³

Крајем 1944. Србија се налазила пред хуманитарном катастрофом. Великом броју ратом угрожене деце, како оне из Србије тако и избегличке деце са територије НДХ, од

20

⁶⁰⁰ Rada Prelić, „Savez pionira Jugoslavije – Trajni oblik društvene brige o deci“, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci Jugoslavije 1948-1971*, Beograd, 1971, str. 183.

⁶⁰¹ „Ratna siročad i socijalno neobezbeđena deca. Popis 1946“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 355; Међу ратном сирочади било је: деце узраста до 3 године, 32 458; деце узраста између 4 и 6 година 53 683; деце узраста између 7 и 10 година, 80 534; деце узраста од 11 до 14 година, 69 424; деце узраста од 15 до 18 година, 41 231; за 5 922 деце се није знало ког су узраста.

⁶⁰² *Isto*, У Хрватској 32 263 (11, 40%), у Словенији 16 788 (5, 92%), у Македонији 5 464 (1, 93%), у Црној Гори 11 666 (4, 12%).

⁶⁰³ По републикама: Србија (деца палих бораца – 29 774, жртве фашистичког терора – 9 671), Хрватска (дпб – 16 299; жфт – 6 252), Словенија (дпб – 7 703; жфт – 2 497), Босна и Херцеговина (дпб – 30 447; жфт - /), Црна Гора (дпб – 1 963; жфт – 419), Македонија (дпб – 2 204; жфт – 531), Архив Србије, 115-34, О брзи о деци палих бораца.

пролећа 1945. у Србији су почеле да се придружују бројне, веће или мање групе босанске деце. Јануара месеца 1945. године Повереништво социјалне политике Председништва АСНОС-а писало је Повереништву социјалне политике АВНОЈ-а како није у могућности да обезбеди најнужније намирнице (маст, брашно, пиринач, кромпир, пасуљ, воће, шећер, сируп и воћне сокове) до „идуће жетве“ тј. у наредних шест месеци за потребе прехранивања 350 000 деचाка и двојчица ратне сирочади погинулих бораца НОЈ и ПОЈ, ратних заробљеника, избеглица, оних који су још увек у борби као и деце из социјално угрожених породица. Ситуација у Србији описивана је као катастрофална: „Порушени градови и вароши, попаљена и опустошена читава села имала су као најтежу последицу страдање породица са малом децом. Окупатор и његови помагачи својим зверским поступањем нанели су непосредно смрт огромном броју српске деце, а велики број чији су родитељи поклани, стрељани али и насилно одведени на рад, где су највећим делом пали као жртве фашистичког терора, лагано умиру без довољно заштите и најнеопходнијих услова за живот. Србија исцрпљена неће бити у могућности да исхрани своју децу, а још мање да осигура појачану исхрану за ону децу чији су организми услед трогодишњег гладовања потпуно оронули. Кожне болести, туберкулоза као и најстрашније слепило, то су последице слабе исхране које свакодневно констатујемо код наше деце. Недовољно одевена, и апсолутна немогућност да се текстил и обућа добију у нашој исцрпљеној земљи, одакле је окупатор исцедио и најскривеније изворе, наша деца у огромном броју формално скапавају од студи...”⁶⁰⁴

Суочена са читавим низом крупних социјалних проблема од којих је збрињавање ратне сирочади и социјално угрожене деце био само један у низу, југословенска држава која је све до маја месеца 1945. била у рату, морала је „упослити” све своје капацитете. Са друге стране, показало се да су капацитети у борби са социјалним бригама минимални. Недовољно изграђен систем социјалних установа, у рату додатно руиниран а у јесен и пролеће 1944/1945. због ратне ситуације у којој се земља налазила додатно узурпиран од стране војске, није представљао адекватан ослонац.

Без недовољно изграђеног система установа за бригу о деци држава је била у могућности да највећем броју малишана понуди пре свега смештај у „туђе породице” што

⁶⁰⁴ АЈ, Министарство социјалне политике, 642-8-23, Допис Повереништва социјалне политике Председништва АСНОС-а Повереништву социјалне политике АВНОЈ-а, 6. јануара 1945.

се у пракси показало као лоше и краткотрајно решење⁶⁰⁵. Проналажење „туђих породица“ било је приоритет из два разлога. Децембра 1945. године Одељење за заштиту матера, деце и младежи Министарства социјалне политике констатовало је да се овакав вид збрињавања деце сматра бољим јер се услед недостатка адекватних зграда велики број деце не може у кратком временском року сместити по домовима. Поред тога, збрињавање деце по породицама било је далеко јефтиније за државу. Адекватна „потрага“ за породицама које би се прихватиле улоге старатеља непосредно по окончању ратних сукоба, испоставило се, није била могућа. Због алармантности проблема тј. лошег психо-физичког стања у ком су се деца налазила породице су биране без адекватне провере и селекције. Смештај у „туђе породице“ показао се врло брзо као лоше решење за многе дечаке и девојчице који су у новим срединама и тзв. породичном окружењу више третирани као помоћна радна снага него као деца којој је потребна нега, брига и љубав.

Да би овакав вид збрињавања деце ставила под већи надзор, држава је приступила збрињавању деце по дечјим насеобинама. Дечје насеобине су осниване ради породичног збрињавања „деце палих партизана и бораца ЈА, жртава фашистичког терора, као и остале потпуно незбринуте деце без родитеља“. На овај начин су удомљавана „здрава деца“ узраста од 3 до 14 година која су се размештала у једном месту (селу, граду, варошици) по „туђим породицама“. Насеобина је морала имати најмање 40 деце.⁶⁰⁶

Домови за децу без родитељског старања нису представљали првобитан избор али је „стање на терену“ указивало на чињеницу да се проблем дечије заштите може и мора решити пре свега путем установа колективне дечије заштите. Већ у децембру 1944. израђен је Правилник за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату.⁶⁰⁷ Колике су биле могућности југословенске државе на крају предпоследње ратне

⁶⁰⁵ Размештање деце без родитељског старања по породицама био је у годинама док се рат још увек није завршио а посебно по окончању Другог светског рата један од најпримењенијих видова збрињавања деце у Југославији. По стандардима савремене педагошке науке тога доба породица се сматрала „природном средином за васпитање детета“. АЈ, 642 – 6 – 17, Закључци са скупа Међународна недеља за децу жртве рата одржаног у Цириху, 22. септембар 1945.

⁶⁰⁶ АЈ, Министарство народног здравља ДФЈ, 671 – 8 – 13, Упутства за оснивање, организацију и вођење дечјих насеобина.

⁶⁰⁷ АЈ, 671 – 8 – 13, Нацрт Правилника за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату израђен на основу тачке 6 одлуке Повереника за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије бр. 273 од 8. децембра 1944. године, 24. децембар 1944.

Правилник за пословање групних дечјих домова и концентрисаних дечјих насеља у Банату предвиђао је оснивање групних дечјих домова и концентрисаних насеља на територији Баната. Бројне, ранијем одлуком конфисковане а затим и напуштене куће, пре свега банатских Немаца, послужиле су као

године најбоље говоре дефинисани принципи којих је требало да се придржавају сви органи којима је поверена реализација Правилника. Као први и најважнији принцип дефинисана је смерница да „у великој оскудици материјалних средстава и спремног особља, средства и особље треба искористити на такав начин и за такву децу, да се малим средствима што већем броју деце очува голи живот“. Званичан став југословенске државе је био да се на првом месту треба побринути „да деца добију стан, храну, најпотребније одело и одрасле чуваре који су способни да децу очувају од грубих несрећних случајева и злочиначких напада“.⁶⁰⁸ У остварењу јасно формулисаног приоритета одређеним категоријама деце давала се предност. Тако су на првом месту била школска деца јер се сматрало да „са најмањим материјалним средствима и са најмањим бројем особља“ може да се помогне „највећем броју деце“.⁶⁰⁹

На овај начин формулисани принципи јасно су указивали на чињеницу да је „проблем превазилазио моћи“ државе. Суочени са превеликим бројем деце којој је хитно требала помоћ да би се одржала у животу, у ситуацији у којој су непрекидно пристизале нове групе деце, органи социјалног старања били су приморани да посегну за решењем које би бар донекле „релаксирало“ државу у настојањима да збрине све оне којима је помоћ била потребна. Крајем 1944. Београд је био порушен град пун рањеника и грађана који су једва састављали крај с крајем. „Војска“ деце морала се пребацити на неко друго место. Војводина се наметала као најбоље могуће решење у датом тренутку. Пре свега, својим природним богатствима она је представљала идеално место за опоравак и одмор ратом измучене деце. Друго, током Другог светског рата Војводина је у великој мери остала поштеђена великих ратних разарања. Треће, упоредо са ослобађањем војвођанске

простор за смештај и бригу о деци без родитељског старања. Групи дечји домови су представљали стручне установе за смештај, збрињавање, социјалну и здравствену заштиту и васпитање „ратне сирочади, незбринуте избегличке и друге социјално тешко угрожене деце без породичног старања, а која се из ма којих разлога не могу збринут и повољно заштитити у концентрисаним дечјим насељима“. Групи дечји дом чинила су два или више дечјих домова у којима живи најмање 200 односно највише 1000 деце који се удружују у једну групу дечјих домова чиме постају једна административно-економска јединица са заједничком локалном централом административном управом. Елементарна јединица за смештај деце у концентрисаним дечјим насељима била је сеоска кућа са постојећим или напуштеним „домородачким домаћинством“. Концентрисано дечје насеље се могло образовати само тамо где се у „збијеном насељу“ налазило најмање 40 кућа за смештај најмање 200 деце.

⁶⁰⁸ Исто.

⁶⁰⁹ Исто; Након школске деце, приоритет се давао „сатријој предшколској деци“, „одојчади на сиси“, „млађој предшколској деци“. На самом зачељу налазила су се „вештачки храњена одојчад“ за коју се сматрало да су „у сиромашном и алкавом амбијенту готова сва изгубљена, било да се налазе у родитељској кући, било да су смештена у дечје домове“ и „идиоти, деца са тежим душевним манама и неизлечивим болестима“.

равнице текао је и процес исељавања и логорисања војвођанских Немаца тако да су многа војвођанска тј. пре свега банатска места била готово испражњена.⁶¹⁰ Управо су бројне куће банатских Немаца послужиле као зграде будућих дечијих домава који ће у наредном периоду „прекрити“ читав овај део Југославије. Збрињавање десетине хиљада ратне сирочади, социјално угрожене деце захтевало је озбиљну припрему и логику. Са друге стране подразумевало је постојање одређене инфраструктуре коју, у овом случају, нису могли да чине искључиво стамбени, ненаменски објекти већ и васпитачки кадар који једва да је подмиривао потребе постојећих установа дечије заштите. Могућност да се деца упућују у Банат представљала је, у том смислу, само делимично решење. Допунско решење пронађено је у смештају одређеног броја угрожене деце у домовима за децу без родитељског старања у Бугарској. Највећи број малишана који је јануара месеца 1945. отпутовао у Бугарску вратио се у земљу до 1. септембра 1945. године када је отпочело њихово распоређивање по, у највећем броју случајева, импровизованим домовима из којих ће у наредним годинама израсти систем домава за децу без родитељског старања у Југославији.⁶¹¹

Побољшање положаја социјално угрожених категорија на и ратне сирочади био је у директној вези са финансијским снажењем земље од почетка педесетих година 20. века. Општа демократизација друштва, већа улагања на пољу социјалне заштите деце посебно су допринела „откривању“ појединих социјално угрожених група деце као што су, како се

⁶¹⁰ Припреме за евакуацију војвођанских Немаца почеле су да се врше тек након капитулације Румуније 23. августа 1944. године тј. у тренутку када је фронт почео значајно да се приближава северисточним границама Југославије. Слаба организација, паника која је настала услед приближавања фронта, неодлучност немачког, у највећем проценту сељачког становништва да напусти своја имања, која ће им са целокупном имовином бити конфискована одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944, допринели су томе да управо они делови Југославије у којима је живело највише Немаца буду најслабије евакуисани. Из југословенског дела Баната евакуисано је свега 20 000 Немаца не рачунајући оне који су служили у немачким војним и полицијским јединицама ван покрајине. Због погоднијег тј. западнијег положаја у односу на фронт и Банат, знатно боље су „прошли“ Немци из Бачке и Срема. Од планираних 200 000 из Бачке је евакуисано 60-70 000 људи не рачунајући 40 000 бачких Немаца који су служили у немачким јединицама. До 7. новембра 1944. када је завршена евакуација тзв. треће зоне, из Срема је евакуисано 90 000 Немаца док их се око 43 000 налазило у разним немачким јединицама. Они који су остали тј. нису могли или нису желели да беже, до јуна месеца 1945. године затворени су у логоре за Немце у Војводини. По званичним подацима крајем 1945. и почетком 1946. у логорима у АП Војводини било је 105 740 Немаца док их се 6000 било на слободи. Сања Петровић Тодосијевић, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 194-195. (према: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 333-346, 351; Zoran Janjetović, „Nemci u logorima za folksojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, (ur. Latinka Petrović), 2, Beograd, 1998, str. 500).

⁶¹¹ Види више у: Сања Петровић Тодосијевић, „У сваком Бугарину имати смо оца, а у Бугарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.

говорило, „деца улице“ или „малолетни гангстери“⁶¹², „дефектна деца“ или деца са посебним потребама⁶¹³. Ипак може се рећи да су педесете године посебно фаворизовале једну категорију социјално угрожене деце а то су, најпре деца палих бораца а онда и деца жртава вашистичког терора. И ако је слика о деци жртвама рата била присутна у јавном простору већ од друге половине 1944. године, ратни сирочићи или деца палих бораца, како су чешће називани, нису представљали предмет озбиљнијих расправа у штампи све до 1948. године када се и о овој односно једној од најугроженијих социјалних категорија почело озбиљније говорити.⁶¹⁴ Све до тада деца палих бораца долазила су у фокус интересовања само као корисници услуга институција за бригу о деци без родитеља. Овакво тумачење остављало је велики број деце палих бораца ван „видног поља“ јавности али и озбиљније бриге државе јер је највећи број оних који су у рату изгубили једног или оба родитеља био збринут у сопственој или туђој породици. И ако су деца палих бораца представљала једну од најугроженијих друштвених група брига о њима све до почетка педесетих година 20. века није била на задовољавајућем нивоу због чега је, пре свега када су се створиле боље финансијске могућности, јануара месеца 1950. године основана Комисија за бригу о деци палих бораца при борацкој организацији односно Савезу бораца.⁶¹⁵ Комисија није дала значајније резултате у свом раду све до краја 1952. године због чега је новембра месеца 1952. године основана Комисија која је требало да испита како су збринута деца палих бораца.⁶¹⁶ Појачано интересовање државе за децу палих бораца могло се приметити и на страницама штампе која је редовно обавештавала јавност о свим пригодним свечаностима на којима су централно место, посебно од 1952. године

⁶¹² „Некада деца улице – данас корисни чланови друштва“, *Политика*, 24. новембар 1947; „Малолетни гангстери“, *Политика*, 7. август 1949; „Шта ваља учинити за децу која су препуштена улици“, *Политика*, 27. март 1952; „Како помоћи васпитно напуштеној деци“, *Политика*, 22. март 1953; „Деца бегунци и скитнице“, *Политика*, 19. септембар 1953; „Отвара се дом за женску васпитно напуштену децу“, *Политика*, 15. јануар 1953.

⁶¹³ „Отвара се дом за дефектну децу“, *Политика*, 18. октобар 1953; „Психологија болесног или дефектног детета и однос породице и друштва према њему“, *Политика*, 3. септембра 1954.

⁶¹⁴ „Маријан Матијевић положио је за децу погинулих бораца у Лици 100 000 динара“, *Политика*, 21. јул 1948.

⁶¹⁵ „Неколико резултата рада Комисије за бригу о деци палих бораца“, *Политика*, 28. јануар 1951.

⁶¹⁶ „Формирана комисија која ће испитати како су збринута деца палих бораца“, *Политика*, 21. новембар 1952.

заузимао деца палих бораца.⁶¹⁷ Средином исте године држава је уложила знатно већа средства и у систем стипендирања угрожене деце.⁶¹⁸

Током 1953. године држава се више него ранијих година интересовала за децу палих бораца. Од 1953. у фокусу интересовања државе се нашла још једна група социјално угрожене деце односно деца жртава фашистичког терора. Маргинализација детета жртве фашистичког терора у односу на дете палог борца била је директно у вези са односом борачке организације према жртви активног борца која је у првих десет година по окончању рата имала апсолутну предност у односу на „шаренолики“ корпус жртава које су подвођене под заједнички именитељ – жртве фашистичког терора. Може се рећи да је до краја педесетих година 20. века највећа „активност“ државе на пољу заштите деце палих бораца и деце жртава фашистичког терора забележена у периоду од 1954. до 1956. године када су издвојена највећа финансијска средства за стипендирање тј. школовање поменуте деце.⁶¹⁹ Појачана активност у периоду од 1954. до 1956. године може се разумети и као последица обележавања Десетогодишњице од краја Рата и победе Револуције. Брига за децу оних који су своје животе изгубили у рату и самим тим их принели „на олтар“ Револуцији требало је да буде доказ не само победе Револуције у рату већ и њеног тријумфа у миру. Поред тога треба нагласити да је до 1957. године број оних који су уживали одређене бенефиције као деца палих бораца био знатно смањен у односу на прве година по окончању Рата јер су многи корисници помоћи престали да буду деца и постали привредно активна лица. Расположиви подаци указују да је до значајног опадања броја деце која су била под социјалном заштитом дошло 1957. године. Управо због тога 1957. се може сматрати годином у којој се први пут по окончању рата осетио видљиви бољитак на пољу социјалне заштите деце.⁶²⁰

⁶¹⁷ „Свечаност за децу палих бораца у Дому Народне армије“, *Политика*, 7. јануар 1952; „Пријем за децу палих бораца“, *Политика*, 26. мај 1952; „Поводом Седмог јула приређена свечаност за децу палих бораца Трећег рејона“, *Политика*, 29. јун 1952.

⁶¹⁸ „Деца палих бораца додељују се стипендије“, *Политика*, 8. јун 1952.

⁶¹⁹ „Расправљало се о побољшању услова за школовање деце палих бораца“, *Политика*, 21. јануар 1954; „Одлука о школовању преостале деце палих бораца“, *Политика*, 13. септембар 1954; „Збрињавање и школовање деце палих бораца“, *Политика*, 22. јануар 1955; „Новчана помоћ деци палих бораца и жртава фашистичког терора“, *Политика*, 2. фебруар 1955; „Тридесет милиона динара за стипендије деце палих бораца“, *Политика*, 11. април 1955; „Деца палих бораца добијаће сталну новчану помоћ за школовање“, *Политика*, 28. мај 1955.

⁶²⁰ „Зашто је опао број деце под социјалном заштитом“, *Политика*, 1. фебруар 1957.

У вези са издржавањем деце палих бораца и жртава фашистичког терора, држава је од средине педесетих година инсистирала на друштвеној одговорности предузећа од којих ће многа у будућности имати значајан удео у финансирању различитих социјалних категорија и програма.⁶²¹ Издвајају се значајнија средства за подизање туристичких објеката за летовање пре свега деце палих бораца и жртава фашистичког терора.⁶²² Председник Републике Јосип Броз Тито први пут је посетио неки дом ратне сирочади тек јануара месеца 1954. године.⁶²³ Председникове посете овој али и установама сличног типа постају устаљена пракса тек од педесетих година 20. века. Оне се свакако морају посматрати у светлу новог и „отворенијег“, мање формалног односа према деци. Још један детаљ је посебно значајан за разумевање улоге коју су посете Председника установама за бригу о деци имале у јавном простору. Склапање брака са Јованком Будисављевић у априлу месецу 1952. године драстично је утицало на промену имица Јосипа Броза Тита у јавности јер је у јавни простор увело жену која ће у годинама које долазе бити званични и нераздвојни пратилац Јосипа Броза Тита. Званичне посете дечијим установама односно пре свега установама за бригу о социјално угроженој деци биће скоро немогуће без присуства прве даме Југославије. Присуство Председникове супруге на оваквим местима долазиће посебно до изражаја приликом званичних посета председничког пара иностранству и земљама Трећег света.

П 2. 4. Као пионир

Савез пионира Југославије основан је у Бихаћу, у Босни и Херцеговини, 27. децембра 1942, током Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије. Савез пионира Југославије окупао је децу узраста од 7 до 14 година старости када их је „препуштао“ омладинској организацији за коју је био тесно везан све до почетка педесетих година 20. века. Савез пионира Југославије настао је по узору на истоветну организацију у СССР-у.⁶²⁴ Слични облици удруживања постојали су и у

⁶²¹ „Предузећа би могла стипендирати децу палих бораца“, *Политика*, 19. април 1954.

⁶²² „Петсто педесет милиона утрошиће се на подизање туристичких објеката и летовање деце палих бораца“, *Политика*, 9. април 1954.

⁶²³ „Председник Републике посетио Дом ратне сирочади“, *Политика*, 4. јануар 1954.

⁶²⁴ Igor Duda, „Дјеца социјалистичке домовине: Изградња пioniрске традиције у Хрватској 1950-их година“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike*, Rula-Zagreb, 2013, str. 79.

осталим земљама народне демократије односно државног социјализма⁶²⁵ али и на Западу.⁶²⁶ Колико је глас пионира требало да буде значајан у „новој“ југословенској држави говори податак да је Централни одбор УСАОЈ-а већ у октобру или новембру месецу 1944. почео да објављује часопис *Пионир* који је излазио све до 1964. године. Од тада, и фузије са часописом *Кекец* наставио је да излази под именом *Пионир-Кекец*. Први уредник *Пионира* све до 1948. био је познати југословенски писац Бранко Ћопић. На месту главног и одговорног уредника заменио га је Арсен Диклић, касније аутор познатих дечијих романа „Не окрећи се сине“ и „Салаш у Малом Риту“. Током четрдесетих и педесетих година 20. века чланови редакције *Пионира* били су: Десанка Максимовић, Гвидо Тартаља, Мато Ловрак, Јосип Павичић, Александар Вучо, Бранко Б. Гавела, Љубице Џуца Сокић и многи други угледни писци, сликари, научници.⁶²⁷

Пријем у Пионирску организацију представљао је чин иницијације унутар шире заједнице градитеља и градитељки социјализма. Управо због тога, сам чин пријема имао је врло јасну форму и симболично значење. Форма пријема у Пионирску организацију као и симболи Пионирске организације, уз мање измене, задржали су се до крај постојања и Пионирске организације и југословенске државе. Илустративно, скоро катарзично, делује опис пријема првог разреда у Пионирску организацију Зајечара 29. новембра 1948. године. „У велику позоришну салу улазили су одреди пионира са својим заставама у сттроју...ушли су и они најмлађи који треба да буду примљени...Улазили су озбиљни, широко отворених очију, узбуђени сигурно више но што ми мислимо. Један родитељ ми показује своју малу ћеркицу, која све хоће да види. *Целе ноћи скоро није спавала – вели он.*

⁶²⁵ Широм социјалистичког света: на Балкану у Румунији, Бугарској, Албанији, у централној Европи односно у Мађарској и Чехословачкој, изван Европе у Кини, Кореји и на Куби осниване су пионирске организације по угледу на совјетски модел са циљем да изграде патриотска осећања и развију припадност колективу код најмлађих. Организације попут Кислосос (Млади добошари) у Мађарској, Соинин патриен (Соколови домовине) и Организатна пионерилор (Пионирска организација) у Румунији обухватале су децу школског доба од 6 до 14 година. Види више у: Milan Ristović, Dubravka Stojanović (eds), *Childhood in the 19 th and 20 th Century* (Additional Teaching Materials), Association for Social History, Belgrade, 2001; Erdei, Ildiko, 'The Happy Child' as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Southeast Europe*, ur: John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest-London, 2004., 154-155; Livsch, Ann, 'Growing Up Soviet: Childhood in the Soviet Union, 1918-1958', Ph. D diss., Stanford University, 2006; Kelly, Catriona, *Children's World, Growing Up in the 19th and 20th Century*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007.

⁶²⁶ John Springhall, *Youth, Empire and Society: British Youth Movements 1883-1940*, London, 1977.

⁶²⁷ Иван Хофман, „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57.

*Скакала је неколико пута с кревета, преплашено питајући да није закаснила. Она је само говорила о пионирској марами, о њој мислила, о њој може бити и сањала“.*⁶²⁸

Окончањем рата слике деце бораца као и деце жртава фашистичког терора, и ако присутне у послератној свакодневици, ипак су постале ствар прошлости. Па ипак како се на ратну ослањала врло тешка послератна стварност, деца, за коју је већ речено да су у рату поднела огромну жртву и узела активну улогу у борби против фашизма, активна тј. стваралачка улога није могла бити одузета ни у миру кога је у великој мери дефинисала нова борба тј. борба за обнову и изградњу порушене земље али и новог, револуцијом успостављеног система вредности. Тако се на лик детета, недужне жртве и активног борца надовезао лик детета активног креатора послератне стварности који је свој израз пронашао у форми југословенског пионира. Лик пионира пажљиво је обликован у јавности. Бројни текстови који су се појављивали у новинама попут: „Један мали пионир“,⁶²⁹ „Сви најмлађи грађани Београда желели би да постану пионери“,⁶³⁰ „Прва скупштина пионира округа нишког“,⁶³¹ имали су задатак да јавност од самога почетка упознају не само са чињеницом да ће будућност у социјализму припадати деци и младима већ да ће они морати активно да учествују у њеној изградњи.

Штампа је активно деловање најмлађих кроз пионирску организацију посебно „препознавала“ у ситуацијама када се радило о конкретним унутрашњим односно спољно-политичким проблемима. На тај начин требало је створити утисак да и најмлађи припадници заједнице кроз организовано деловање активно учествују у свим сегментима креирања политике. Фотографије „упослених“ пионира нису биле ретке на страницама дневне штампе.⁶³² „Брижност“ пионира посебно се истицала у ситуацијама када су својим посетама различитим организацијама, као дому слепих бораца у Земуну, скретали пажњу на разлучите проблеме са којима се суочавало друштво у годинама после рата.⁶³³ Јавност је редовно обавештавана и о друштвено корисним активностима пионира као што је: сакупљање текстилних отпадака,⁶³⁴ прикупљање лековитог биља,⁶³⁵ итд.

⁶²⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

⁶²⁹ „Један мали пионир“, *Политика*, 19. новембар 1944.

⁶³⁰ „Сви најмлађи грађани Београда желели би да постану пионери“, *Политика*, 26. новембар 1944.

⁶³¹ „Прва скупштина пионира округа нишког“, *Политика*, 3. фебруар 1945.

⁶³² „Омладинци и пионери на фронту рада“, *Политика*, 22. март 1945.

⁶³³ „Деца у посети код слепих бораца у Земуну“, *Политика*, 13. август 1945.

⁶³⁴ „Наша омладина и пионери сакупљају текстилне отпатке“, *Политика*, 12. април 1946.

Да је Савез пионира Југославије требало представити као респектабилног „партнера“ у свим пословима значајним за будућност Југославије указују и извештаји које је штампа редовно објављивала у вези са састанцима председника пионирске организације и представницима страних држава односно амбасада. Први такав сусрет представници пионирске организације имали су са представником СССР-а.⁶³⁵ Новембра месеца 1945. представници Савеза пионира Југославије састали су се са председником чехословачке владе.⁶³⁷

Пионирска организација је заузимала почасно место на прославама свих званичних државних празника као што су Први мај⁶³⁸ али и Дан Републике или 29. новембар који ће од 1946. године постати датум када ће пионери полагати пионирску заклетву, чиме је централни државни празник, онај који је више него било који славио „нову“ комунистичку Југославију, доведен у директну везу са заклињањем на верност и оданост најмлађих односно оних који ће у будућности морати да поднесу најтежи терет њене социјалистичке изградње.⁶³⁹ Прве године у миру штампа је опширно писала о колективном полагању пионирске заклетве „десет хиљада београдских пионира на Калемегдану“.⁶⁴⁰ Том приликом београдска *Политика* је по први пут објавила фотографију команданта Врховног штаба НОВ и ПОЈ, маршал Јосип Броз Тито са представницима пионирске организације односно „делегираним“ представницима најмлађих грађана Југославије.⁶⁴¹ „Дружење“ Тита, не само са југословенским, већ и са пионирима других земаља односно бугарским⁶⁴² и совјетским⁶⁴³ требало је да легитимише улогу која је била намењена пионирској организацији али и младима у будућој социјалистичкој заједници. Анализом писања штампе може се закључити да је, од 1946. године и консолидовања државе после Рата, активностима и конкретним акцијама пионирске организације давана значајна

⁶³⁵ „Пионирске организације у свим крајевима наше земље организовале су прикупљање лековитог биља“, *Политика*, 10. јул 1948.

⁶³⁶ „Београдски пионери у посети код совјетског амбасадора“, *Политика*, 8. мај 1945.

⁶³⁷ „Пионери Југославије код председника чехословачке владе“, *Политика*, 22. новембар 1945.

⁶³⁸ „Смотра београдских пионира уочи Првог маја“, *Политика*, 29. април 1946.

⁶³⁹ „Двадесет деветог новембра постаћемо Титови пионери“, *Политика*, 24. новембар 1946. „Заветујем се да ћу учити и живети као веран син ФНРЈ“, *Политика*, 30. новембар 1946; „Пионери широм наше земље прославили су свечано Дан Републике“, *Политика*, 30. новембар 1947.

⁶⁴⁰ „Десет хиљада београдских пионира заклело се јуче на Калемегдану“, *Политика*, 23. март 1945.

⁶⁴¹ „Маршал Тито примио је пионире Београда“, *Политика*, 14. март 1945.

⁶⁴² „Бугарски пионери у посети код маршала Тита“, *Политика*, 3. октобар 1945.

⁶⁴³ „Маршал Тито разгледао знаменитости Москве и био срдечно поздрављен у дому пионира“, 10. април 1945.

пажња. Већ је отварање Пионирске изложбе у Академији наука у Београду 25. септембра 1946. године представљено као значајан друштвени догађај о коме је објављено више чланака⁶⁴⁴ па и чланак о Титовој посети истој.⁶⁴⁵

Реализација Првог петогодишњег плана (1947-1951) посебно је требало да допринесе побољшању положаја деце у друштву. Фокусом на Пионирску организацију од 1947. требало је скренути пажњу на проблеме деце и детињства у Југославији. Анализа писања штампе која је излазила током 1947. године указује на видљиво присуство Пионирске организације у јавном простору. Могло би се рећи да је од 1947. године реч пионир постала синоним за реч дете а интереси пионирске организације почели су да се третирају као интереси целокупне дечије популације узраста од 7 до 14 година старости што није био случај током предходне две и по године.

Окупљању све деце око Пионирске организације кроз коју ће се затим артикулисати „воља“ државе у циљу реализације оног дела *Првог петогодишњег плана* који се односио на најмлађе, требало је да допринесу два пројекта која су реализована током 1947. године. Први је отварање првог *Пионирског града* а други је отварање прве *Пионирске пруге* у Југославији. Београдска штампа пратила је током читаве године радове на реализацији поменутих пројеката. Први *Пионирски град* у Југославији отворен је у Београду у Кошутњаку 31. јула 1947. године.⁶⁴⁶ Паралелно са изградњом првог *Пионирског града* у Београду грађена је прва *Пионирска пруга* у Загребу.⁶⁴⁷ Иста је отворена месец дана након отварања *Пионирског града* у Београду. Током 1948. штампа је

⁶⁴⁴ „Данас је отворена Пионирска изложба у Академији наука“, *Политика*, 25. септембар 1946; „Само у недељу посетило је децу изложбу Пионирска република преко 6000 посетилаца“, *Политика*, 25. септембар 1946; „Пионирска република“, *Политика*, 18. октобар 1946; „Ускоро се затвара Пионирска изложба“, *Политика*, 16. новембар 1946.

⁶⁴⁵ „Маршал Тито посетио Пионирску изложбу“, *Политика*, 17. новембар 1946.

⁶⁴⁶ „У Кошутњаку се довршава уређење Пионирског града“, *Политика*, 6. јун 1947; „На свечан начин отворен је јуче у Кошутњаку први Пионирски град у нашој земљи“, *Политика*, 1. август 1947; „Пионирски град је добио своју пошту и телефонску централу“, *Политика*, 28. август 1947.

⁶⁴⁷ „Ускоро почињу радови на првој пионирској прузи у нашој земљи“, *Политика*, 7. јун 1947; „Прва београдска самостална чета стигла је на пионирску пругу и почела рад“, *Политика*, 15. јун 1947; „У Кошутњаку је јуче одржана велика свечаност поводом почетка радова на пионирској прузи“, *Политика*, 4. јул 1947; „Пионирска пруга допринеће да детињство наших најмлађих буде још лепше и срећније“, *Политика*, 21. јул 1947; „Совјетска синдикална организација посетила је Железник и Пионирску пругу“, *Политика*, 23. јул 1947; „На пионирску пругу стигла је прва локомотива“, *Политика*, 21. август 1947; „Завршетак полагања колосека на Пионирској прузи обележен свечаним митингом“, *Политика*, 31. август 1947; „У Максимиру код Загреба предата је саобраћају прва пионирска пруга у нашој земљи“, *Политика*, 1. септембар 1947.

наставила да пише о подизању репрезентативних државних пројеката као што су централни пионирски домови и пионирске пруге. Јуна месеца 1948. отворен је *Централни дом пионира* у Скопљу.⁶⁴⁸ Истог месеца у Љубљани је свечано отворена трећа по реду *Пионирска пруга* у земљи.⁶⁴⁹ До краја године у Загребу је пуштена у рад нова *Пионирска пруга* и то у част Другог конгреса КП Хрватске.⁶⁵⁰

„Изласку“ пионирске организације односно најмлађих у јавност у великој мери су допринеле масовне манифестације попут Пионирског У данима око 25. маја односно рођендана Јосипа Броза Тита, штампа је исцрпно обавештавала о свим догађајима у вези са највећим празником младости у земљи. Прве године по окончању рата у *Политици* је објављено чак седам текстова на поменутој тему.⁶⁵¹ Са идентичном праксом наставило се и наредних година.⁶⁵² Конституисање празника око рођендана Јосипа Броза Тита пролазило је кроз различите фазе. Док се у 1945. години говорило искључиво о прослави Дана пионира а у 1946. о „рођендану маршала Тита“, у 1947. години долази до преклапања прославе Дана пионира са прославом Дечије недеље што је требало да допринесе стварању јасније представе о подударности појма пионир и појма дете али и да најмлађег члана заједнице више веже за државу и Партију. Са друге стране држава је на овај начин исказивала своје првенство у бризи о најмлађима. Више него предходних година штампа је обавештавала јавност о одржавању бројних манифестација којима је требало прославити Дан пионира односно Дечију недељу.⁶⁵³ Исте године, премијерно је приказан

⁶⁴⁸ „Отворен је Централни дом пионира у Скопљу“, *Политика*, 9. јун 1948.

⁶⁴⁹ „У Љубљани је јуче свечано отворена треће пионирска пруга у нашој земљи“, *Политика*, 14. јун 1948.

⁶⁵⁰ „У Загребу је свечано пуштен у саобраћај део Пионирске пруге која иде од Дубраве до села Слановца“, *Политика*, 16. август 1948; „Данас ће бити свечано отворена нова пионирска пруга код Загреба“, *Политика*, 14. новембар 1948; „У част Другог конгреса КП Хрватске јуче је свечано пуштена у саобраћај нова пионирска пруга код Загреба“, *Политика*, 15. новембар 1948.

⁶⁵¹ „Пионирски слет“, *Политика*, 23. мај 1945; „Сутра се у Београду састају штафете“, *Политика*, 23. мај 1945; „Свечаност у Кошутњаку на други дан пионирског слета“, *Политика*, 24. мај 1945; „Штафете које носе поздраве“, *Политика*, 24. мај 1945; „Омладинске штафете“, *Политика*, 25. мај 1945; „Слет пионира“, *Политика*, 25. мај 1945; „На пионирској смотри“, *Политика*, 26. мај 1945.

⁶⁵² „Титова штафета“, *Политика*, 25. мај 1946; „Рођендан маршала Тита“, *Политика*, 26. мај 1946.

⁶⁵³ „У целој земљи врше се припреме за прославу Дечије недеље и Дана пионира“, *Политика*, 25. мај 1947; „Програм прославе Дечије недеље од 1. до 8. јуна 1947. у Београду“, *Политика*, 29. мај 1947; „АФЖ у Београду помаже прославу Дечије недеље“, *Политика*, 31. мај 1947; „Изложба Дечије недеље у Београду отвориће се у недељу пре подне“, *Политика*, 31. мај 1947; „Дечија недеља“, *Политика*, 1. јун 1947; „Покретна изложба поводом Дечије недеље“, *Политика*, 1. јун 1947; „Дан пионира прослављен је јуче свечано у целом Београду“, *Политика*, 9. јун 1947; „Маршал Тито примио представнике београдских пионира“, *Политика*, 1. јун 1947; „Београдски пионери код др Ивана Рибара“, *Политика*, 4. јун 1947.

филм Николе Рајића о деци и детињству у Југославији, под називом „Ми деца народа – филм о младом Титовом покољењу“.⁶⁵⁴

Да ће 1949. година представљати радикалну прекретницу у начину рада Пионирске организације било је јасно само неколико месеци после одржавања Петог конгреса КПЈ када су у дневним новинама почели да се појављују текстови критички настројени према до садашњем раду Пионирске организације али и методам и облицима рада који се користе у раду са децом.⁶⁵⁵ На помолу је било заузимање новог курса који ће се не само драстично одразити на рад организације каква је била Пионирска већ и на поимање деце и детињства у Југославији. Септембра месеца 1949. године Савез пионира Југославије добио је нов статут док је у оквиру јединствене пионирске организације основан пионирски Подмладак.⁶⁵⁶ Јануара месеца 1950. године закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије осврнули су се на даљи рад пионирске организације у Југославији⁶⁵⁷ што је за директну последицу имало оснивање Иницијативног савета Савеза пионира Југославије, пола године касније.⁶⁵⁸ ЦК СКЈ је крајем 1950, у складу са одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949, године препоручио да се васпитавање деце развија „у што ширим и разноврснијим формама, без икаквих шаблона“. Препорука је била да се много више мора водити рачуна о индивидуалним карактеристикама деце. Став ЦК КПЈ је био да рад са децом треба остварити у што разноврснијим групама „руководећи се не само окупљањем деце по разредима и узрасту него и према њиховим склоностима и интересовањима“.⁶⁵⁹ Коначно, 1952. године је „изговорено“ да је „Пионирска организација место где“ деца „треба да се развеселе и разоноде“.⁶⁶⁰ На тај начин „дисквалификована“ је првобитна функција Пионирске организације која се у потпуности повиновала новим захтевима времена. Почети рада на реформи школства и новој политици васпитања и образовања такође су довели у питање рад Пионирске организације која ни својим методама а ни својим

⁶⁵⁴ „Ми деца народа – филм о младом Титовом покољењу“, *Политика*, 3. новембар 1947.

⁶⁵⁵ „На саветовању пионирских руководилаца НР Србије решено је да се посвети већа пажња новим облицима рада“, *Политика*, 17. септембар 1948.

⁶⁵⁶ „Нов статут Савеза пионира и одлука о оснивању деље организације Подмладак“, *Политика*, 12. септембар 1949.

⁶⁵⁷ „Закључци Четрнаестог пленума Централног комитета Народне омладине Југославије (Питања у вези са школством; О даљем развоју пионирске организације)“, *Политика*, 14. јануар 1950.

⁶⁵⁸ „Основан је Иницијативни савет Савеза пионира Југославије“, *Политика*, 7. јул 1950.

⁶⁵⁹ Исто.

⁶⁶⁰ „Пионирска организација је место где треба да се развеселе и разоноде“, *Политика*, 29. септембар 1952.

садржајима намењеним младима није могла да одговори новим захтевима. Партија је сматрала да је „јединствена пионирска организација у току рата одиграла огромну улогу у васпитању и активизацији деце“ али и да „већ у првим послератним годинама није могла више сама, ни по садржини, ни по организационим формама да задовољи веома разноврсне потребе и интересовања нових генерација младих“. Критика која је стигла са самог врха Партије значајно је утицала на промене у раду Пионирске организације. Пре свега она ју је у приличној мери „уздрмала“ јер су се озбиљне дискусије „о томе да ли је пионирска организација потребна у друштвеном васпитавању деце“ када је дошло до измењене улоге школе и других друштвених организација, водиле скоро наредних десет година.

У циљу реализације „нове осећајности“ Пионирска организација ће се у будућности ослоњити на Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије, основан 1952, који ће све до краја педесетих година 20. века имати огроман удео у процесу креирања друштвеног амбијента за одрастање деце у Југославији.⁶⁶¹ У наредним годинама Савет ће до те мере „истиснути“ Савез пионира Југославије као институцију која је у свом фокусу имала васпитање младих Југословена, да ће се 1956. године повести дебате о обнављању рада Пионирске организације.⁶⁶² Могло би се рећи да су Пионирску организацију спасле две околности. Пре свега спасла ју је чињеница да је у потпуности изменила, па чак одбацила своју вертикалну структуру. Укинута су професионални пионирски руководиоци-омладинци. Дотадашње руководеће структуре Пионирске организације замењене су саветима пионира који су постојали на нивоу свих школа и општина. Унутар савета окупљан је шири круг стручњака из различитих области, „активних“, како се говорило, друштвених радника, родитеља и омладине.⁶⁶³ И ако само партнер у свим будућим пројектима, Пионирска организација имала је капитал којим се није могла похвалити ни једна новооснована друштвена организација. То нас доводи до друге „срећне“ околности. И ако „начета“ и „на лошем гласу“, Пионирска организација и

⁶⁶¹ „Саветовање Друштва за васпитање деце“, *Политика*, 10. децембар 1952. „Друг Ђуро Пуцар примио делегацију Савета друштва за васпитање и бригу о деци Југославије“, 25. децембар 1952. „Све веће интересовање за оснивање друштва за васпитање и старање о деци“, *Политика*, 4. март 1953. „Суштина Савета друштва за старање о деци и омладини“, *Политика*, 26. јун 1956.

⁶⁶² „Писмо ЦК Народне омладине о оснивању нових пионирских организација“, *Политика*, 8. новембар 1956. „Саветовање о обнављању пионирске организације“, *Политика*, 14. новембар 1956.

⁶⁶³ Исто.

даље је важила за ону која је афирмисала име Пионира као симбола етичког лика југословенског детета.⁶⁶⁴

Анализа писања штампе у периоду од 1944. до 1958. године указује на чињеницу да се од 1949. године Пионирска организација не двосмислено приказује као она која треба да допринесе развоју потпуно новог и другачијег концепта детињства у Југославији тј. концепта „ведрог детињства“. Управо је 1949. година била година у којој су деца у Југославији добила нови празник односно Дан дечије радости.⁶⁶⁵ „Ново детињство“ требало је у свом фокусу да има пре свега „срећно“ и „задовољно“ дете, оно које тиме што иде у школу, проводи време играјући се са вршњацима и слуша своје родитеље у потпуности испуњава своју функцију у друштву и тиме гради социјализам.⁶⁶⁶ То је коначно и речено у Титовом говору одржаном поводом прославе Дана младости 25. маја 1955. године.⁶⁶⁷

Промена окошталe и нефункционалне структуре Пионирске организације значајно се одразила и на форме рада. Захтев за повећањем друштвене бриге о деци која је морала доћи до изражаја на свим подручјима заштите и васпитања деце, био је превлики „залог“ за Пионирску организацију. На терену су већ 1950. године почела да се ставрају бројна друштва одраслих за старање о деци која су у заједници са, новооснованим, саветима пионира представљала главне координаторе у раду са децом. Тако су већ 1951. основане организације Партизан и Савез извиђача. Пет година касније основана је нова организација Селенита. Године 1959. основан је покрет Младих задругара а две године касније односно 1961. Младих горана.⁶⁶⁸

Девет година од изрицањаврло лоше оцeне на рачун Пионирске организације, у Препоруци о даљем раду са Четврте скупштине Савета друштава за бригу о деци и омладини Југославије, 1961. могло се чути мишљење да „пионирску организацију треба третирати као саставни део нове школе, као фактор који је досад био снажан елемент њене

⁶⁶⁴ Исто.

⁶⁶⁵ „Припрема за Дан дечије радости“, *Политика*, 5. децембар 1949.

⁶⁶⁶ Види више у Dunja Rihtman-Augustin, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb, 1990, str. 21-32.

⁶⁶⁷ „Свим снагама упорно ћемо радити на изградњи социјалистичке Југославије“, *Политика*, 25. мај 1955.

⁶⁶⁸ Исто.

реформе и који постаје још снажнији у њеном даљем унапређивању друштвеног живота“.⁶⁶⁹

Истицање Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије на „рачун“ Савеза пионира Југославије од почетка педесетих година 20. века било је у вези не само са немогућношћу пионирске организације да се ухвати у коштац са концептом лепшег и безбрижнијег детињства већ и са немогућношћу исте да својом делатношћу као и програмима испуни време сваког школарца које овај не проводи у школи. Све анкете с краја четрдесетих и почетка педесетих година које су рађене у вези са формулисањем нове политике образовања и васпитања у Југославији указивале се на чињеницу да најмлађи Југословени проводе у школи у просеку три до четири сата дневно током две стотине дана у години. У таквој ситуацији држава се морала побринути и за осталих сто шездесет пет дана у години као и за све оне сате које ученик у данима када похађа школу проводи ван исте, тим пре што су извештаји школских инструктора указивали на маргиналну улогу коју Савез пионира Југославије играо у процесу образовања и васпитања који се спроводио кроз основну школу.

У извештају о приликама у Основној школи у Бујановцу је наведено да је Пионирска организација постојала само захваљујући наставницима. Пионирски руководиоци нису показивали никакво интересовање за рад са школском децом.⁶⁷⁰ Генерално, ситуација са Пионирском организацијом била је почетком 1948. године веома забрињавајућа на целом југу Србије. Општа је оцена била да, као и у Бујановцу, пионирске организације постоје само захваљујући ангажману учитеља и наставника. Сматрало се да „пионирски руководиоци уколико постоје уопште нису долазили у додир са школском децом нити их је рад пионира интересовао“.⁶⁷¹ И у школама топличког среза пионирске организације су постојале формално. У извештају просветног инструктора Сретена Петровића из јануара 1949. године се каже: „Пионирске организације постоје у свакој школи, али деца је неосећају као своју. Постоје чете, десетине, десетари и начелници и пионирски поздрав, али пионирске конференције и на њима решавање задатака, узимање

⁶⁶⁹ Исто.

⁶⁷⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

⁶⁷¹ Исто.

обавезе, заказивање такмичења, похвале добрим пионирима, критика хрђавих поступака – то нисам могао да видим ни да се уверим да је извођено“.⁶⁷² Колико је рад пионирске организације био стихијски односно зависио од добре воље појединаца врло добро говори извештај Милана Мирковића, школског инструктора зајечарског среза који у свом извештају из новембра месеца 1948. године констатовао да „пионирска организација постоји у свим школама, али понегде само *постоји*“. Као лош пример Милан Мирковић је навео случај пионирске орагнизације у селу Вражогрнцу која је најпре важила за једну од најбољих не само у Србији већ у читавој Југославији. У време настанка Мирковићевог извештаја, пионирски одред у Вражогрнцу је описиван као онај у коме је „настао застој“. Даље се каже: „Као да су се заморили од рада, или су се занели успесима, или им се учинило да су постигли највиши циљ: прочули се, постали најбољи, били код друга Тита и примили његове поклоне и нема куд даље да се иде. Не није то главни разлог застоја. Они су остали без руководиоца. Отишао у Армију. Месни народни одбор им је узео радионицу ради смештаја задружног течаја. Настао је озбиљан поремећај у раду. Они као да су се помирили с тим да тако остане док се не врати руководицац из Армије. Без њега, уверавају сви, ништа неће моћи да крене. Све што је овде урађено приписује се њему и код малих пионира се укоренило уверење да се без њега ништа не може“.⁶⁷³

Ипак, са случајем пионирског одреда у Вражогрнцу није се могао поредити случај пионирског одреда у Шљивару који не само да није имао руководиоца из редова омладине, већ је омладинска организација искористила своју позицију у односу на пионирску како би школске просторије које су биле намењене за рад пионирске организације „претворила у салу за играчке“ због чега је по мишљењу школског инструктора задуженог за зајечарски срез Основна школа у Шљивару требало да послужи као пример „запуштености и прљавштине“.⁶⁷⁴

Да су пионирском организацијом у школама у највећем броју случајева руководили учитељи види се из извештаја школског инструктора Јужноморавског среза у коме се Пионирска организација дефинише као она под чију делатност се подводи мноштво

⁶⁷² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топлчког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

⁶⁷³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

⁶⁷⁴ Исто.

различитих и неприкладних активности. Златомир Ђукић наводи: „Рад ове свео се на врло узак степен: акцију за сабирање шумског семена, одржавању реда при уласку и изласку из школе. Учитељи имају мало помоћи од пионирских руководиља-омладинаца. Сами се не старају да пионирске руководиоце уздигну, већ очекују да то омладина сама учини. Омладина се пак у овом питању осећа сама себи довољна и не обраћа се за помоћ учитељима. Имам утисак да ни учитељи сами нису довољно упућени у рад пионирске организације, што се видело из једног конкретног реферата на подружничком састанку, а при самом прегледу школа“.⁶⁷⁵

Посебно је критикован начин на који се приступало организацији најважнијег дана у животу сваког младог Југословена а то је пријем у Пионирску организацију који је организован сваког 29. новембра на дана одржавања Другог заседања АВНОЈ-а 1943. године. Један од главних утисака великог броја школских инструктора је био да се обележавању најзначајнијег датума у новој југословенској држави кроз пријем ученика првог разреда основних школа у Пионирску организацију приступало аматерски, без довољно интересовања за разумевање суштине чина пријема. Врло добар опис пријема седмогодишњака у Пионирску организацију оставио је школски инструктор зајечарског среза који је у извештају из новембра месеца 1948. године писао и о организацији пријема ученика првог разреда основних школа у Зајечару у Пионирску организацију: „С каквим ли су узбуђењем ови малишани ушли у салу, очекујући тај велики моменат, кад ће им везати пионирску мараму око врата – а како ми то мало користимо. У сали колоне до колоне пионирских чета. Руководиоци се много труде да умире жагор. Неколико родитеља стоји око пећи, а на позорници седе 15 учитеља, седе, ћуте и чекају. Једна другарица из руководства пионира попела се на позорницу и рекла да је данас велики државни и пионирски празник, да ће се примити у организацију најмлађи ђаци, да ће им се поделити мараме и да реч има управитељ градске школе. Управитељ је причао највише о првом и другом заседању АВНОЈ-а, као да су пред њим били фронтовци а не деца првог разреда основне школе. Ни једно ни друго се није припремало да каже неколико топлих речи, пригодних за овај моменат. (Управитељу су пред саму свечаност саопштили да треба да говори). А онда је речено деци да прилазе редом за мараме. Расположење које су деца

⁶⁷⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђукића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

донела собом не само што се није још јаче развило и распламсало, него се само могло угасити и дете је не осећајући ништа примало мараму и ступало у организацију. Све се то с мало труда могло много боље организовати и извести тако да ти моменти буду јачи од немира који не да детету по сву ноћ да спава, да остану урезани у дечјој свести тако дубоко да се тих момената сећају целог живота... Ми не умемо да... дајемо (мараме). Дете ју је добило не осећајући ништа, и ако се деси да му је, због недостојног држања, одузму неће осетити ништа, сем то да му је хладније око врата“.⁶⁷⁶

Сличан однос према пријему у Пионирску организацију примећен је у селима драгачевског среза. Описујући пријем у Пионирску организацију у Гучи, 29. новембра 1948, школски инструктор Исаило Николић, наводи: „Значај тога дана није у довољној мери истакнут, јер када сам после тога дана био у прегледу школа, ученицима трећег и четвртог разреда задавао сам да напишу по неколико реченица о 29. новембру и они нису могли то да учине, јер им није довољно истакнут значај, и ако су сви ђаци тога дана били у школи и присуствовали учлањењу. Значи, да тај дан као и други дечији дани нису довољно истакнути и деца нису схватила значај нити осетила радост својих празника. Прослава се обично састојала из неколико рецитација, а и сви нису могли добити мараме, јер их није било довољно“.⁶⁷⁷

Слична атмосфера описана је у извештају школског инструктора копаоничког среза који описује пријем нових чланова у пионирску организацију у Брусу 29. новембра 1948: „За тај дан није скоро ништа припремљено. Сала није свечано окићена-декорисана, сем слика: друга Тита, Маркса, Енгелса. Програм је био врло оскудан, једна песма која није оставила никакав утисак на присутне, затим рецитације свакодневне које су деца учили у току године, које су такође рецитовала деца како су сама научила. Ученици неприпремљени за тај свечани дан. У сали је била гомила деце која се гурала тамо, амо да би избила напред. Приликом саопштења за пријем у организацију хтели су да саопште, без

⁶⁷⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

⁶⁷⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаила Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

да знају којој се деци то саопштава. Примио сам им да треба ту децу уредити и издвојити их и онда да им делегат НО саопшти, што су учинили“.⁶⁷⁸

Сматрало се да раду посустале Пионирске организације може помоћи већа ангажованост, и онако, преоптерећених учитеља. Школски инструктор, Јован Костоловић навео је у свом извештају из децембра 1948. године пример Пионирске организације у Основној школи у Тршићу. Костоловић је посебно похвално спремношћу пионира да на редовним конференцијама, захваљујући већем ангажовању својих учитеља, поред певања пригодних песама говоре о темама које су биле од суштинског значаја за васпитање будућих грађитеља социјализма. Тема „критика и самокритика“ сматрала се једном од најважнијих јер је пружала могућност пионирима да пред вршњацима и целокупним наставничким колективом, који је био дужан да присуствује пионирским конференцијама, говоре о свом понашању у школи и код куће.⁶⁷⁹ Иако је примена критике и самокритике сматрана крајњим обликом суочавања пионира са својим поступцима у пионирским организацијама појединих школа одлазило се корак даље. Школски инструктор Живота Оташевић скренуо је пажњу на рад „пионирских судова“ у неким селима сокобањског среза који нису имали јасне инструкције у вези са изрицањем „пресуда“ несавесним пионирима. Оташевић је појаву оснивања пионирског суда оценио веома негативно јер је сматрао да казне попут: „забране узимања књига из књижнице, одузимање права ношења пионирске мараме и значке на одређен број дана могу да имају и негативан резултат нарочито ако би се чешће примењивале“. Поред тога, Оташевић је сматрао да иза оснивања пионирских судова чешће стоје несугласице до којих долази међу пионирима ван школе него искрена намера пионирске организације да коригује понашање пионира. На тај начин су се пионирске организације претварале у средства личног обрачуна посвађане деце због чега је Пионирска организација губила ауторитет не само међу најмлађима већ и у широј друштвеној заједници.⁶⁸⁰

Појава да пионирска организација потпуно замире у крајевима у којима учитељи не преузимају на себе обавезе у вези са радом исте била је више него уобичајена. О начину на

⁶⁷⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

⁶⁷⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.

⁶⁸⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Извештај школског инструктора, Животе Оташевића о обиласку основних школа Среза сокобањског, децембар 1948.

који су се учитељи укључивали у рад пионирске организације писао је у свом извештају с краја 1948. школски инструктор Атанасије Обрадовић након посете селима деспотовачког среза: „Ни у једном селу које сам обишао уопште нема пионирског руководиоца, сем у В. Поповићу где руководе ученици III раз. гимназије и у Деспотовцу где имају пионирског руководиоца из Народне омладине. Пионирске организације се не осећају као такве. Састанци се не одржавају сем у појединим школама, где их повремено одржавају и њима руководе учитељи. Учитељи изјављују да настоје да привуку из омладине руководиоце, али да је слаба помоћ Среског омладинског руководства и да омладина неће да помогне пионирску организацију. Учитељи кажу да су они услед приличне преоптерећености са радом у недељним школама и на окупљању аналфабета нису за сада у могућности да посвете већу пажњу пионирској организацији...У Плажану и пионири и учитељи позивали су доста пута пионирског руководиоца али се он никада није одазвао. Тако у Плажану руководи управитељ и са пионирима, обавља углавном извесне кампањске акције, а не ради стално нити плански.“⁶⁸¹

Да су пионирске организације по сеоским школама радиле постојале и делимично функционисале крајем четрдесетих и почетком педесетих година види се и из извештаја Драгољуба Марковића, школског инструктора пожешког среза. Марковић у извештају са терена наводи да пионирска организација „у сеоским школама није осамостаљена“ и да је „воде искључиво учитељи“. У извештају се даље наводи: „Пионирски руководиоци постоје, али само на папиру, јер је кадар њихов, што је на селу још разумљиво врло слаб. Отуда школа и настава и не могу имати какву помоћ пионирске организације, као самосталне. Сарадња постоји са среским пион. штабом, али спора и недовољна. Пион. штаб се мало брине о унапређењу сеоских организација, већ скоро сва новчана средства од чланарине и приредаба троши за своје потребе. Пионири на селу немају свуда пионирске знаке, заставе и мараме“.⁶⁸²

Слична ситуација била је у селима прибојског среза. У извештају Вука Павличића се каже: „Пионирска организација ван школе не постоји. Савез пионира као ваншколска

⁶⁸¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

⁶⁸² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

васпитна организација уопште не делује. Ниједно село нема пионирског руководиоца. Срески штаб пионира слабо ради. Начелник среског штаба пионира, другарица Касија Милојевић, коју је Земаљско веће НО Србије послало у Прибој да ради по пионирској организацији, више је ангажована другим пословима омладинске организације. Пионирски лист *Полетарац* не излази уопште. Са школским подмлатком пионира раде учитељи⁶⁸³.

П 2. 4. Као ученик

Школске 1951/1952. основне школе у Југославији похађало је 1 422 333 ученика односно 68,2% од укупног броја⁶⁸⁴ оних који су похађали све врсте школа у земљи.⁶⁸⁵ Међу ученицима основних школа у Југославији било је највише припадника српског народа односно 496 048 или 34,8% од укупног броја свих основаца у земљи.⁶⁸⁶ Срби који су похађали основну школу чинили су 62,9% од укупног броја припадника српског народа⁶⁸⁷ који су похађали све школе у земљи.

Закон о обавезном седмогодишњем школовању донет непосредно по окончању рата предвиђао је да обавезно школовање у Југославији траје од 7 до 13 године живота. Обавезно седмогодишње школовање отпочињало се у основним школама које су се похађале до 10 године живота а окончавало у средњим школама за опште образовање које су се похађале од 11 до 13 године старости. Према подацима пописа становништва из марта 1948. и пописа ученика и основних и средњих школа из новембра исте године у Југославији је живело 2 445 886 деце рођене између 1935. и 1941. године односно деца

⁶⁸³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Вука Павличича, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа прибојског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

⁶⁸⁴ 2 086 858; „Učenci osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura“, *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

⁶⁸⁵ Основне школе, средње школе за опште образовање, ниже стручне школе, средње стручне школе, ниже и средње уметничке школе, школе за образовање наставног кадра, школе за дефектну децу, школе за одрасле; *Isto*.

⁶⁸⁶ Хрвата (348 162, 24,5%), Словенаца (142 512, 10%), Македонаца (97 492, 6,8%), Црногораца (41 556, 2,9%), „Муслимана неодређених“ (95 194, 6,7%), Бугара (2653, 0,2%), Чеха (2259, 0,2%), Словака (6510, 0,5%), Русина (2528, 0,2%), „Шингара“ (97 559, 6,8%), Мађара (40 154, 2,8%), Немаца (5641, 0,4%), Румуна (3 564, 0,3%), Влаха (9642, 0,7%), Италијана (3014, 0,2%), Турака (17 503, 1,3%), „Цигана“ (9080, 0,6%), Осталих (1275, 0,09%); *Isto*.

⁶⁸⁷ 787 630; *Isto*.

која је требало ба буду обухваћена системом седмогодишњег обавезног школовања. Ситуација у пракси је била потпуно другачија. Школске 1949/1950. године законом прописано обавезно школовање похађало је свега 1 834 504 ученика односно 75% оних који су имали између 7 и 13 година док је чак 25% дечака и девојчица остајало ван система обавезног школовања. Највећи број оних који су били обухваћени обавезним школовањем похађао је основне школе (65, 4%) док је средњим школама општег образовања⁶⁸⁸ у које су спадале: седмољетке, гимназије и школе за опште образовање радника и намештеника било обухваћено свега 9, 6% ученика.⁶⁸⁹ Деца узраста од 7 до 10 година којих је по попису из марта 1948. било у Југославији 1 365 813 односно 285 740 мање него деце узраста од 11 до 13 година била су обухваћена обавезним школовањем у далеко већем проценту (84,7%) него старији узрасти (62,7%) што указује на чињеницу да је се пет година после рата обавезно школовање у великом броју случајева завршавало после четвртог разреда основне школе којом школске 1949/1950. чак 15% дораслих дечака и девојчица није било обухваћено.⁶⁹⁰

Системом обавезног школовања у Србији било је обухваћено 728 737 ученика од 936 489 дечака и девојчица који су по попису из 1948. имали између 7 и 13 година, односно 77,8% оних који су по закону били дужни да иду у школу.⁶⁹¹ Српски просек био је за нијансу бољи од југословенског јер је школске 1949/1950. ван система обавезног школовања остало мање од 22% деце дорасле за школу. Чак 65,8% ученика је похађало основну школу док је средњу ишло 12% оних који су били обухваћени обавезним школовањем. И ако је по попису из 1948. у Србији живело свега 95 365 више дечака и девојчица узраста од 7 до 10 него узраста од 11 до 13 година системом обавезног образовања били су обухваћени пре свега ученици који су припадали млађој групи (93,2%) док су деца узраста од 11 до 13. година била обухваћена системом обавезног школовања у знатно мањем проценту (58,9%). Школске 1949/1950. системом обавезног

⁶⁸⁸ Према подацима за школску 1949/1950. у Југославији су постојале 1323 средње школе за опште образовање односно: 541 седмољетка, 701 гимназија и 81 школа за опште образовање радника и намештеника; *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura)*, 1. oktobar 1950.

⁶⁸⁹ Школске 1949/1950. средње школе за опште образовање у Југославији похађало је 440 056 ученика (седмољетке 102 108 (23,2%), гимназије 332 094 (75,5%); школе за опште образовање радника и намештеника 5854 (1,3%); *Isto*.

⁶⁹⁰ *Isto*.

⁶⁹¹ Хрватска – 86, 4%; Словенија – 95, 6%; Босна и Херцеговина – 50,2%; Македонија – 75,9%; Црна Гора – 90,9%; *Isto*.

образовања који се реализовао кроз основне и средње школе општег образовања у највећим процентима у Србији били су заступљени ученици рођени: 1939 (9) – 97,9%; 1940 (8) – 97,7%; 1938 (10) – 91,9%; 1941 (7) – 85,1% односно они који су похађали прва четири разреда основне школе. Системом обавезног школовања био је обухваћен значајан али ипак знатно мањи проценат деце рођене 1937. године тј. ученика који су школске 1949/1950. имали 11 година (82,9%). Проценат обухваћених системом обавезног школовања драстично је падао када се погледа генерација рођена 1936 (12) – 55,8% и генерација рођена 1935 (13) – 40,8%. На основу расположивих података може се закључити да је у Србији, али и у другим југословенским републикама, највећи број оних који су по закону о обавезном седмогодишњем школовању били обавезни да иду у школу завршавао школовање са 11 година старости. Школске 1949/1950. ван система обавезног школовања у Србији остало је преко 40% деце која су имала 12 година и преко 60% деце која су имала 13 година.⁶⁹²

Према подацима за школску 1951/1952. годину свега 48, 1% ученика основних и виших основних школа у Југославији је имало нормалне године старости за одговарајући разред док је 40% ученика било престарело. Према подацима за исту школску годину преко 55% ученика основних и виших основних школа у Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Чак 33% ученика основних и виших основних школа у Србији је било престарело за одговарајући разред.⁶⁹³ Ситуација у ужој Србији и Војводини је била приближно слична док су подаци са Косова и Метохије били забрињавајући. Према подацима за исту школску годину преко 60% ученика основних и виших основних школа у ужој Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Око 27% ученика основних и виших основних школа у ужој Србији је било престарело за одговарајући разред. Исте школске године преко 59% ученика основних и виших основних школа у Војводини је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Више од 30% ученика основних и виших основних школа је било престарело за одговарајући разред. Школске 1951/1952. само 31,3% ученика основних и виших основних школа на Косову и Метохији је имало нормалне године старости за одговарајући разред.

⁶⁹² Исто.

⁶⁹³ Највише престарелих било је у шестом (45,6%) а најмањ у првом (25,7%). „Učenicima osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura“, *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

Преко 54% ученика основних и виших основних школа на Косову и Метохији је било престарело за одговарајући разред.⁶⁹⁴

И ако је број ученика основних школа у читавом послератном периоду константно растао пратећи пораст броја одељења и школа, о чему је већ било речи, непосредно по окончању рата, просветне власти у Србији констатовале су необухваћеност великог броја деце школама обавезног основног образовања.⁶⁹⁵ Услед ратних прилика, удаљености или непостојања школа у одређеним крајевима многа деца су само делимично пролазила кроз редовно основно школовање. У многим случајевима, деца су уписивала школу брзо је науштајући. Било је и оних који школу никада нису похађали. У таквој ситуацији сматрало се да се престарелим ученицима мора пружити шанса да путем курсева са скраћеним наставним програмом заврше основну школу и по могућству наставе даље школовање. По одлуци Министарства просвете НР Србије из октобра месеца 1946. године сви управитељи основних школа у Србији били су дужни да изврше попис све деце оба пола дорасле за школу до 15 година старости која нису завршила школу односно исту нису похађала током школске 1945/1946. Поред тога, директори основних школа у Србији добили су задатак да „ступе у контакт“ са родитељима и стараоцима деце како би их упознали са учитељима односно наставницима односно како би им скренули пажњу на, како се наводи, „значај писмености“ али и „дужност родитеља према својој деци, друштву и држави“. Похађњем једногодишњих односно двогодишњих курсева сва деца престарела за основну школу требало је да регулишу своју обавезу и стекну сведочанство о завршеној основној школи. У извршавање једне од најзначајнијих мера коју су донеле просветне власти у Србији у првим годинама после рата, требало је да се укључе народне власти и масовне организације којима је поверен надзор над спровођењем одлуке републичких просветних власти.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ И ако је проценат престарелих био највиши у шестом разреду основне школе (73,6%), прилике у основним и вишим основним школама на Косову и Метохији биле су забрињавајуће и у другим разредима. Престарелих ученика је било: у првом (42,3%), другом (52,9%), трећем (61,1%), четвртном (68,3%) и петом разреду (60%). „Učenci osnovnih i srednjih škola po narodnosti, nastavnom jeziku, socijalnom poreklu i starosti. Rezultati popisa škola na kraju 1951/1952. školske godine. Prosveta, nauka i kultura“, *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.

⁶⁹⁵ Први попис ученика основних школа у Југославији извршен је у новембру 1948. године тако да се до тада не може говорити о прецизном броју деце која нису била обухваћена системом основношколског образовања.

⁶⁹⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-115), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете НР Србије у вези са организовањем курсева за престарелу децу, 2. октобар 1946.

По одлуци из октобра месеца 1946. године сва деца основношколског узраста у Србији подељена су на следећи начин: деца рођена 1937. и млађа потпадала су под редовно школовање; деца рођена 1935. и 1936. потпадала су под обавезу ступања на двогодишњи курс основне школе; деца рођена 1934. и старија потпадала су под обавезу ступања на једногодишњи курс основне школе. Курсеви су били обавезни. Спроводили су се кроз редовну наставу у основним школама. Рад са „престарелим“ ученицима обављали су наставници основних школа. Задатак наставника био је да их сматрају редовним школским „обвезницима“. Настава на курсевима одвијала се свакога радног дана кроз целу школску годину са максималним бројем часова по предложеном, скраћеном, наставном плану и програму.⁶⁹⁷

Ученици оба, и једногодишњег и двогодишњег курса били су у обавези да похађају наставу из следећих предмета: српског језика, земљописа, историје, природе и привреде, рачуна и геометрије, певања и телесних вежби. И ако се одвијала по скраћеном курсу, што је значило да се од ученика очекивала да савладају елементарне појмове и радње, настава је ученике требало да упозна са вредностима и тековинама „новог времена“. Поред тога, настава је код ученика требало да створи и одређене представе о континуитету бар са слободарским и „прогресивним“ традицијама српског друштва што представља важну појаву у анализи успостављања и учвршћивања револуционарног режима у југословенској држави после рата. Наставни процес коришћен је за практично упознавање ученика са тековинама модерног начина живота због чега је школа у процесу свеопште модернизације југословенског друштва, културног уздизања „широких народних маса“ имала веома значајну улогу.⁶⁹⁸

Казне за непохађање и неуписивање деце у школу нису упражњаване као средство „обрачуна“ са несавесним и збуњеним родитељима. Изрицање административних казни међу којима је била и казна „кажњавања родитеља који прикривају године старости своје деце да би на тај начин избегли слање деце у школу“ било је у надлежности месних народних одбора по одлуци Министарства просвете НР Србије.⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

⁶⁹⁸ Исто.

⁶⁹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-83), Допис Министарства просвете НР Србије Одељењу за законодавство и организацију државне управе Председништва владе НР Србије, 16. март 1948.

И ако се дечији рад у руралним срединама често сматрао главним разлогом високог постотка дораслих ученика који не похађају школу, најраспрострањенији разлог због кога деца у Југославији после рата нису редовно похађала школу било је веома распрострањено сиромаштво. У извештају о стању школа у сјеничком срезу из децембра месеца 1948. године се наводи да је главна препрека редовног похађања школе глад због чега је заузет став да се успешно вођење кампање за редовно похађање школе у сјеничком срезу не може замислити без обезбеђивања редовне исхране за ученике.⁷⁰⁰ Отварање ћачких кухиња представљало је веома афирмативну праксу у оним деловима Србије и Југославије у којима су сиромаштво и, пре свега, глад били главне препреке редовном похађању наставе. И ако више него корисне, ћачке кухиње често су представљале терет јер је њихово, најпре отварање а затим и функционисање углавном зависило од воље учитеља односно наставника. Због тог су многи учитељи били противни оваквој пракси која је за њих представљала још једно у низу задужења. Школски инструктор Милан Марковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године о понашању појединих учитеља у нишком срезу који су тврдили да су и постојеће кухиње вишак уз коментар: „Шта ће им кухиња? Свака је кућа заклала по две свиње“.⁷⁰¹ Врло слична ситуација била је у сиромашним селима врањског среза. У извештају школског инструктора врањског среза с краја 1948. се наводи: „Школске кухиње до мог доласка нису ни у једном месту биле прорадиле, сем у селу Тесовишту. Изгледа да сами учитељи избегавају да отварају школске кухиње, пошто главно бreme терета око кухиња пада на њих. Зато на питање: зашто кухиња није отворена, добијају се најразличитији одговори, као на пример: *Село је груписано, деца не долазе са веће удаљености па нема потребе за кухињом, а признају да имају сиромашних ученика. Други кажу: Створићемо, али нешто касније, јер за издржавање кухиње не можемо обезбедити много средстава, зато не журимо, јер се у ово време деца ипак доста добро хране, - сваки је човек заклао по нешто. Доцније, кад код куће понестане мрса, отворићемо кухињу.* Један од учитељ каже: *Немам школску кухињу, нити мислим да је отворим, јер су сви сељаци у овом месту (Балиновац) средњег стања, па нема потребе за кухињом.* Међутим, из даљег разговора сазнао сам да и ту има

⁷⁰⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сјеничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Десимира Туцовића, 22. децембар 1948.

⁷⁰¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

сиротиње, али да учитељ станује у Врању и гледа да што пре заврши рад у школи па да иде кући⁷⁰².

Због удаљености школе од куће многи ђаци су били приморани да свакога дана пређу по неколико километара како би похађали наставу. Прелазак пута, у неким деловима Србије био је скопчан са великим бројем проблема. Један од њих била је и појава вукова због чега су се деца кретала у већим групама. Просветни инструктор Рачанског среза, Илија Вукићевић скренуо је у свом извештају из децембра месеца 1949. године пажњу на проблеме са којима се у организацији рада сусрећу школе у околини Бајине Баште јер се „због заједничког повратка кућама једновременно пуштају и млађи и старији разреди да би старији пазили на млађе због појаве вука“.⁷⁰³

Крајем 1948. године 50% ученика студеничког среза није редовно похађало школу. У извештају школског инструктора Јакше Дрљевића као главни разлози нередовног похађања школа препознати су, удаљеност школа од насеља, „слаба обућа и одећа“ због чега деца која су живела у удаљенијим насељима нису била у прилици да редовно похађају школу.⁷⁰⁴ Слична ситуација била је и у јабланичком срезу где велики број ученика, како се наводи у извештају школског инструктора јабланичког среза, није имао ни опанке „те долазе у школу боси“.⁷⁰⁵ Ништа боље није било ни у Рађевини. Крајем 1948. године родитељи основаца из Крупња су се жалили да не могу да купе деци обућу јер је нема у слободној продаји.⁷⁰⁶ Ситуација је била врло слична у селима Јужноморавског среза где према подацима Среског народног одбора октобра 1948. године основне школе није похађало 20% основаца. Побољшање ситуације очекивало се са почетком зиме када деца престану да чувају стоку. Према извештају школског инструктора Златомира Ђирића, до побољшања није дошло већ се ситуација драстично погоршала јер су деца овога краја

⁷⁰² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

⁷⁰³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

⁷⁰⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза таковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

⁷⁰⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

⁷⁰⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупњан, 12. децембар 1948.

од обуће углавном поседовала опанке-прешњаке односно опанке израђене од пресне коже, због чега током зимских месеци нису долазила у школу. Сиромаштво деце овога, али и многих других крајева Србије била је значајна препрека редовном похађању наставе. Исти инструктор забележио је описујући сеоску децу из околине Владичиног Хана и Сурдулице следеће: „Има деце која такорећи у ритам долазе у школу. Мали је број ученика који су обувени у ципеле, сви остали су у опанцима“.⁷⁰⁷

Поред недостатка обуће и одеће значајна препрека редовном одласку у школу била је физичка слабост великог броја дечака и девојчица који су врло рано почињали да посте. Уздржавању од мрсне хране прибегавало се не само током одређених празника и редовних постова већ и сваке среде и петка. Током поста, већина ученика од којих су многи долазили из удаљених махала, живела је на кори хлеба. Чак и онда када се није постило исхрана није била пуно издашнија. Главица лука и по нека свежа паприка ретко су се употпуњавале малом количином сира. У таквим срединама, сиромаштво и начин исхране не само да су били препрека одржавању наставног процеса, одржавању радне дисциплине већ и отварању млечних кухиња које због уврежених и врло распрострањених обичаја у исхрани становништва појединих крајева нису могле опстати.⁷⁰⁸

Поред проблема изазваних сиромаштвом значајну препреку реализацији наставе представљао је недостатак школског прибора односно оловака и папира. Проблеми у снабдевању школским прибором задавали су велике муке ђацима и учитељима. Крајем 1948. године на 370 ученика у Сурдулици долазило је свега 140 оловака због чега се једна оловка морала делити на три дела. Ништа боља ситуација није била ни са свескама. Сваки ученик Основне школе у Сурдулици имао је на располагању школске 1948/1949. по једну школску свеску за све предмете.⁷⁰⁹ Снабдевеност оловкама и хартијом представљала је велики проблем и у другим деловима Србије. У извештају за школе јабланичког краја крајем 1948. године се наводи да „ученици немају писанке“ због чега учитељи „оловке секу на четири дела како би свако дете имало бар са чим да пише“. Даље се наводи: „гуме и перце уопште немају. Цртаћи материјал се у срезу не може набавити. Сва хартија која долази у срез дели се на месне народне одборе. МНО недовољно дају школама, али има

⁷⁰⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

⁷⁰⁸ Исто.

⁷⁰⁹ Исто.

случајева да МНО задржи сав материјал за своје потребе, као што је то случај у Медвеђи“.⁷¹⁰

Дистрибуција школског прибора била је веома скромна на подручју врањског среза. У извештају школског инструктора задуженог за овај део Србије се наводи: „Дистрибуција школског прибора – цвезака, оловака и гумица такође није добра. Због велике несташнице свезака ученици I разреда употребљавају место свеске камене таблице које су махом поломљене. Често се по неколико ученика служе једном оловком. Ни писмени састави се у многим школама не раде, јер, по изјави учитеља, нема свезака“.⁷¹¹ Посебно тешка ситуација била је у селу Балиновцу: „Нити наставник има словарицу, нити деца. Наставник слуша о словарици, нарочито о дејој словарици као о нечему што никада није чуо. Ученици пишу на поломљеним таблицама, чије су површине невероватно избраздане да ученици и кад би хтели, уз највеће залагање, да пишу правилно, не би могли. Деца немају никаквих помоћних средстава за рачунску наставу – ни дрваца, ни зрна кукуруза ни пасуља“.⁷¹² Школски инструктор који је током 1949. године обилазио, између осталих, школе сјеничког и урошевачког среза на Косову и Метохији у свом извештају наводи: „Нарочито тешко стање у току читаве школске године било је у погледу снабдевања оловкама и папиром за писање...У школама сјеничког среза по цела два месеца деца нису имала чиме и на чему писати, те су се писмена занимања обављала само на табли...Иначе је редовна пракса била да су учитељи добиване свеске делили ученицима по лист или два, а оловке половили“.⁷¹³ Ни током наредне године ситуација на Косову и Метохији и у местима јабланичког среза се није много променила. На једног ученика основне школе у Лебану долазила је, како стоји у извештају, „по једна до две свеске од 8 листова“ и „по пола до једне оловке“.⁷¹⁴

⁷¹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

⁷¹¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. децембар 1948.

⁷¹² Исто.

⁷¹³ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извештај о извршеном прегледу Извршног одбора средњих народних одбора: Зворник, Власеница, Сребреница (НР Босна и Херцеговина), Сјеница, Урошевац (НР Србија), Куманово и Тетово (НР Македонија) по питању материјалног издржавања школе и снабдевања учитељ у времену од 11. маја до 8. јуна 1949. године, 17. јун 1949.

⁷¹⁴ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Записник о извршеној контроли (инспекцији) Повереништва за просвету и културу Среза јабланичког од стране Контролне комисије НР Србије у вези са

Живот у сиромаштву и оскудици утицао је подједнако негативно на ученике и родитеље. Због лоших услова живот али и немогућности да децу опреме за школу многи родитељи су одлучивали да најмлађе чланове својих породица оставе код куће. „Борба“ за ђаке у „новој“ југословенској држави често је представљала „борбу“ са родитељима која није вођена као „борба“ против њих јер су све анализе просветних власти показале да је у процесу васпитања улога родитеља у југословенском друштву већа него што би смела бити. У извештају школског инструктора зајечарског среза, Милана Мирковића се наводи: „Брига о детету као да се своди на бригу родитеља, па и оно што заједница чини за децу, што држава даје изван лекарске помоћи недовољно се користи у васпитању. Дете ту бригу не види, не осећа. Оно зна само за оно што за њега чине родитељи и та је веза још увек сувише јака и сувише се учвршћује на штету веза које треба да се развију према заједници, према домовини“.⁷¹⁵

Комуникација између школе и родитеља често је била веома лоша поготово у сеоским срединама где су се родитељи ретко одазивали позивима на родитељске састанке. Поред тога што се школа као институција тешко „повезивала“ са сељацима који је често ни сами нису похађали, велика препрека успостављању комуникације између школе и родитеља били су садржаји о којима се најчешће разговарало на родитељским састанцима. По мишљењу школског инструктора јабланичког среза Николе Ђаковића, изнетог крајем 1948. „сарадња са ђачким родитељима још није постављена на здраве ноге“ јер „родитељски састанци још немају своју педагошку садржину. Још је њихова садржина учење, дисциплина, марљивост итд. где учитељ са родитељима општи пред свима о ваљивости појединих ученика итд. и где родитељ с увређеном сујетом више и не долази на састанке јер се боји *бруке*“.⁷¹⁶

Поред веома распрострањеног сиромаштва које је посебно долазило до изражаја у сеоским срединама где су полубоса и полуодевена деца тешко стизала до неколико километара удаљених школа, један од главних разлога отпора родитељи према школи

радом просветних органа по питању обезбеђења услова живота и рада ученика и наставника, 1. децембар 1950

⁷¹⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

⁷¹⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

били су лоши услови рада у школи. Родитељи ученика Основне школе у Стајковцу (власотиначки срез) одбијали су да шаљу децу у школу јер у школи нису постојали елементарни услови за рада због чега су деца уместо у клупама, којих скоро није ни било, седела на циглама.⁷¹⁷

И ако су сиромаштво и немаштина били кључни разлози не похађања основних школа у Србији није био редак случај да родитељи који имају двоје, троје или више деце, најстарије дете остављају код куће као испомоћ у раду у домаћинству.⁷¹⁸ Било је и других разлога непохађања школа. Превише ситна и слаба деца масовно су се остављала кући док не ојачају, због чега су често каснила за својом генерацијом.⁷¹⁹ Изузетно висок степен не похађања школе је био међу Ромском децом. Према извештају о приликама у бујановачком крају, главни узрок непохађања школе међу ромском децом било је сиромаштво.⁷²⁰ Степен похађања школе био је изузетно низак међу албанском децом. Према извештају из фебруар 1948. године Основну школу у Великом Трновцу похађало је 94% дорасле српске и 33% дорасле албанске деце. Разлози недовољног похађања албанске деце били су вишеструки. Поред неспремности дечијих родитеља да децу пусте у школу, као један од најприсутнијих разлога наводи се лоша образовна структура албанске националне мањине у Југославији и непостојање довољног броја учитеља и наставника који би држали наставу на албанском језику.⁷²¹

Различити узроци редовног непохађања наставе посебно лоше су се одражавали на радну дисциплину у школи. Учитељи су прибегавали различитим поступцима услед недоласка већег броја ђака у школу. У највећем броју случајева настава се није одржавала. Било је случајева да је више учитеља спајало већи број одељења и због уштеде, пре свега грејања, наставу држало у једној учионици. Школски инструктор Јужноморавског среза је

⁷¹⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

⁷¹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупань, 12. децембар 1948.

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

⁷²¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

навео у свом извештају: „Има учитеља који нису увек у одређено време на својим дужностима – у учионици. Учитељица у Кијевцу, при нашем доласку, распустила је децу у 11,30. Пре подне није радила, јер у школи није било довољно ђака (због снега). Два учитеља на Округлици истовремено раде у једној учионици, док им друга учионица стоји празна. Ово чине због тако исто малог броја ученика који су дошли у школу. У Јастрепцу школа је била распуштена због недостатка огрева, нако је за тај дан огрева било довољно. Доцније сам дознао да се радило о томе, да су тога дана у селу биле неке свадбе и славе и да, тако исто због малог броја ученика школа и овде није радила. Овакав однос према раду и обичај да се у школи не ради кад у школу дође мали број ученика, даје повода ђачким родитељима да од школе задржавају децу кад год се ради о рђавом времену, празнику, свадбама и случајно“.⁷²²

Школски успех редовних ученика основних школа у Југославији током педесетих година 20. века није био на задовољавајућем нивоу.⁷²³ Током читавог периода који представља предмет интересовања рада највећи број ученика у Југославији морао се задовољити добрим успехом (види Табелу 38). Школске 1953/1954. године ученици који су постигли добар успех чинили су 31,7% свих ученика у Југославији. Заједно са врло добрима проценат се пењао на 55,1%. Солидан просек кварио је успех чак 264 911 ученика или 18,9% од укупног броја ученика основних школа у Југославији који су понављали разред. Број ученика који су понављали разред био је идентичан броју ученика који су постигли одличан успех а којих је било 265 784 односно 18,9% од укупног броја ученика. До школске 1956/1957. године ситуација се делимично поправила. Добри и врло добри ученици чинили су 57,9% од укупног броја ђака основних школа. Ученици који су понављали разред чинили су 13,6% од укупног броја основаца у Југославији. Разлика

⁷²² АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32). Извештај школског инструктора Златомира П. Ђипрића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владим Хан), децембар 1948.

⁷²³ Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

између броја оних који су понављали разред и оних који су постигли одличан успех се повећала. Док је првих било 226 939 (13,6%), других је било 352 520 (21,3%).

Табела 38.

Држава	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у августу на поправном испиту	Понављало разред
Југославија	1953/1954.	1 401 608	265 784	327 862	444 638	95 949	2464	264 911 ⁷²⁴
Југославија	1954/1955.	1 456 049	286 779	346 202	464 377	98 657	4 067	255 967 ⁷²⁵
Југославија	1955/1956.	1 548 302	318 134	377 650	506 182	107 723	4235	234 378 ⁷²⁶
Југославија	1956/1957.	1 660 209	352 520	412 993	549 414	112 851	5492	226 939 ⁷²⁷

Ситуација у Србији била је врло слична (види **Табелу 39**). Школске 1953/1954. године добри и врло добри ученици чинили су 58,4% од укупног броја ученика основних школа у Србији. Релативно добар просек кварио је изузетно висок проценат ученика који су понављали разред (18,4%) а који се значајно приближавао броју оних који су били одлични (23,3%). У наредних неколико година ученици основних школа у Србији су постизали бољи успех. Школске 1956/1957. добри и врло добри ученици чинили су 61,2% од укупног броја ученика док се број ученика који су понављали смањио (13,6%) проценат одличних ученика износио је 25%.

Табела 39.

Република	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август. на попр. испиту	Понављало разред
Србија	1953/1954	498 142	116 155	128 452	162 476	/	/	91 059 ⁷²⁸
Србија	1954/1955.	526 437	126 031	137 995	170 965	/	357	91 089 ⁷²⁹
Србија	1955/1956.	565 790	139 238	152 474	187 769	/	406	85 903 ⁷³⁰
Србија	1956/1957	614 650	154 224	168 510	207 314	/	659	83 943 ⁷³¹

⁷²⁴ 262 942 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 1969 није успело да положи поправни испит у августу 1954.

⁷²⁵ 255 967 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 2440 није успело да положи поправни испит у августу 1955.

⁷²⁶ 231 859 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 2528 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

⁷²⁷ 232 413 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 3526 није успело да положи поправни испит у августу 1954.

⁷²⁸ Сви упућени да понове разред у јуну месецу.

⁷²⁹ 90 905 ученика је упућено да понови разред у јуну. Њих 184 није успело да положи поправни испит у августу 1955.

⁷³⁰ 85 629 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 274 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

Ученици који су похађали основне школе на територији уже Србије постизали су у школи нешто бољи резултат (види **Табелу 40.**). Школске 1953/1954. године добри и врло добри ученици чинили су 59,6% од укупног броја ученика на територији уже Србије док је разлика између ученика који су понављали разред (14,9%) и оних који су постигли најбољи резултат (25,4%) била слична односу две групе ђака на нивоу Србије. Ситуација у Војводини била је слична ситуацији на територији уже Србије. Основне школе у Војводини је похађало школске 1953/1954. 23,4% одличних ђака као и 18,2% ученика који су понављали разред (види **Табелу 41**). Потпуно обрнута ситуација је била на Косову и Метохији где су одлични ученици чинили свега 16,6% а они који су понављали 28,9% од укупног броја основаца на Косову и Метохији (види **Табелу 42.**). Током читавог периода од 1953/1954. до 1956/1957, на Косову и Метохији, број ученика који су понављали разред је био већи од броја ученика који су постигли одличан успех као и од броја ученика који су постигли врло добар успех.

Табела 40.

Територија	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у августу на поправном испиту	Понављало разред
Ужа Србија	1953/1954.	289 991	73 698	76 171	96 818	/	/	43 304 ⁷³²
Ужа Србија	1954/1955.	307 425	80 328	82 670	102 183	/	357	41 887 ⁷³³
Ужа Србија	1955/1956.	335 463	89 206	92 122	112 600	/	360	41 175 ⁷³⁴
Ужа Србија	1956/1957.	368 469	99 214	102 107	125 508	/	574	41 066 ⁷³⁵

⁷³¹ 83 546 ученика је упућено да понове разред у јуну. Њих 397 није успело да положи поправни испит у августу 1957.

⁷³² Сви упућени да понове разред у јуну месецу.

⁷³³ 41 706 ученика су упућени да понове разред у јуну. Њих 181 није успело да положи поправни испит у августу 1955.

⁷³⁴ 40 967 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 208 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

⁷³⁵ 40 882 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 244 није успело да положи поправни испит у августу 1957.

Табела 41.

Покрајина	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август на попр. испиту	Понављало разред
Војводина	1953/1954.	116 825	27 329	32 906	35 293	/	/	21 297 ⁷³⁶
Војводина	1954/1955.	124 230	30 137	35 275	37 498	/	/	21 320 ⁷³⁷
Војводина	1955/1956.	133 172	33 945	39 261	41 394	/	25	18 547 ⁷³⁸
Војводина	1956/1957.	145 712	38 116	43 865	45 497	/	59	18 175 ⁷³⁹

Табела 42.

Покрајина	Школска година	Укупно ученика	Одличан	Врло добар	Добар	Довољан	Положили разред у август на попр. испиту	Понављало разред
Косово и Метохија	1953/1954.	91 326	15 128	19 375	30 365	/	/	26 458 ⁷⁴⁰
Косово и Метохија	1954/1955.	94 782	15 566	20 050	31 284	/	/	27 882 ⁷⁴¹
Косово и Метохија	1955/1956.	97 155	16 087	21 091	33 775	/	21	26 181 ⁷⁴²
Косово и Метохија	1956/1957.	100 469	16 894	22 538	36 309	/	26	24 702 ⁷⁴³

Лоши материјални услови, недостатак уџбеника, оптерећеност другим обавезама, често и нестручан учитељски кадар доприносили су томе да су ученици уз велике тешкоће савлађивали неке од најлакших задатака. Честа је била појава да ученици не могу да савладају оба писма и до четвртог разреда основне школе. Било је оних који су и до гимназије долазили са лошим познавањем елементарних радњи предвиђених за савлађивање у најнижим разредима. У ОШ у Стрмостену, ученици учитеља Милоша

⁷³⁶ Сви упућени да понове разред у јуну месецу.

⁷³⁷ 21 317 ученика су упућени да понове разред у јуну. Њих 3 није успело да положи поправни испит у августу 1955.

⁷³⁸ 18 494 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 53 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

⁷³⁹ 18 043 ученика су упућена да понове разред у јуну. Њих 132 нису успело да положи поправни испит у августу 1957.

⁷⁴⁰ Сви упућени да понове разред у јуну месецу.

⁷⁴¹ Сви упућени да понове разред у јуну месецу.

⁷⁴² 26 168 ученика је упућено да понови разред у јуну. Њих 13 није успело да положи поправни испит у августу 1956.

⁷⁴³ 24 681 ученик је упућен да понове разред у јуну. Њих 21 није успело да положи поправни испит у августу 1957.

Смиљковића ни у четвртном разреду нису знали латиницу. У разговору са школским инструктором деспотовачког среза Смиљковић је изјавио да није био у могућности да у ранијем разреду обрађује латиницу јер ученици нису знали да пишу ни ћирилицу. Исти инструктор забележио је у свом извештају за 1948. годину следеће: „У Стењевцу код учитељице Ружице Стојиљковић читање је такође врло слабо. Боље јој читају ћаци у II него у IV разреду. У Трућевцу је слабије читање у IV него у III разреду. У Балајци исто. Тако се у IV –им разредима такорећи не може уопште говорити о неком лепом течном логичком и естетском читању. Обишао сам летимично и Неп. гимназију у Деспотовцу где смо видели да у једном одељењу првог разреда гимназије ћаци сричу и огромна већина невероватно слабо чита, тако слабо да не могу да понове краћи прочитани пасус. Један приличан број тих ћака не зна ни таблицу множења, тако су наставници гимназије приморани да обрађују основне ствари-читање и рачун“.⁷⁴⁴

II 3.

Учитељ

II 3. 1. Бројно стање и полна структура учитеља у Југославији и Србији 1944-1959.

Десет година по окончању Другог светског рата у реферату под називом „Основни проблеми обавезног школства као највећи проблем у процесу изградње модерне обавезне школе“ експерти ангажовани у процесу реформе школског система у Југославији сложили су се да је „недостатак кадра био један од најозбиљнијих проблема од ослобођења до“ почетка педесетих година 20. века. У реферату је наглашено да је у погледу недостатка учитељског кадра Југославија годинама по окончању рата стајала „далеко горе него пре рата“. Закључке стручњака ангажованих, између осталог, и на реформи основношколског система потврђују статистички извештаји изнети у „Статистичком билтену Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије“ објављени током

⁷⁴⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

педесетих година 20. века. Према расположивим подацима,⁷⁴⁵ пораст броја школа, одељења и ученика, уз повремене стагнације, није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашао је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/1939. тек 1953/1954. године. До школске 1956/1957. године број наставника основних школа увећао се у односу на школску 1938/1939. за 25,2% што је било у значајној несразмери за повећаним бројем школа (36,38%) и одељења (45%) у истом периоду. На основу података који се могу пратити од 1951/1952. године, жене су школске 1955/1956. чиниле 38,6% од укупног броја наставника ангажованих у основним школама у Југославији (види Табелу 43).

Табела 43.

Држава	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Југославија	1938/1939.	32 144	/
Југославија	1949/1950.	24 269	/
Југославија	1950/1951.	26 630	/
Југославија	1951/1952.	29 691	18 009
Југославија	1952/1953.	32 380	19 576
Југославија	1953/1954.	36 040	21 584
Југославија	1954/1955.	38 294	23 035
Југославија	1955/1956.	41 174	25 279
Југославија	1956/1957.	42 952	/

Број наставника у основним школама у Србији школске 1956/1957. повећао се за 42,2% у односу на 1949/1950.⁷⁴⁶ Жене су чиниле 41, 7% од укупног броја наставника

⁷⁴⁵ Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

⁷⁴⁶ У ужој Србији (39%), у Војводини (45%), на Косову и Метохији (51, 7%).

ангажованих у основним школама у Србији 1955/1956. године (види **Табелу 44**).⁷⁴⁷ Територија Косова и Метохије заостајала је за српским просеком јер су школске 1955/1956. жене чиниле свега 30,6% наставника основних школа (види **Табелу 47**). То није био случај са Војводином на чијој су се територији налазиле основне школе у којима су наставно особље у 74,3% случајева чиниле жене (види **Табелу 46**).

Табела 44.

Република	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Србија	1938/1939.	/	/
Србија	1949/1950.	9631	/
Србија	1950/1951.	10 445	/
Србија	1951/1952.	11 443	6697
Србија	1952/1953.	12 386	7194
Србија	1953/1954.	13 810	7941
Србија	1954/1955.	14 683	8435
Србија	1955/1956.	16 034	9349
Србија	1956/1957.	16 660	/

Табела 45.

Територија	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Ужа Србија	1938/1939.	/	/
Ужа Србија	1949/1950.	6180	/
Ужа Србија	1950/1951.	6487	/
Ужа Србија	1951/1952.	7037	4221
Ужа Србија	1952/1953.	7449	4449
Ужа Србија	1953/1954.	8329	4902
Ужа Србија	1954/1955.	8807	5155
Ужа Србија	1955/1956.	9758	5710
Ужа Србија	1956/1957.	10 100	/

Табела 46.

Покрајна	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Војводина	1938/1939.	/	/
Војводина	1949/1950.	2317	/

⁷⁴⁷ У ужој Србији (41,5%).

Војводина	1950/1951.	2487	/
Војводина	1951/1952.	2743	2034
Војводина	1952/1953.	3026	2255
Војводина	1953/1954.	3353	2473
Војводина	1954/1955.	3591	2647
Војводина	1955/1956.	3929	2920
Војводина	1956/1957.	4210	/

Табела 47.

Покрајна	Школска година	Укупно наставника	Женских наставника
Косово и Метохија	1938/1939.	/	/
Косово и Метохија	1949/1950.	1134	/
Косово и Метохија	1950/1951.	1471	/
Косово и Метохија	1951/1952.	1663	442
Косово и Метохија	1952/1953.	1911	490
Косово и Метохија	1953/1954.	2128	566
Косово и Метохија	1954/1955.	2285	633
Косово и Метохија	1955/1956.	2347	719
Косово и Метохија	1956/1957.	2350	/

Мањак учитеља после 1945. представљао је последицу већег броја фактора. Многи учитељи су страдали током Другог светског рата. Неки од њих заробљени су или погинули већ у априлском рату.⁷⁴⁸ Када је дигнут устанак у лето 1941. многи су се придружили Народно-ослободилачком покрету Југославије. Током окупације, само кроз логор на Бањици прошло је око 80 учитеља.⁷⁴⁹ Непосредно по окончању рата многи предратни учитељи су се прихватили других дужности. Темпо раста броја учитеља није могао сустићи темпо раста броја деце обухваћене обавезним школовањем. Због свега наведеног, проблем броја учитеља био је акутан дуго година по окончању рат.

II 3. 2. Школовање учитеља у Југославији и Србији 1944-1959.

Развој образовања учитеља после Другог светског рата у Југославији пролазио је кроз два периода: период постојања и рада *учитељских школа* односно период образовања

⁷⁴⁸ <http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf>

⁷⁴⁹ Ljubinka Š. 75. je, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 159.

учитеља на средњошколском нивоу и период оснивања и рада *педагошких академија* односно подизања образовања учитеља на виши школски ниво.⁷⁵⁰ У периоду који представља предмет интересовања овога рада школовање учитеља одвијало се унутар учитељских школа као школа за средње стручно образовање. Да би се убрзао процес школовања будућих учитеља просветна власт која се у Србији конституисала већ крајем 1944. године донела је одлуку да се при већини расположивих учитељских школа у Србији организују курсеви за образовање учитеља на којима су предност имали они кандидати који су започели школовање у учитељским школама пре рата да би га прекинули за време окупације. На курсеве при већини учитељских школа у Србији су се могли пријавити сви који су испуњавали минималне услове у погледу предходног школовања. Како би се изашло у сусрет ученицима учитељских школа који или због учествовања у рату или због боравка у заробљеништву нису могли да се школују у предходном периоду, свршеним ученицима средњих школа са положеном матуrom који су кроз похађање учитељских течајева желели да се оспособе за рад у основној школи и одређеном броју свршених ученика шестог и седмог разреда гимназије, ометених ратом у школовању, Министарство просвете НР Србије је донело одлуку да се при учитељским школама отворе следећи течајеви: течај за свршене ученике осмог разреда гимназије који су положили матуру у трајању од шест месеци; течај за ученике који су завршили четири разреда учитељске школе у трајању од три месеца; течај за ученике који су завршили три разреда учитељске школе у трајању од шест месеци; течај за ученике који су завршили два разреда учитељске школе или седми разред гимназије у трајању од дванаест месеци; течај за ученике који су свршили један разред учитељске школе или шести разред гимназије у трајању од осамнаест месеци.⁷⁵¹ Истог месеца донета је одлука да се на шестомесечне учитељске течајеве предвиђене за свршене ученике гимназија могу примити и свршени ученици богословије. Првенство на упису дато је онима који су већ радили као учитељи и нису

⁷⁵⁰ Период прелаза од *учитељских школа* на *педагошке академије* трајао је десетак година. У Хрватској су педагошке академије уведене 1961. а у Србији десет година касније односно 1971. године. У Словенији се прешло на факултетско образовање учитеља већ 80-их година 20. века. Словенија је била једина југословенска република у којој се прешло на факултетско образовање учитеља пре распада Југославије почетком деведесетих година 20. века; Никола Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Ужице, 2006, стр. 309.

⁷⁵¹ АС, Г-183, Ф-79, Дописе Наставног савета Министарства просвете НР Србије у вези са отварањем течајева при учитељским школама у НР Србији, 4. септембар 1945.

били старији од 26 година сем у случајевима када Министарство одлучи другачије.⁷⁵² Да би се у што краћем року дошло до што већег броја учитеља, већ школске 1944/1945. школовање у свим учитељским школама је скраћено са пет на четири године. Тек десет година касније односно школске 1954/1955. створиће се услови да се школовање учитеља поново продужи на пет година.⁷⁵³

Према извештају Савета за науку и културу Владе ФНРЈ из 1952. године под називом „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, школске 1945/1946. године у Југославији је постојало 38 учитељских школа односно једна више него школске 1940/1941, са 234 одељења и 4877 ученика. Неколико година касније тј. школске 1947/1948. у Југославији су постојале 54 учитељске школе са 420 одељења и 7942 ученика.⁷⁵⁴

Учитељске школе припадале су групи стручних односно средњих стручних школа којих је према подацима за школску 1949/1950. у ФНРЈ било 395. Поред индустријских, рударских и грађевинских школа којих је било 110 односно 27,8% од укупног броја средњих стручних школа, које су у првим годинама после рата биле изузетно популарне, друге по заступљености у групи средњих стручних школа биле су учитељске школе. Школске 1949/1950. у Југославији су постојале 72 учитељске школе. Учитељске школе у Југославији чиниле су 18,2% од укупног броја средњих стручних школа. Чак 30 односно 41,6% од укупног броја учитељских школа у ФНРЈ налазило се у Србији.⁷⁵⁵ Наведени број учитељских школа у Југославији похађало је 22 106 ученика односно 23,2% од укупног броја оних који су похађали средње стручне школе у Југославији.⁷⁵⁶ Чак 10 546 (47, 7%) ученика похађало је учитељске школе у Србији.⁷⁵⁷

У првим годинама после рата учитељске школе су наставиле да раде по незнатно измењеном наставном плану и програму у односу на предратни период. Након усвајања

⁷⁵² АС, Г-183, Ф-79, Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета у вези са уписивање свршених ученика богословије на шестомесечне учитељске течајеве, 5. септембар 1945.

⁷⁵³ Тако је остало све до „превођења“ учитељских школа у педагошке академије када је школовање учитеља продужено за још једну годину тј. са пет на шест година чиме је учитељско образовање достигло ниво више школе.

⁷⁵⁴ „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, Београд, 1952.

⁷⁵⁵ 18 (25%) у Хрватској; 9 (12, 5%) у Словенији; 9 (12,5%) у Босни и Херцеговини; 3 (4,2%) у Македонији; 3(4,2%) у Црној Гори; *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura)*, 1. oktobar 1950.

⁷⁵⁶ Школске 1949/1950. средње стручне школе у Југославији похађало је 95 277 ученика. Поред учитељских, најпопуларније средње стручне школе у Југославији биле су: индустријске, рударске и грађевинске (27 461 – 28,8%) и економске и административне (22 425 – 23,5%).

⁷⁵⁷ 5277 (23,8%) у Хрватској; 1674 (7,6%) у Словенији; 2195 (9,9%) у Босни и Херцеговини; 1336 (6%) у Македонији; 979 (4,4%) у Црној Гори. *Isto.*

Устава 1946. године из наставе је изостављена веронаука јер је црква одвојена од државе а школа, као световна институција од цркве. Измене наставног плана и програма 1946. за учитељске школе биле су неопходне, пре свега, због скраћења школовања будућих учитеља са пет на четири године.⁷⁵⁸ Одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949. имале су далекосежне последице на третман и рад учитељских школа у Југославији. Пре свега наглашено је, да у складу са новом политиком образовања и васпитања учитељске школе морају постати „социјалистичке институције за образовање и васпитање учитеља“ и „педагошки центри који ће помоћи унапређење и преоријентацију образовања и васпитања на социјалистичко односно марксистичко“. Да би подигло квалитет образовања и углед учитељских школа у Југославији, Министарство просвете је 1952. донело одлуку којом је било предвиђено да професори учитељских школа у Југославији уз редовну професорску плату добијају и додаток. Ангажовање професора учитељских школа у Југославији од почетка 12. педесетих година 20. века стимулисано је и на друге начине. Нови и јединствени наставни план и програм за све учитељске школе у земљи који је ступио на снагу школске 1949/1950. представљао је израз нове политике образовања и васпитања али и очекивања која су се у складу са новом политиком наметнула свим учитељским школама у земљи.⁷⁵⁹ Учитељске школе у Југославији добиле

⁷⁵⁸ По наставном плану из 1946. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години** – Матерњи језик с југословенском књижевношћу, Руски језик, Историја, Земљопис са геологијом, Природопис, Хемија са минералогijом, Физика, Математика, Привреда; Ручни рад, Певање и свирање, Цртање и лепо писање, Фискултура, **на другој години** – Психологија са логиком, Општа педагогија; Методика и практичан рад, Матерњи језик с југословенском књижевношћу, Руски језик, Историја, Земљопис са геологијом, Природопис, Хемија са минералогijом, Физика, Математика, Привреда; Ручни рад, Певање и свирање, Цртање и лепо писање, Фискултура, **на трећој години** – Општа педагогија; Методика и практичан рад, Матерњи језик с југословенском књижевношћу, Руски језик, Историја, Земљопис са геологијом, Природопис, Физика, Математика, Ручни рад, Певање и свирање, Цртање и лепо писање, Фискултура, **на четвртој години** – Општа педагогија, Методика и практичан рад, Историја педагошке; Матерњи језик с југословенском књижевношћу, Руски језик, Историја, Устав ДФЈ, Земљопис са геологијом, Природопис, Математика, Филозофија, Хигијена, Певање и свирање, Фискултур. Н. Поткоњак, *Образовање учитеља...*, стр. 312.

⁷⁵⁹ По наставном плану из 1949/1950. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години** – Матерњи језик и књижевност, Руски језик, Историја; Географија с геологијом; Природопис; Хемија с основама минералогijе; Математика; Ручни рад, Певање и свирање; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука; **на другој години** – Општа педагогија; Психологија (општа, дејча, педагошка) с логиком, Матерњи језик и књижевност, Руски језик; Историја; Географија с геологијом; Природопис; Хемија с основама минералогijе; Физика, Математика; Ручни рад, Певање и свирање, Цртање и лепо писање, Фискултура; Предвојничка обука; **на трећој години** – Општа педагогија; Психологија (општа, дејча, педагошка) с логиком, Методика и школски рад, Матерњи језик и књижевност, Руски језик; Историја; Географија с геологијом; Природопис; Физика; Математика; Певање и свирање; Цртање и лепо писање, Фискултура, Предвојничка обука; **на четвртој години** – Општа педагогија; Историја педагогије, Психологија (општа, дејча, педагошка) с логиком, Методика и школски рад, Основи

су два нова предмета: марксизам⁷⁶⁰ и предвојничку обуку.⁷⁶¹ Озбиљне корекције у наставни план и програм који је ступио на снагу школске 1949/1950. унете су веч наредне године. Постојећи наставни план и програм највише је критикован због великог оптерећења који је представљао за ученике. Наставним планом и програмом из 1949/1950. било је предвиђено да ученици имају недељно 146 часова што их је значајно лимитирало при избору и похађању ваннаставних активности које су, у складу са новом политиком, сматране изузетно важним у образовању и васпитању социјалистичког учитеља. Новим наставним планом и програмом који је ступио на снагу школске 1950/1951. недељни број часова смањен је са 146 на 130.⁷⁶² Наставним планом и програмом из 1950/1951. по први пут после рата одредница за наставни предмет „Руски језик“ је замењена одредницом за наставни предмет „Страни језик“.⁷⁶³ Настава „Основа марксизма и лењинизма“ је замењена „Основама филозофије“ док је нови наставни предмет „Државна и изградња“ требало да представља алтернативу настави „Устава“. Последњи јединствени наставни план и програм за учитељске школе у Југославији донет је 1954. када се дужина школовања у учитељским школама у Југославији продужила са четири на пет година.⁷⁶⁴

марксизма и лењинизма; Матерњи језик и књижевност, Руски језик, Историја, Устав ДФЈ, Географија с геологијом; Природопис; Физика; Математика; Певање и свирање; Фискултура; Предвојничка обука, *Исто*.

⁷⁶⁰ По наставном плану и програму из 1949/1950. настава из наставног предмета „Основи марксизма и лењинизма“ похађала се само у четвртом разреду учитељске школе, *Исто*, стр. 314.

⁷⁶¹ По наставном плану и програму из 1949/1950. настава из наставног предмета „Предвојничка обука“ похађала се у сва четири разреда учитељске школе, *Исто*.

⁷⁶² По наставном плану из 1950/1951. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години** – Матерњи језик и књижевност, Страни језик, Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија с минералогijом; Физика; Математика; Ручни рад и домаћинство; Музика; Цртање и лепо писање, Фискултура; Предвојничка обука, **на другој години** – Психологија, Општа педагогија, Матерњи језик и књижевност, Страни језик, Историја, Географија с геологијом; Биологија; Хемија с минералогijом; Физика; Математика, Ручни рад и домаћинство; Музика; Цртање и лепо писање, Фискултура; Предвојничка обука, **на трећој години** – Психологија; Логика (само у другом полугодшту); Општа педагогија; Методика и школски рад; Матерњи језик и књижевност, Страни језик, Историја, Географија с геологијом; Биологија; Математика; Хигијена (само у првом полугодшту); Музика; Цртање и лепо писање; Фискултура; Предвојничка обука, **на четвртој години** – Општа педагогија; Историја педагогије; Методика и школски рад, Основи филозофије; Матерњи језик и књижевност, Страни језик; Историја; Државна изградња; Географија с геологијом; Биологија; Математика; Музика; Фискултура; Предвојничка обука, *Исто*, стр. 315.

⁷⁶³ У највећем броју случајева то су били руски и енглески језик.

⁷⁶⁴ Републике су у Наставни план и програм из 1954. могле унети одређене специфичности. Унете „специфичности“ углавном су се односиле на различите називе истих наставних предмета. Оно што је у Хрватској била настава „Господарства“ у Војводини је била настава „Школске администрације“. У Хрватској је настава „Основи филозофије“ означавања као настава „Основи марксистичке филозофије“. По наставном плану из 1954. ученици учитељских школа у Југославији похађали су наставу из следећих наставних предмета: **на првој години** – Матерњи језик, Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија; Математика, Ручни рад; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање, **на другој години** – Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Хемија; Физика;

Након процеса децентрализације и увођења тзв. друштвеног управљања (од 1950), после 1958. године на нивоу федерације неће бити донет ни један закон о појединим типовима школа. Законе о појединим типовима школа ће, полазећи од „заједничких основа“ од 1958. године доносити републике. Савет за просвету СР Србије донео је нови наставни план за учитељске школе у СР Србији који је важио за обе аутономне покрајине 1961. године. Наставни план и програм из 1961. ⁷⁶⁵ је да се примењује на територији целе Србије тек 1963. године до када је био на снази Наставни план и програм за учитељске школе у ФНРЈ из 1954. године.⁷⁶⁵

Учитељске школе на територији НР Србије све до њиховог укидања односно „превођења“ у педагошке академије постојале су у: Алексинцу, Београду, Врању, Крагујевцу, Крушевцу, Неготину, Новом Пазару, Пироту, Пожаревцу, Пријеполу, Светозареву, Смедеревској Паланци, Титовом Ужицу, Убу, Шапцу, Сремским Карловцима, Сремској Митровици, Вршцу, Кикинди, Новом Саду, Панчеву, Сомбору, Суботици, Ђаковици, Призрену, Ђилану, Косовској Митровици, Пећи и Приштини. Настава на језицима националних мањина у Србији одвијала се у учитељским школама у: Ђаковици (на албанском), Новом Саду, Суботици (на мађарском), Алексинцу, Димитровграду (на бугарском), Вршцу (на румунском), Бачком Петровцу (на словачком). Настава на језицима националних мањина школске 1951/1952. одвијала се у 52 одељења која је похађао 1621 ученик.⁷⁶⁶ Све учитељске школе у Србији које су наставиле свој рад школске 1944/1945, са школе у Београду, биле су мешовите учитељске школе што значи да су их похађали ученици оба пола.⁷⁶⁷

Све учитељске школе на територији НР Србије са изузетком школе у Пироту имале су интернате за одређени број ученика. Расположиви извештаји о квалитету становања у

Математика; Ручни рад; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на трећој години** – Општа педагогија; Психологија (општа, дејча, педагошка) и Логика; Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Физика; Математика; Музика; Цртање и лепо писање; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на четвртој години** – Општа педагогија; Психологија (општа, дејча, педагошка) и Логика; Методика и школски рад; Матерњи језик; Страни језик; Историја; Географија с геологијом; Биологија; Математика; Музика; Телесно васпитање; Предвојничка обука; **на петој години** – Историја педагогије; Педагошко-психолошки семинар; Основи филозофије; Методика и школски рад; Семинар матерњег језика и књижевности; Историјско-географски семинар; Основи државног и друштвеног уређења; Семинар природних наука, Пољопривреда и домаћинство; Музика; Телесно васпитање; Н. Поткоњак, *Образовање учитеља...*, стр. 316

⁷⁶⁵ Исто, стр. 316-317.

⁷⁶⁶ „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, Београд, 1952.

⁷⁶⁷ Учитељска школа у Београду постала је мешовита учитељска школа од 1950, Н. Поткоњак, *Образовање учитеља...*, стр. 310.

интернатима учитељских школа у Србији указују на бројне проблеме са којима су се морали суочити корисници интернатског смештаја односно будући учитељи и учитељице. Прилике за живот и становање у интернатима учитељских школа после рата биле су веома лоше. Интернат за ученике гимназије и учитељске школе у Врању вашио је за један од најнеуспешнијих. Хигијенске прилике у поменутом интернату биле су скоро на граници неподношљивости. У извештају се каже: „Клозет интерната је у страховитом стању – до скоро ученици су вршили нужду по дворишту, које је неограђено и изгледа као свако поље. Сада је направљен клозет са неколико преграда, али је отворена само једна. Зато је невероватно много загађено око клозета и права је срећа што је захладно време, иначе би овај интернат постао легло заразе“.⁷⁶⁸

Смештајни капацитети били су веома скромни. Школски инструктор је навео у свом извештају: „Кревета нема довољно и у многим креветима спавају по два ученика, што је сасвим неправилно, јер су то деца у најосетљивијем добу“.⁷⁶⁹

И поред свих потешкоћа које су постојале у раду интерната учитељских школа највећи проблем су представљали полуквалификовани васпитачи који су у ретким ситуацијама успели да се наметну као ауторитет. Школски инструктор врањског среза описао је у извештају из 1948. инцидентну атмосферу коју је затекао у интернату: „Кад сам дошао у интернат ученици су ми у разговору саопштили да они више немају васпитача, јер су га дан раније на конференцији сменили. Том приликом су ми ученици саопштили да им васпитач ни у чему није помогао, да им псује *божју мајку*, да назива ученике фукарама. Приликом једне галаме међу ученицима пришао је Боривоју Поповићу и не питајући ко је крив, отпочео је да га туче. Ученик Милан Стојановић случајно је преврнуо лонче с чајем и у моменту кад се он другу извињавао, нудећи му свој чај, васпитач Стево Божовић почео је да грди Стојановића и позивао га да изађе изван града, на двобој, па ће га он *с црном земљом саставити*. Васпитач је једном приликом тражио секиру од једног ученика који је цепао дрва, а када му је он рекао да пошто нацпа дрва, мора секиру носити управнику, јер је он тражио, васпитач је у љутини *подвикнуо: Море ја ћу и теби и управнику скресати божју мајку*. Наставница учитељске школе Даница перковић радо се ставила на расположење ученицима у интернату да им помаже у групама

⁷⁶⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

⁷⁶⁹ Исто.

из појединих предмета, а васпитач Божовић неправедно ју је пред ученицима вређао, називајући је деспотом, због чега је она прекинула рад са децом“.⁷⁷⁰

Убрзано „произвођење“ учитељског кадра имало је трајне последице на школовање генерација које су се школовале у основној школи у првим годинама после рата. Када је јануара месеца 1945. године обновљена настава у основним школама у Србији просветне власти суочиле су се са значајним недостатком стручног учитељског кадра у настави. Да би се премостио јаз и бар делимично решио проблем, Министарство просвете Србије је наредило свим окружним народно-ослободилачким одборима да привремено попуне празне школе неквалификованим наставничким кадром како би се нормализовао рад по школама и смањио број празних школа и одељења. Тако је до лета 1945. у наставу у основним школама на територији Србије укључено 559 неквалификованих учитељ.⁷⁷¹ Однос окружних народних одбора према неквалификованој радној снази у школама био је, како је оцењено, „незадовољавајући“ због чега су учитељи, и ако неквалификовани ипак неопходни, често веома лоше живели. Да би се премостио јаз између политике која је прокламована на самом врху власти односно оне која је полазећи од прагматичног захтева да се настава не сме обустављати и прекидати чак ни по цену ангажовања врло лоших кадрова и нижих органа власти који често нису разумели или нису желели да прихвате званичан став. Министарство просвете НР Србије је донело одлуку маја месеца 1945. године да се свим неквалификованим учитељима који су због нередовног исплаћивања припадности оштећени исплати паушал у висини од 2000 динара.⁷⁷²

Бројни инструктори који су обилазили и надгледали рад школа у различитим срезovima у Србији наилазили су на учитеље и наставнике који нису имали адекватно знање о градиву које предају. Ова појава често је коментарисана на среским конференцијама инструктора. Школски инструктор Сретен Петровић описао је у извештају из јануара месеца 1949. године начин на који је у једној од основних школа топличког среза обрађена наставна јединица „Културне прилике у првој половини 19. века (Вук и Његош)“: Сретен Петровић је приметио: „Кад сам у Мађијама поставио питање

⁷⁷⁰ Исто.

⁷⁷¹ По окрузима: београдски 7; врањски 13; зајечарски 32; крагујевачки 7; лесковачки 112; пиротски 99; ужички 12; чачански 28; пожаревачки 6; крушевачки 6; нишки 28; топлички 40; моравски 3; новопазарски 166; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-149), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете Србије Буџетском одсеку Општег одељења Министарства просвете за Србију, 25. мај 1945.

⁷⁷² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-14), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете Србије Буџетском одсеку Општег одељења Министарства просвете за Србију, 25. мај 1945.

наставници како ће обрађивати наредну јединицу...Одговорила је: Па рећи ћу нешто о Вуку. Па хајде реците главно а ја ћу да запишем, скицирам. Ништа о културним приликама, о развоју школа није могла рећи ништа, а о Вуку само да је реформисао правопис. Али када сам напоменуо како су се развијале школе и колику је борбу водио Вук против учених људи, против цркве и против власти за увођење народног језика у књижевност, она је признала да се треба припремати за предавања а за ово утврдили смо треба прочитати Први и Други устанак и писма од Вука, а затим Србију на истоку од С. Марковића као најнужније“.⁷⁷³

Проблем са просветним кадром после Другог светског рата у великој мери је лежао у чињеници да значајан број учитеља и наставника није поседовао адекватну стручну спрему. Поред тога, просветним радницима стасалим у „предходном“ периоду било је, у неким случајевима тешко да разумеју захтев Државе и Партије за изградњом социјалистичке школе због чега су многи од њих истицали своју склоност ка „појавама“ које су се у социјализму сматрале „назадним“ тј. „остацима старог начина мишљења“. Школски инструктор топличког среза забележио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године случај „учитеља који верује у натприродне силе“ или „наставнице која подржава празноверицу“. Јакша Дрљевић је писао, том приликом, о „учитељици у Трнави која тврди да је врачара и траварка“ тј. која тврди да су јој то „споредна занимања“.⁷⁷⁴

Нестручност просветног кадра посебно је долазила до изражаја у говору. Школски инструктор Милан Анђелковић приметио је како у власотиначком крају „већи број наставника говори речником средине и не разликује четврти и седми падеж“ због чега су наставници говорили нпр. „Овај дечак је толико слаб да смо га једва претурили у четврти разред“ или „На Дунаву се налази велики варош Београд“ итд.⁷⁷⁵ Нестручност учитеља изазивала је бројне проблеме у настави. У извештају школског инструктора из врањског

⁷⁷³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

⁷⁷⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

⁷⁷⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

среза се наводи пример учитеља који јерекао деци када је почео да пада снег да је почела и зима и ако је био 25. новембар.⁷⁷⁶

Неприпремљеност за рад у „социјалистичкој школи“ доводила је до бројних непријатних ситуација због којих су учитељи често били у великим недоумицама, суочени са проблемом. Учитељ ОШ У Балиновцу је задао задатак ученику да смисли потврдну реченицу. Ученик је рекао: „Тито воли добро пионире“. Када му је учитељ сугерисао да трансформише у одричну реченицу, ученик је закључио: „Тито не воли добре пионире“ на шта је учитељ констатовао да се „не може свака реченица преобраћати у све реченичне облике“.⁷⁷⁷

Након укидања веронауке и потпуне секуларизације наставе у школама у Југославији после Другог светског рата бројни вероучитељи били су заинтересовани не само да наставе своју каријеру у школама већ и да као образовани људи унутар заједница у којима су живели, ставе своје знање на располагање онима којима је било потребно. За многе директоре, свештеници различитих конфесија представљали су адекватну замену у недостатку школованијег и компетентнијег кадра. То је био случај са православним свештеником на Власини – Риду који је понудио директору ниже гимназије да бесплатно предаје математику у гимназији јер је пре уписа Теолошког факултета две године студирао технику.⁷⁷⁸

П 3. 3. „Социјалистички“ учитељ

Социјалистичка школа захтевала је социјалистичког учитеља коме су ученици морали да се обраћају са „друже“ односно „другарице“. Па ипак, обичај да се учитељ ословљава са „господине“ односно „госпођо“ тешко се искорењивао у Србији и Југославији после Другог светског рата. Школски инструктор Милан Анђелковић писао је у свом извештају из децембра 1948. године као се нигде у школама власотиначког среза учитељ и учитељица не ословљавају са друже и другарице већ искључиво са господине и

⁷⁷⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. децембар 1948.

⁷⁷⁷ Исто.

⁷⁷⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

госпођо.⁷⁷⁹ Ипак, на „искорењивању“ старих и прихватању нових навика радило се систематски. Социјализам и социјалистичко друштвено уређење као резултат културног преображаја тј. културне револуције која је требало да отпочне у југословенској држави даном успостављања нове, револуционарне власти и апсолутне доминације Комунистичке партије Југославије подразумевали су „изградњу новог човека“. Флоскула о изградњи „новог човека“ била је све присутна - како у честим обраћањима представника нове власти у Југославији тако и у јавном простору путем истицања бројних парола на јавним местима или у медијима. На путу до успостављања жељеног друштвеног уређења и поретка свим грађанима и грађанкама Југославије била је додељена одређена улога. Па ипак, на путу културног преображаја, у претежно аграрној земљи тек изашлој из ратног сукоба чије су се последице тешко сагледавале али и санирале, одређене друштвене групе биле су препознате као оне које ће у будућности морати да поднесу највећи терет. Ако су мајке и очеви били они који су изнели сав терет рата и првих дана револуције, на шта су нове генерације у Југославији свакодневно подсећане бар у првих петнаест година по окончању рата, управо они тј. деца „деце рата и револуције“ добили су задатак да поднесу највећи терет преображаја који је у Југославији тек требало да се деси.

„Алармантни“ подаци о броју деце и младих односно неактивних грађана, о чему је већ било речи, међу Југословенима који су више него активно морали да се посвете обнови и изградњи земље после рата указују на чињеницу да пароле о напорима које су морали поднети млади нису биле само пука фраза којом су се служиле власти како би градили илузију о заједници младих, лепих, ведрих и раздраганих грађана већ израз реалне политике која ће свој пуни израз наћи у окупљању „прекобројних“ унутар институција државе. Управо због тога, изградња сложеног система установа којима ће бити обухваћена деца и млади представљала је кључ успеха политике тј. културне револуције која је требало да препороди југословенско друштво и уведе га у социјализам. Једној институцији односно једном систему било је намењено посебно место. Пре свега, културна револуција која је била у вези са културним преображајем друштва и стварањем социјалистичког друштвеног поретка тешко да се могла замислити без школе. Школа односно школски систем је представљао вишеструки изазов. Пре свега, школским

⁷⁷⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф - 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставног савета Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

системом могао се обухватити највећи број грађана најмлађих узраста. Размишљати о изградњи школског система у Југославији непосредно по окончању рата значило је размишљати о изградњи институције која је од тренутка стварања модерних држава на југословенским просторима измицала политици и политичарима. И поред лошег искуства „са школом“ које је у великој мери било скопчано са неким од најупадљивијих одлика југословенског друштва али и политичког система, држава се тешко одрицала учioniце у којој се лакше него на било ком другом месту успостављала комуникација између државе и њеног најмлађег грађанина. Успех „дијалога“ зависио је од спремности и могућности државе да јасно омеђен простор испуни не само клупама, кредама и таблама већ и ђацима, а можда и више од ђака, учитељима који су као, како се говорило, „интелектуалци најближи народу“ морали да одиграју кључну улогу у процесу културног преображаја друштва и изградње социјализма.

Да ће рад на идеолошком уздизању учитеља и наставника у Србији по окончању Рата представљати један од најзначајнијих задатака са којим ће се суочити нова просветна власт било је јасно одмах тј. већ током прве школске године која је у Србији почела у јануару месецу 1945. године, свега неколико месеци пошто је Србија ослобођена. Јула месеца 1945. године Повереник Просветног одељења у Ужицу обавестио је Одељење за основну наставу Министарства просвете Србије да многи учитељи у ужичком крају „нису на нашој линији“. Означио их је као „заостале“ односно као оне који „не улазе довољно у суштину покрета и не осећају његов значај и величину“. Подвучено је да то пре свега важи за „старије учитеље, док се млађи брже преваспитавају у народном духу и већ осећају да је ово народна држава која ће оваква и остати“. Стари(ји) кадрови су критиковани због неспремности да раде ван школе што се од учитеља после рата посебно очекивало. Исти повереник је писао: „У самом Ужицу нпр. има их који по дужности посете неку седницу ЈНОФ-а, АФЖ-а, седницу своје синдикалне подружнице или нешто на брзину напишу за зидне новине, мислећи да је то довољно“.⁷⁸⁰

Под одређеном сумњом налазили су се учитељи и професори који су Други светски рат провели у заробљеништву. Због одсуства из земље сматрало се да након повратка и поновног ангажовања у служби морају проћи одређени курс који ће их упознати са

⁷⁸⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-114). Допис Просветног одељења Окружног округа ужичког Одељења за основну наставу Министарства просвете Србије у вези са извештајем о завршном прегледу рада основних школа у округу ужичком, 24. јул 1945.

тековинама „новог времена“. Сви наставници који су се 1945. године вратили из заробљеништва били су дужни да похађају краћи течај на коме су организована следећа предавања: „Развој НО борбе“, „Тековине НО борбе и организовање народне власти“, „Национално питање у Југославији“, „Школство у СССР“, „Најважније реформе у циљу спровођења демократизације школства“, „Школа и омладинске организације“, „Школски и ваншколски рад наставника“, „Синдикалне организације просветних радника“.⁷⁸¹

Да ће рад са просветним радницима бити дуг и сложен посао било је јасно првом послератном министру просвете НР Србије, Митри Митровић која је на Конференцији начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета одржаној 1. и 2. марта 1946. рекла: „Ја ћу почети са оном народном: Ни ђаво није тако црн као што се прича. Из дискусије избија преузак став према учитељима и професорима, а то може само да их деморалише, а не да им да снаге за рад. Код професора, међутим, осећа се много већа живост него прошле године. Види се позитиван однос према количини рада. Код учитеља ствар стоји нешто теже. Они су инертнији у идеолошко-политичкој преоријентацији, а и култура је код њих на нешто нижем ступњу. Морамо учинити све за разбијање страха код просветних радника, који је последица уског става наших органа. Наши људи би хтели да они проговор одмах нашим језиком. Међутим, треба знати да ћемо ми још дуго морати чекати на нове кадрове и радити са постојећим кадровима. Треба подићи и искористити све што је позитивно код досадашњих кадрова, а код њих има доста добре воље“.⁷⁸²

Едукација просветног кадра после Рата односно њихово упознавање са вредностима новог система вршена је у главном на краћим курсевима односно течајевима на којима су учитељи односно наставници похађали одређени број предавања о којима се накнадно говорила на кружоцима у оквиру којих су били подељени.

Курсеви за идеолошко уздизање трајали су од неколико дана до неколико недеља. Дужи течајеви организовани су током зимских односно летњих распуста. Течајеви су трајали и по месец дана. Њихов главна сврха је била да просветне раднике упознају са основама дијалектичког материјализма на којима је требало да почива целокупан наставни

⁷⁸¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-80), Одлука Министарства просвете НР Србије на предлог Наставног савета о организовању течаја за наставнике (учитеље и професоре) који су се вратили из заробљеништва, 27 септембар 1945.

⁷⁸² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-11), Стенографске белешке са Конференције начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета, 1-2. март 1946.

процес у Федеративној Републици Југославији. Похађање предавања која су држали и неки од најзначајнијих идеолога новог југословенског режима,⁷⁸³ а затим и активно учествовање у бројним кружоцима требало је да приближи учитеље вредностима на којима је почивала „нова“ југословенска држава па самим тим и социјалистичка педагогија која се налазила у основи сложеног процеса образовања и васпитања у Југославији.

Сиптоматични су називи предавања која су била уприличена на курсу за наставнике историје одржаном од 1. до 24. јула 1949. у Београду. Наставници историје из свих делова Србије слушали су предавања на следеће теме: „Историјски корени марксизма лењинизма“, „Свеопшта повезаност и узајамна зависност појава у природи и друштву и кретање и развитак у природи и друштву“, „Развитак као прелаз квантитативних промена у корените квалитативне промене и развитак као борба супротности“, „Марксистички филозофски материјализам“, „Економска база друштва и друштвена надоградња“, „Класа и класна борба кроз историју“, „Држава и револуција“, „Национално питање“, „Сељачко питање“, „Марксистичка периодизација историје с освртом на историју југословенских народа“, „Идеолошко-васпитни моменти у нашој историји“, „Народна револуција“, „Политичка ситуација“ и „Изградња социјализма у ФНРЈ“.⁷⁸⁴ На Курсу за идеолошко уздизање учитеља који је одржан у Косовској Митровици од 11. до 25. јула 1949. курсисти су били у прилици да слушају следећа предавања: „О марксизму-лењинизму као руководству за акцију“, „Марксистички дијалектички метод“, „Марксистичко филозофски материјализам“, „Историјски материјализам“, „наша народна револуција“, „Изградња социјализма у ФНРЈ“, „Нови југословенски социјалистички патриотизам“ и „Политичка ситуација“.⁷⁸⁵

Највећи проблем представљали су предратни кадрови чија је спремност да прихвате ставове са којима су се упознавали на курсевима често критикована и упоређивана са пажњом коју су едукацији придавали млађи учитељи и наставници, школовани после рата. На курсу за наставнике историје који је одржан јула месеца 1949.

⁷⁸³ Иво Лађа, Вуко Павићевић, Борис Зихерл, Јован Ђорђевић, Душан Петровић, Пуниша Перовић, Јаков Леви, Војин Гузина итд. АС, Министарство просвете НРС (Г – 183, Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

⁷⁸⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г – 183, Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

⁷⁸⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57а), Извештај Министарству просвете НР Србије, 28. јул 1949.

године у Београду примећено је да „пада у очи“ „дискусија о моногим питањима“ марксизма-лењинизма у којој су учествовали наставници који су окончали школовање после рат у Вишој педагошкој школи у Новом Саду и у Шапцу што није био случај са старијим колегама, за које се каже, да су се односили „немарно према раду“ и „нису уредно долазили на предавања“.⁷⁸⁶

Руководиоци кружока имали су задатак да оцене рад сваког од чланова кружока. Позитивна оцена зависила је пре свега од спремности полазника курса да на кружоцима дискутују о преслушаним предавањима као и у напред одређеној литератури за читање. Уобичајене оцене рада кружока изгледале су, између осталог овако: „На првим састанцима преовлађивало је, углавном, сређивање бележака после предавања, уз мање дискусије (што је био случај са већином кружока) док је у другој половини вођена понекад врло жива дискусија – којој је предходио индивидуални рад. Слика о појединцима из кружока: Милосављевић Милан на састанке долазио је – нарочито у другом делу, после брижљивог прорађивања материјала; Трифуновић Станислава – скромна учесница у дискусијама показивала је вољу да схвати марксизам и да уђе у његову суштину; Атанацковић Јелица – понекад преко неких питања прелази доста површно; Вељковић Дивна – течај јој је много користио. Са вољом је почела да улази у материју марксизма; Аранђеловић Зорка – озбиљно прилази извесним питањима марксизма-лењинизма; Шугин Милка – озбиљно и са вољом је прорађивала дате теме“.⁷⁸⁷

Поред рада у кружоцима сви полазници курса имали су право и обавезу да приступе двома врстама консултација: усменој и писменој. Усмене консултације обављале су се са предавачима док је писмена консултација представљала неку врсту завршног рада сваког полазника који се по одслушаном курсу опредељивао за писање рада на одређену тему која је отворена на течају. Усмено консултовање и анализа радова полазника указивали су на најпроблематичније аспекте похађања курсева као средства идејног уздизања просветних радника. Према извештајима школских инструктора у чијој надлежности је било и праћење стручног и идејног усавршавања просветних радника, учитељи и наставници исказивали су завидан степен збуњености у додиру са материјом

⁷⁸⁶ АС, Министарство просвете НРС Г – 183; Ф – 62, Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

⁷⁸⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

која им је била површно или скоро ни мало позната. Усмене консултације б¹¹⁸ су прилика да се предавачи поред очекиваних сусретну и са неочекиваним питањима као што су она која се односе на: религије у СССР-у, Инке и Ацтеке, националном и класном утњетавању у Швајцарској, разликама између Карађорђа и Милоша итд. Оцене писмених радова често су биле веома лоше. Курсистима се замерало што се при избору тема углавном опредељују за оне за које се претпостављало да се најлакше могу обрадити. На првом течају посвећеном идејном уздизању наставника историје који је одржан у НР Србији (изузимајући) Војводину, тридесет троје од чак седамдесет курсиста се определило за тему „Карактер наше народне револуције“ што је наишло на веома негативну реакцију инструктора који су били изненађени веома површним приступом елаборацији одређених тема. У извештају са течаја се наводи: „Сви курсисти нису уложили исти труд у обради своје теме. Није реч о садржини, ни да ли се види различити степен знања материје, већ о напору и озбиљности са којом се приступа послу...Посматрајући радове у целини, добија се општи утисак, без обзира на одабрану тему, несамосталности, извесне површности, оскудице шире и дубље анализе, која је иначе дата у самим предавањима. Сем ређих изузетака, обрада је једноставна и врло упрошћена, набрајају се у најкраћим потезима најосновнији општи моменти и поставке без указивања на ширу проблематику; излагање је често неповезано и фрагментарно, неуједначено у свим деловима, највећим делом незавршено; недостаје концепција о теми као целини...Пада у очи недовољно познавање марксистичке терминологије, несигурност и непоузданост у изражавању и у дефиницијама, бркање појмова, што је све без сумње у вези са степеном теоретског знања. Затим, пада у очи неповезаност теориских поставки са конкретним историјским материјалом; то се нарочито види у оскудици примера из историје, којима курсисти као наставници историје морају располагати (на пример у темама: Историја класних друштава – историја класне борбе или Улога идеја у развоју друштва).⁷⁸⁸ Курсеви су обично завршавани посетом неком од значајнијих објеката краја и играњем.⁷⁸⁹

“Ново време” морало је бити присутно и на настави у учитељским школама. Као изузетно значајна третирана је настава историје на којој су ученици требало да се упознају

⁷⁸⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г – 183; Ф – 62), Извештај Драгутина Прелевића о похађању течаја за наставнике историје, 26. јул 1949.

⁷⁸⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57а), Извештај Министарству просвете НР Србије, 28. јул 1949.

са, како је истакнуто, „борбом наших народа у овом рату“. Због тога је Министарство просвете НР Србије већ априла 1945. упутило допис директорима свих средњих, учитељских и грађанских школа у вези са програмом за наставу историје народно-ослободилачке борбе који се морао почети реализовати одмах. У допису директорима се каже: „Настава историје не може се изводити сувопарно. Борба наших народа у току овог рата јесте јединствени пример херојства и животне снаге у служби народа и отаџбине. Наставник је дужан да речитим тумачењем прикаже сву величину ове херојске епохе. На сваком часу наставник треба да део програма који обрађује оживи читањем одломака или целих чланака о догађају, читањем биографских дела и народних песама насталих у току борбе, показивањем прикладних фотографија итд. Приликом тумачења детаљније обрадити оне моменте из народно-ослободилачке борбе који су везани за место у коме је школа и ближу околину. Увек истицати светле примере херојства у току овог рата, мучеништво страдалника у масовним убијањима и наглашавати издајство домаћих изрода“.⁷⁹⁰

Дописом из априла 1945. препоручена је литература за наставнике, која је у исто време била и литература за ученике. На списку литературе нашла се, пре свега, књига Јосипа Броза Тита „Борба за ослобођење Југославије“ која се сматрала посебно значајном за обраду тема: „Комунистичка партија Југославије у народно-ослободилачкој борби“, „Борба народа поробљене Југославије“, „Пета непријатељска офанзива“ и „Значај одлука АВНОЈ-а“. На понуђеном списку нашла се и књига Арсе Јовановића „Шеста и седма непријатељска офанзива“. Књига Арсе Јовановића сматрале се посебно значајном због, како је истакнуто, „лепог и драматичног описа непријатељског напада на Врховни штаб у Дрвару“. Наставницима и ученицима препоричене су књиге Едварда Кардеља „Пут нове Југославије“, Владимира Дедијера „Партизанске штампарије“, разни чланци из часописа „Нова Југославија“, омладинске штампе итд. На списку су се нашла и следећа књижевна дела: Родољуб Чолаковић, „Из партизанског дневника“, Радован Зоговић, „Биографија друга Тита“.⁷⁹¹

Поред јасног и прецизног увида у народно-ослободилачку борбу југословенских народа ученике у вишим разредима је требало упознати са, како је наглашено, „напорима

⁷⁹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-79), Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије директорима средњих и учитељских и управницима грађанских школа, 30. април 1945.

⁷⁹¹ Исто.

совјетског народа у овом рату⁷⁹². Ученицима је препоручено да читају одломке из руске литературе о отаџбинском рату. Посебно су препоручени чланци Иље Еренбурга. Са друге стране, да би се разумела „снага и величина совјетске државе“ ученицима је требало читати последње главе Шестаковљеве „Историје СССР-а“.⁷⁹³

Највећом препреком не прихватања идејности у наставу сматрани су учитељи за које се у извештају школског инструктора Исаила Николића написаном након посете Гучи и селима драгачевског среза каже да „мало читају стручну и политичку литературу“ а да они који то чине „раде површно и на брзину“. Николић је закључио: „Када би учитељи више радили на свом личном усавршавању то би им помогло да схвате садашњицу и напоре радничке класе, напоре радног човека у изградњи социјализма“. Незаинтересованост учитеља за „садашњицу“ имала је по Николићу катастрофалне последице. Николић је у извештају навео пример школе у селу Тијање где су на зиду једна поред друге стајале Титова и Стаљинова слика „а ученици не знају чија је слика, нити о њима коју реч знају, а ако их разним питањима доведеш они одговарају *Тито управља нашоом државом*“.

И поред негативних примера похађање наставе на различитим сенинарима и курсевима доста је помагало наставницима да нпр. догађаје из прошлости интерпретирају ученицима онако како се захтевало. Школски инструктор деспотовачког среза писао је у свом извештају о учитељу Слободану Стевановићу из Великог Поповца који је изјавио да му је тема *Живот људи у најстарије доба* била нејасна „све дотле док није на Вишој педагошкој школи положио основе друштвених наука“. Инструктор је приметио: „Његови ђаци врло лепо причају о животу и раду људи у најстарије доба“.⁷⁹³ Било је и другачијих случајева. Поједини наставници историје сврљишког краја критиковани су јер „нису схватили у потпуности повезаност друштвеног развитка и материјалну страну – базу живота као услов свих друштвених промена“. У извештају школског инструктора сврљишког среза наведен је пример наставника који је објашњавао да су људи пронашли одећу на следећи начин: „Људи су били голи. Били су прекривени длакама, рутама. Али била им је зима. Једног дана су убили животиње и направили бунде од њихове коже и

⁷⁹² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-79). Допис Наставног савета Министарства просвете НР Србије директорима средњих и учитељских и управницима грађанских школа, 30. април 1945.

⁷⁹³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

тима се облачили“.⁷⁹⁴ Неувиђање повезаности „друштвеног развика и материјалне стране“ живота није се увиђала ни на часовима српског језика где се, по мишљењу школског инструктора, погрешно тумачила народна песма „Зашто Новак оде у хајдуке“. У извештају се наводи: „Наставник исправља ученика који каже да је Новак отишао у хајдуке зато што је био сиромашан и није имао шта да даје: *Није он отишао што је био сиромашан, него ради тога што је убио Турчина и отео три товара блага*“.⁷⁹⁵

П 3. 4. Морални лик учитеља

Учитељи „под сумњом“

Трансформација у социјалистичког учитеља није подразумевала искључиво похађање бројних курсева на којима су се просветни радници обучавали да примењује идејност у настави. Почетак „трансформације“ био је везан за проверу подобности свакога од кога се очекивало да са дневником уђе у учионицу. Сви просветни радници морали су проћи одређену врсту контроле која је, између осталог и пре свега подразумевала добијање карактеристике на основу које је зависило да ли ће и у новој Југославији наставити да раде стари посао. Овде посебно треба нагласити да су сви просветни радници ангажовани у служби током Другог светског рата, посебном изјавом, потврђивали своју лојалност политици колаборационистичке владе Милана Недића.⁷⁹⁶ Па и ако је Изјава у великом број случајева могла представљати израз формалне лојалности, по окончању Рата, један од најзначајнијих критеријума који је узиман у обзир приликом доношења одлуке о задржавању некога у служби, било је „држање“ просветног кадра током рата.

⁷⁹⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сврљинског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама сврљинског среза, 27. децембар 1948.

⁷⁹⁵ Исто.

⁷⁹⁶ АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Н-III-70, Изјав. 5. нитељице Љубице С. Недељковић, 18. децембар 1942.; Изјава – Ја Љубица С. Недељковић, прожета најискренијим побудама за што скорје оздрављење и обнову Србије, а убеђена да ће се дом шљу највише допринети савесном и преданом службом, као и одржавањем реда, мира и поретка у земљи, овим ИЗЈАВЉУЈЕМ. Да ћу интересима службе увек предана бити и све додељене ми задатке од стране претпостављеног ми старешине најсавесније извршавати. Да ћу сваку акцију, спровођену делом или речју, која иде за тим, да се уноси забуна и поремети ред и мир у земљи, сузбити и против свилу носилаца рушилачке акције најодлучивије са борити, ма ко они били и ма из којих побуда они то чинили. Да ћу сваки рад и тенденције комунистичке и масонске онемогућавати, а неговати и у народ ширити само српска национална осећања и рад за што скорје оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса. То је основа мога осећања о коју се никада нећу огрешити и на моју часну реч, у мојим личним и службеним односима, само ћу се те линије водиле увек најстрожије држати. У Крушевцу, 18. децембра 1942“

До које мере је однос просветних радника према окупатору тј. пре свега према колаборацији и колаборантима био значајан за државу најбоље говори чињеница да је др Владан Рибар министар просвете ФНРЈ већ 18. јула 1945. потписао *Упутство о поништењу сведочанстава стечених за време окупације у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама, као и забавиљским течајевима*. У члану 1. Упутства стајало је да се: „не признају се ни разреди ни годишња сведочанства у средњим, учитељским, стручним и њима сличним школама из времена окупације“. Па ипак, то није значило да ће се све дипломе стечене за време окупације одбацити али је значило да ће се свака од њих наћи пред специјално образованом комисијом која ће утврдити да ли је кандидат стекао диплому на основу прихватљивих критеријума. Упутство је било посебно „неблагодоклоно“ према ученицима који су са успехом завршавали разред и стицали право на годишња сведочанства пошто су се или они или њихови родитељи, скрбници, старатељи, пред учитељима, наставницима и професорима служили аргументима о блискости са фашистима. Члан 6. Упутства јасно је предвиђао да посебно формиране комисије неће признати разред и диплому свима онима који су се представљали као „носиоци фашистичке идеологије“. Експлицитно се сматрало да такви „не могу бити учитељи основних школа нити могу наставити школовање у учитељским школама“.⁷⁹⁷

Проналажење доказа о блискости са фашистима и фашистичком идеологијом није био једини разлог због кога се нису признавали разреди и дипломе. Упутство није било благодоклоно ни према онима који, због ратних дејстава, нису били у могућности да се редовно школују и на време извршавају своје обавезе.⁷⁹⁸

Са праксом отпуштања просветних радника из службе почело се у Србији и пре доношења савезне уредбе јер је Србија ослобођена већ у јесен 1944. године а почетак редовна наставе очекивао се у јануару месецу 1945. године. Тако је Одлуком Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а од 23. марта 1945. године због, како се наводи „ненародног држања за време окупације“ а „у интересу службе и народа“ одлучено да се „Миленко Лазих, учитељ народне школе из Београда, чиновник Шестог положаја групе Један периодске повишице...отпусти из државне службе без права

⁷⁹⁷ *Службени лист* број 53 од петка, 27 јула 1945.

⁷⁹⁸ *Исто*.

на припадност, са правима жалбе на ову одлуку“.⁷⁹⁹ Одлуком истог одељења издатом истог дана уз идентично образложење из службе је отпуштен и „Симоновић Т. Војислав, учитељ из Београда, чиновник Пете положајне групе“.⁸⁰⁰

На основу увида у досија, пре свега, просветних радница могло би се рећи да је нова југословенска власт имала мање разумевања за одређене „катеорије“ просветних радника као што су биле неударне учитељице и оне које нису имале деце а за које се сумњало или претпостављало да су током Другог светског рата сарађивале са окупационим режимом и квислиншком управом или одржавале интимне односе са истима. То је био случај са двадесет трогодишњом Радмилом Бенеш, учитељицом из Шапца за коју се у карактеристици Персоналног одељења наводи да је: „за све време окупације била активна сарадница четника“ и да је „живела са четничким командантом бригаде Радом Степановићем“ те да је „чувала четничке ствари и тек на енергичан захтев НОВ предала“. У карактеристици се посебно истицало да „мрзи НОВ“ због чега је није требало „преузети у службу“.⁸⁰¹

Још једна учитељица из Шапца није преузета у службу после Другог светског рата пошто је у карактеристици описана као нескривени пријатељ окупационог режима и злогласног Гестапоа. Маја месеца 1945. године Персонално одељење Окружног НОО у Шапцу дало је карактеристику за Јованку Попјованову, учитељицу из Шапца за коју се каже: „Стручне спреме добре. На раду у школи неуредна. У приватном животу несолидна-неморална. Сарађивала са гестаповцима, који су стално били код ње. Претила са гестаповцима и изјављивала да јој нико ништа не може. У бившу Хрватску пребацила је се помоћу Гестапоа још пре ослобођења. Не заслужује да буде преузета у службу“.⁸⁰²

Врло лошу оцену добила је и Роксанда С. Јанковић, учитељица из Врхпоља за коју се у карактеристици истицало: „Са четницима и белогардејцима и недићевцима била је увек у интимним односима и уживала њихово поверење. Од њих је била и награђивана.

⁷⁹⁹ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Одлука Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а о отпуштању из службе Милика Лазина, Београд, 23. март 1945.

⁸⁰⁰ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Одлука Персоналног одељења Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а Симоновић Т. Војислава, Београд, 23. март 1945.

⁸⁰¹ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-119) (досијеа), Карактеристика за учитељицу Радмилу Бенеш, 25. јануар 1945.

⁸⁰² АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-119) (досијеа), Карактеристика за учитељицу Јованку Попјованову, 18. мај 1945.

Непријатељ је НОП-а у срезу азбуковачком. У приватном животу прљавог је карактера. Не треба је преузети у службу“.⁸⁰³

Из сличних разлога није требало „преузета у службу“ ни учитељицу Ђулка Познановић за коју се у карактеристици наводи да „није позната као изразити непријатељ НОП-а“. Ипак сумњу у њена „морална својства“ имале су пресудан значај при доношењу коначне одлуке. У карактеристици се каже и следеће: „Девојка у моралном погледу стоји врло рђаво. У доба окупације била је у интимним односима са шефовима управног апарата у срезу као и са четничким вођама: командантима бригада и командантима срезова“.⁸⁰⁴

На сличан начин оцењена је четрдесетогодишња, врло искусна и пре Другог светског рата од тадашњег Министарства просвете добро оцењена учитељица Даница В. Стефановић за коју се у карактеристици којом је оцењена децембра месеца 1944. године каже да је била „љубавница Петра Ђевђелића и поверљива личност“ али и „неморална“ тј. особа која је „стално имала љубавнике. Авантуристкиња. Свима се подметала. Политички била присталица Дражиног покрета“.⁸⁰⁵

И ако под озбиљном сумњом да су сарађивале са непријатељем и саме биле припаднице појединих колаборационистичких покрета, удате а по правилу и старије учитељице имале су далеко бољи третман од оних које су биле млађе, неудате и без деце. О томе сведочи пример тридесет двогодишње учитељица Катарине Јањушевић Богдановић из Бајине Баште која се није могла похвалити много бољом карактеристиком од већине наведених колегиница у погледу сарадње са окупатором и његовим сарадницима. И ако окарактерисана као „четнички симпатизер“, „чланица женског равногорског покрета“ за који је „купила прилоге“ а „исте активно помагала и као таква и данас остала“, Катарина је у закључку карактеристике оцењена као она која је : „на раду исправна и способна“ због чега ју је, сматрало се, „уз јаку контролу“ требало задржати уз служби. Да је Катарина остала у служби види се и из њеног послератног досијеа и података за школску 1947/1948. годину на основу којих ју је могуће лоцирати у основној школи у Бајиној Башти. Бивши четнички симпатизер, чланица женске равногорске

⁸⁰³ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-Х-15), Карактеристика за учитељицу Роксанду С. Јанковић, 25. јануар 1945.

⁸⁰⁴ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-Х-15), Карактеристика за учитељицу Ђулку Познановић, 25. јануар 1945.

⁸⁰⁵ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, С-XXXVII-3), Карактеристика за учитељицу Даницу В. Стефановић, 6. децембар 1944.

организације, три године по окончању рата оцењена је као она која је „активно сарађивала са НОП од ослобођења и у АФЖ“. Знање Катарининих ученика оцењено је као добро а она као просветни радник који се „труди да постигне добар успех“. Катарина Богдановић оцењена је као „блиска и тактична са ученицима“. У раду је сматрана „марљивом“ и особом која „не избегава додељене јој дужности“. У месту службовања „уживала је добар углед“. Сматрало се да се посебно истиче у ваншколском раду као и у стручном усавршавању. Све наведено препоручило ју је за „предавача у натечају за офицере ЈНА“. У школској 1947/1948. Катарина Богдановић била је само један дан на боловању.

Посебна доза опреза постојала је према просветним радницима који су били чланови породица припадника колаборационистичких покрета. Таква врста опсервације представљала је део текста карактеристике чак и када учитељи нису били у нарочито блиским односима са својим „проблематичним“ рођацима. Тако је у тексту карактеристике, врло добро оцењене учитељице Косаре Гавриловић стајало и то да издржава дете зета који је био у „Љотићевој војсци“.⁸⁰⁶

По правилу, држава је имала мало разумевања за просветне раднице које су биле супруге припадника четничког покрета или припадника Недићеве војске. Тако је учитељица Наталија А. Домановић, жена Александра Домановића припадника „четничке организације“, оцењена као особа која јавно изражавала солидарност „са радом мужа“. Поред тога примећено је да је и „после ослобођења ширила разне вести које су протурали народни непријатељи – четници“.⁸⁰⁷

Са својим мужем, капетаном Милуном Видићем за кога се наводи да је 1. фебруара 1944. извршио „покољ присталица и симпатизера НОП“ била је солидарна и учитељица Даница Јовановић-Видић која се и сама налазила у бекству.⁸⁰⁸

Било је и оних просветних радница, попут учитељице Стане Гашпаровић, чији је муж био капетан Недићеве војске и „учествовао у борбама против партизана у Босни“, које су поступале другачије. Тако је учитељица Стана Гашпаровић изјавила „да јој је муж хохштаплер и да са њим не живи у брачној заједници од 1940“.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, Г-II-12), Досије учитељице Косаре В. Гавриловић

⁸⁰⁷ АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 261, Досије учитељице Наталије А. Домановић

⁸⁰⁸ АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 264, Досије учитељице Данице Јовановић-Видић

⁸⁰⁹ АС, Министарство просвете НР Србије, Г-183, књига 260, Досије учитељице Стане Б. Гашпаровић

Са друге стране управо је однос државе према сарадњи са окупатором и његовим помагачима показивао до које мере су режим и држава, у првим данима после рата, били спремни да „прогледају кроз прсте“ и „опросте“ оно што се у време највећег револуционарног заноса сматрало неопростивим, у колико је интерес поретка препознаван у „другачијем“ решењу.⁸¹⁰ О томе, пре свега, говори однос послератних југословенских власти према интелектуалцима – како према онима који су већ представљали део интелектуалне елите⁸¹¹ тако и према онима који су елита тек требали да постану.⁸¹²

Све оно што је важило за професоре универзитета и будуће интелектуалце које је држава у недостатку довољног броја квалитетних високообразовних институција школовала како у СССР-у тако, далеко чешће, на Западу, важило је још више за учитеље или, како се говорило, „интелектуалце најближе народу“. Више је разлога који наводе на овакав закључак. Кључни је у директној вези са основном школом од чије је „изградње“ као јединствене и модерне образовне установе зависила изградња и развој целокупног образовног система у Југославији после рата. Други разлог је дефицит школованог учитељског кадра који је у читавом периоду који представља предмет интересовања овога рада, представљао проблем. У првим годинама после рата радило се о проблему који је у многим мањим местима широм Југославије доводио у питање опстанак појединих школа. Управо због свега наведеног држава је често супротно ставовима које је прокламовала као вредности на којима почива имала разумевања, не за неистомисљенике, већ за оне који су својим деловањем у претходном периоду били на страни „вредности“ у потпуности супротстављених вредностима будућег социјалистичког друштва односно једној од њих а то је антифашизам.

У процесу прихватања и рехабилитације оних који су се огрешили о борбу против фашизма и Револуцију, држава се служила различитим методама. Покушај да се сачувају сви они који се нису превише компромитовали током рата подразумевао је, супротно Упутству које ће донети савезно министарство просвете у јулу месецу 1945, не само

⁸¹⁰ О обрачуна нове власти са политичким неистомисљеницима 1944/1945. види више у: С. Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.

⁸¹¹ О односу нове југословенске власти после 1945. према интелектуалцима који су пре рата радили на Београдском универзитету види више у: Dragomir Bondžić, *Београдски универзитет 1944-1952*, Београд, 2004; Dragomir Bondžić, *Универзитет и социјализам. Високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010.

⁸¹² О школовању југословенских интелектуалаца на страним универзитетима у периоду после Другог светског рата види више у: Милослав Петровић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008.

ангажовање већ и плаћање оних који су разреде положили и дипломе стекли за време рата и пре него што за ту сврху формиране комисије потврде њихову компетентност. Тако се у већ цитираном извештају од 28. фебруара 1945. наводи: „Како учитељи, који су били постављени за време окупације и свршени ђаци учитељских школа, упуслени од стране Среских односно Окружних народно-ослободилачких одбора, не примају никакве припадљености, то је потребно да се и ово питање хитно реши на тај начин што ће се и они исплаћивати као остали државни службеници одговарајућих квалификација“.⁸¹³

На основу увида у досија и карактеристике појединих просветних радника јасно је да се држава после рата није увек исто односила према свима који су се током рата отворено стављали на другу страну. Однос државе према просветним радницима, који су се током рата отворено стављали на страну окупатора и његових сарадника зависио је у великој мери од предходног тј. предратног искуства учитеља али и оцена које као државни службеник добијао од предратних просветних власти. У годинама када су учитељи мањкали а културни преображај друштва у великој мери зависио од стварања модерне школе, држава се тешко одвајала од оних који су и поред блиских веза са осведоченим непријатељима били искусни и марљиви. У том смислу, случај већ поменуте Катарине Богдановић се може разумети и тако.

Већ је поменуто до које мере су процене о личним тј. моралним својствима, а не толико о томе ко је и шта радио у Рату, имале утицај на доношење одлуке да се неко задржи или отпусти из службе. Патријархални морал и етика сигурно нису били страни младој, револуционарној власти али се само тзв. традиционалним мишљењем о улози жене у друштву не може објаснити, по свему судећи, веома сложена појава. У претежно аграрном и патријархалном друштву какво је било југословенско, друштву које је имало мало разумевања за потребу школовања мушке, али пре свега женске деце, улога учитеља била је готово мисионарска. Захтеви који су се стављали пред, како се говорило, „интелектуалца најближег народу“ морали су бити у складу са моралним обзирима и начелима малих, локалних средина какве су, после Другог светског рата углавном и остале без учитеља. Тзв. „мишљење народа“ који није у свим случајевима био сагласан са политиком новог режима, политиком која ће на српском и југословенском селу имати

⁸¹³ АС, Министарство просвете НР Србије, 8Г-183, Ф-108), Извештај за месец јануар о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке екшпштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.

неке од својих најупадљивијих манифестација, морало се поштовати и узети у обзир када су у питању сфере које су излазиле из оквира идеологије и ако су у великој мери обликовале званичну политику.

Већ је наглашено да су ауторитет и популарност учитеља као и његова евентуална компромитација у месту службовања имале пресудан значај при доношењу одлуке о наставку његовог ангажмана. Један од начина да се учитељ или учитељица задрже у служби, без обзира на лошу репутацију, поготово тамо где су учитељи били у мањини, био је да им се понуди посао у другом месту тј. другој средини. На основу Извештаја о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког одбора града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије из фебруара месеца 1945. године види се да је стање основне наставе у нишком округу било веома тешко. Тешкоће су се посебно огледале у чињеници да само неколико месеци по окончању рата просветне власти у нишком округу нису могле да рачунају на довољан број учитеља.⁸¹⁴ Један од разлога био је тај што је од 450 активних учитеља, како се наводи, „један број њих отишао у врањски, пиротски и друге округе где су радили и пре рата“. Разлог је био тај што је Одељење за наставу Повереништва просвете АСНОС-а сугерисало свим окружним НОО да „преместе нарочито оне наставнике у друга места, који су се својим радом компромитовали и досадашњим местима службовања“.⁸¹⁵

Колико је углед и „добар глас у народу“ имао утицај на представнике нове власти говори и случај учитеља Луке С. Опачића који је као просветни радник у учионицу ушао први пут 1919. године. До времена када је отпуштен 2. јануара 1945. место службовања је мењао преко тридесет пута и ако је био жењен и отац двоје деце, Његовом хапшењу у јануару месецу 1945. године претходило је Опачићево оцењивање у децембру месецу 1944. године када му је карактеристиком приписана не само сарадња са окупатором и његовим сарадницима већ и лични ангажман у Недићевом министарству просвете: „Радио је у одељењу за основну наставу. Изразити присталица покрета Драже Михаиловића који

⁸¹⁴ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-10)8, Извештај за месец јануар о основној настави Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 28. фебруар 1945.

⁸¹⁵ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одељења Окружног народно-ослободилачког округа града Ниша Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 10. фебруар 1945.

је припадао групи Бошка Зељковића. Покушао да спроведе организацију Драже Михаиловића. У Министарству просвете добио неограничено одсуство са правима на припадности ради одласка у добровољце“. И ако је без у вида у додатна документа готово не могуће судити о исходу, не само овога, већ и свих наведених случајева, из расположиве грађе се види да је за мање од две године од хапшења, учитељ али и начелник квислиншког министарства просвете успео да оде у пензију чиме му је нова држава, иста она против које је отишао да се бори као добровољац, признала скоро тридесетогодишњи рад у служби.⁸¹⁶

Обичај да се предходно донесена одлука о не прихватању учитеља у служби накнадно промени није била ретка и неуобичајена појава. И ако у јануару 1945. оцењен као „солидан“ али „склон пићу“, „четнички командант места и симпатизер“, „противник НОП-а“ који се „не може преузети“, ⁸¹⁷ учитељ Љубомир Илић је само годину и по дана касније тј. у јулу 1946. године добио нову карактеристику у којој се и даље водио као: „четнички симпатизер“ и „брат команданта четничке бригаде Саве Илића“. Ипак у истој је примећено да се ради о човеку који ће се ради „повратка у службу“ „прилично ангажовати“ „јер је оптерећен са бројном породицом, те живи доста тешким материјалним животом“. ⁸¹⁸

Непосредно после Рата, врло лошу оцену добио је и учитељ Стеван Јовановић. Власти су биле упознате са сазнањем да је „именовани био један од првих организатора четничког покрета у своме крају и инспиратор скоро свих испада према НОП-у“. Знало се да „још и данас одржава најприсније везе са четнички настројеним елементима“, те да „не постоји никаква могућност да се исти поправи“. Са изнетом оценом, Новака Живковића, начелника Персоналног одсека СНО у вези са „држањем“ учитеља Стевана Јовановића само делимично се сложио Бор. Јокић, председник истог који је јуна месеца 1945. приметио да учитељ јесте „активно сарађивао са четницима“ али да се „сада нуди за сарадњу“ и да „морално задовољава“. Тако се Стеван Јовановић бар привремено „сачувао“ отказа. Децембра месеца 1945 премештен је за учитеља основне школе у Рогачицу (срез рачански, округ ужички). Само два месеца касније тј. 9. фебруара 1946. отпуштен је из

⁸¹⁶ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, О-V-8), Карактеристика за учитеља Луку П. Опачића, 6. децембар 1944.

⁸¹⁷ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, И-XII-58), Карактеристика за учитеља Љубомира Илића, 28. јануар 1945.

⁸¹⁸ Исто.

службе да би се у јуну исте године запослио као учитељ основне школе на Мокрој Гори. Да је Јовановићу и поред одржане флексибилности система било тешко да се прилагоди на новонастале прилике види се из података за октобар месец 1947. године који указују на чињеницу да га је ужичка ОЗНА више пута хапсила јер је, како се каже: „и даље остао непријатељ НОП-а тако да се дешава да се код ђака у Мокрој Гори где је он учитељ налазе разни црквени летци, односно верски летци које деца носе кућама и препишују а које у школу доносе неки ђаци под утицајем родитеља. Креће се у друштву непријатељски настројених елемената“. Какве год да су биле последице Јовановићевих саслушања у ОЗНИ, из његовог досијеа јасно се види да је одлуком Министарства просвете од 6. септембра 1948. године био постављен за учитеља основне школе у Ваљеву и да му је плата у односу на пређашњих 3 240 динара колико је примао као учитељ основне школе на Мокрој Гори порасла на 4 400 динара.⁸¹⁹

Слична „судбина“ задесила је и учитеља Марка М. Нешовића који је јануара месеца 1945. године добио веома негативну карактеристику са препоруком да се не прузме у службу. У изнетој оцени стајало је: „У доба окупације био стално на страни четника. Иамо сталне везе са њима. Давао је податке четницима за поједине партизанске симпатизере, иначе на служби је био јако немарљив. Он одржава везе и састанке са компромитованим људима, а о школи не води рачуна. Не треба га преузети у службу“. Мишљење о дотичном учитељу врло брзо, то јест само након годину и по дана, веома се променило. У новој карактеристици коју је добио у јуну месецу 1946. године се каже: „На учитељској дужности савестан је и осећа се потпуно одговорним. Одликује се стручним спремом а ради и даље на личном усавршавању. У школи сасвим правилно обавља наставу и има доброг успеха. У задње време активнији је на раду на народном просвећивању као и раду народног фронта. Прилично је склон материјалном богаћењу али уопште није подложен корупцији. Управитељску дужност савесно обавља. У приватном животу добрих је моралних особина. Ужива добар ауторитет у народу али га није искористио довољно у своме раду. Однос према народу има правилан“.⁸²⁰

Интересантан је случај учитеља Илије Радусиновића који је за време окупације био, најпре, просветни референт у среском начелству у Рековцу а затим је исти посао

⁸¹⁹ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Ј-XXX-26), Досије Стевана Јовановића

⁸²⁰ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Р-ХIII-39), Досије учитеља Марка М. Нешовића

обављао у Светозареву. Након ослобођења у затвору је провео четири дана. Из затвора је пуштен као невин. Већ у априлу месецу 1945 године запослио се као повереник за просвету Окружног НОО у Светозареву. Од децембра месеца 1945. радио је као члан Комисије за додељивање помоћи настрадалим у НОБ-у да би децембра месеца исте године био постављен за учитеља у селу Равнову.⁸²¹

Може се поставити питање, да ли је и какав је био систем контроле за просветне раднике „под сумњом“ које је нова југословенска држава прихватила унутар својих институција? На основу увида у досијеа и карактеристике „проблематичних“ просветних радника може се закључити да су државни органи имали пуну свест приликом „прихватања“ „сумњивих“ учитеља јер се у оценама појединих просветних радника не ретко истицала „свест“ државних органа о декларативном али не и суштинском прихватању новог система вредности учитеља који су током Другог светског рата били на „другој страни“. Шта више, држава је имала јасан увид у сазнања да многи од њих учествују у тзв. изградњи новог друштва само зато да ми закамуфлирали своја лична убеђења али и активности.

Тако се за учитељицу Радмилу Павловић истицало: „Непријатељски расположена према народноослободилачком покрету. Да би прикрила ранији став њеног мужа и свој у организацији ДМ ван школе ради у организацији АФЖ као секретар. Ради на аналфабетском течају. Сарађује са народном омладином и добровољно ради у задрузи као књиговођа. У школском раду не показује позитивне резултате и ако је способна учитељица, јер ради зато што мора“.⁸²²

Врло слична оцена дата је и за учитеља Мирка Додића за кога се наводи да га „не треба отпустити из разлога што од како му је стављена забрана на плату, потпуно се предао раду и на тај начин омогућава себи опстанак у служби“.⁸²³

Поједини просветни радници веома су се тешко „инкорпорирали“ у нови систем. И поред спремности великог броја оних који су били „под сумњом“ да прихвате „нова правила“ како би сачували посао, заштитили себе и своју породицу али и решили се срамног баласта оличеног у фрази „сарадника окупатора и његових сарадника“, било је и

⁸²¹ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, Н-VII-26), Досије учитеља Илије С. Радусиновића

⁸²² АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, П-VI-30), Досије учитељице Радмиле Ђ. Павловић

⁸²³ АС, Министарство просвете НР Србије, (Г-183, књига бр. 264), Досије учитеља Мирка Додића

оних који су се тешко одрицали својих пређашњих ставова као и отпора кога су осећали према новом режиму.

Тако је учитељица Љубица С. Недељковић одбила премештај „у одређено место“ инсистирајући на томе да остане у Крушевицу или у околини како би „била у својој кући“. И ако је постојала велика опасност да остане без посла Љубица за коју се сматрало да је била „противна НОП-у“, „одржавала везе приватног карактера са организацијом Д. М.“ одбила је понуђени премештај.⁸²⁴

Велики отпор према новом режиму исказивала је и учитељица Радмила Павловић за коју се тврдило да је „помагала свога мужа у издајничком раду“. Сматрало се да узрок њеног незадовољства лежи пре свега у чињеници да јој је муж стрељан због чега је она „остала непријатељски расположена према свима из села који су били присталице НОП“. У оцени је изнето мишљење да своје мишљење није променила ни „до данас“, да „одржава везе са кољачима“, да је „пркосна и незгодна према месној народној власти“.⁸²⁵

Врло слабо „интересовање за НОП“ показивала је и учитељица Јелисавета П. (...) која је била позната „као симпатизер Љотићевог покрета“ и „васпитач у дому у Смедереву“. Дотична је означена и као сарадник ЗБОР-а али и као особа која је „достављала напредне ученице“.⁸²⁶

Врло непоузданом сматрала се и учитељица Милица Радосављевић из Крагујевца која је, како се наводи, „за време окупације одржавала интимне везе са четницима Д. М. и сарађивала са њима...За време окупације нападала припаднике НОП-а, окривљујући их за масовна стрељања 1941. у Крагујевцу“.⁸²⁷

И ако изношење скептичних проценена спремности појединих просветних радника да се мењају није било реткост, ни изношење врло добрих оцена о понашању „просветних радника под сумњом“ није представљало неуобичајену појаву. Тако се за учитеља Славољуба Чолића тврдило да: „са окупатором није сарађивао. Покрет ДМ одобравао. Према НОП-у се непријатељски држао. Добре је стручне спреме и има услова за развој у овом правцу. На раду је истрајан и пожртвован. Има довољно самоиницијативе у послу.

⁸²⁴ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 262), Досије учитељице Љубице С. Недељковић

⁸²⁵ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 262), Досије учитељице Радмиле Ј. Павловић

⁸²⁶ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, књига бр. 260), Досије учитељице Јелисавете П. (...)

⁸²⁷ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Р-ХI-49), Досије учитељице Милице Р. Радосављевић

Данас активно учествује у ЈНОФ-у и другим организацијама. Добрих је моралних и карактерних особина. Има услова за развој“.⁸²⁸

Врло добру оцену добио је учитељ Милан Радивојевић за кога се тврдило да „није сарађивао са окупатором ни са домаћим издајницима“ и ако се „виђао са фотографским апаратом на свечаностима које су приређивали у свом срезу четници Д. М. и сликао поједине личности на тим свечаностима“. За учитеља Милана Радивојевића се на самом крају карактеристике истакло: „После ослобођења примио је садашње стање. У почетку је био пасивнији, али се током времена све више активизирао у раду и сарадњи са народним властим и антифашистичким организацијама у свом селу. Вредан и марљив радник. Иако врло млад врло добар методичар, интересује се за рад у школи и на том раду је предан. Обећавао да ће се развити у одличног методичара. Стручна спремност и способност врло добра“.

Учитељи „на лошем гласу“

„Морални лик“ учитеља није зависио само од „држања“ током Другог светског рата. Представе о просветним радницима у средини у којој су живели и радили биле су, по некада, од пресудног значаја при доношењу одлука о даљем напредовању или пријему у Партију. Лојалност Партији и Револуцији, чешће када су жене у питању, стављала се у други план у колико је појединце „пратио“ „лош глас“. Такав је био „случај“ Цвете Мојовић, учитељице Основне школе Љубић из Чачка коју је 12. октобра 1949. године, на лични захтев, примио Јосип Броз Тито. Из расположиве грађе Управе државне безбедности и Кабинета маршала Југославије, види се да су се највише инстанце у држави заинтересовао за проблеме учитељице Цвете Мојовић пре 26. августа 1949. године када је Кабинет маршала Југославије Јосипа Броза Тита затражио од Управе државне безбедности за НР Србију податке о истој. Из дописа који је Управа државне безбедности проследила 30. септембра 1949. године Кабинету маршала Југославије види се да је четрдесет двогодишња Цвета Мојовић, учитељица из Чачка оцењена као особа која је током рата имала „добро држање и била пријатељица НОП-а“. По оцени Управе државне безбедности, током читавог рата остала је лојална НОП-у и партизанском покрету. Након

⁸²⁸ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ч-VI-47), Досије учитеља Славољуба М. Чолића

ослобођења укључила се у рад Народног фронта и АФЖ-а. Цвета Мојовић важила је за „активну“ и када је 1946. године постављена је за учитељицу у Чачку. Управа државне безбедности оценила је све чланове Цветине породице тј. Цветиног мужа и оба њена сина као особе које су имале „добро држање у току окупације и симпатисале НОП“. Као разлог захтева Цвете Мојовић за пријем код Јосипа Броза Тита, Управа државне безбедности навела је Цветино „незадовољство што није члан Партије“. Према допису УДБ-е за НР Србију, учитељица Цвета Мојовић сматрала се „запостављеном“ јер је према сопственим речима „за време окупације имала добро држање, данас активно ради, и њен муж, кога је она васпитавала у току рат, кандидован је за члана Партије, а она није“.⁸²⁹

Истрага која је спроведена како би се разрешио случај учитељице из Чачка укључила је у комуникацију са Кабинетом маршала Југославије и Контролну комисију ЦК КПЈ, Градски комитет КПС за Чачак као и Окружну партијску организацију просветних радника за град Чачак чије су оцене рада али и „моралног лика“ учитељице Цвете Мојовић биле од кључног значаја да се учитељица и поред своје оданости и Партији и Револуцији не прими у Комунистичку партију Југославије.

Цвета Мојовић била је суочена, пре свега, са врло негативном оценом својих најближих колега из Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак у чијем је допису упућеном Градском комитету КПС за град Чачак стајало: „Као учитељица не показује довољно успеха у стручном раду што је у више махова констатовано приликом обиласка школе од стране школских инструктора. Према управнику школе нема правилан однос, већ се често свађају, али ипак извршава његова наређења. У свом личном животу ни мало не личи на просветног радника у првом реду због тога што и поред свога мужа (који је врло добар човек) има по неколико љубавника са којима одржава везе на очиглед свих грађана Љубића. У разговору не пропушта прилику а да не понови гадне псовке којима је богат њен речник што не доликује женама а камоли просветном раднику. На основу овога има врло лош углед код народа. Према горе наведеним подацима ова партијска организација мишљења да другарица Цвета Мојовић нема услова да постане

⁸²⁹ АЛБТ, КМЈ – Ц – 2/34, Допис Управе државне безбедности за НР Србију Кабинету маршала Југославије у вези са извештајем о Мојовић Цвети, 30. септембар 1949.

кандидат наше Партије, јер би њеним пријемом крњила углед Партије. Поред овога нема услова за поправку, нити даљи развој“.⁸³⁰

Да се женска „прељуба“ котирава врло високо међу разлозима који су особу могли лишити чланства у Комунистичкој партији Југославије потврдила је и виша партијска инстанца тј. Градски комитет КПС у Чачку који је у допису Контролној комисији ЦК КПС нагласио: „Овај Комитет је мишљења да Цвета Мојовић није имала нити сада има услова да буде кандидат Партије. Прикупљајући податке о њој утврдили смо да није имала непријатељско држање за време окупације. После ослобођења је била врло активна у народном фронту. Разлог зашто није до сада кандидована је тај што је врло лоших моралних особина. Њен муж је железничар члан КП. Она увек користи прилику када се он налази на путу да би доводила љубавнике у свој стан. Међу њеним љубавницима се налази и Милосављевић Драгослав Пајо, који је кажњаван од стране народних власти као хоштаплер и пијаница“.⁸³¹

Цветино „понашање“ се до те мере сматрало неприхватљивим за Градски комитет да се исти „плашио“ потенцијалне побуне грађана Љубића у колико би „проблематична“ учитељица била примљена у Партију. Тако се у допису даље каже: „Цвета Мојовић ради као дилетант у културно-уметничком друштву Абрашевић али својим присуством не доприноси много користи друштву, јер често одустаје од својих улога, а својим понашањем утиче на родитеље млађих чланица друштва који не дозвољавају својој деци да одлазе на пробе разних позоришних комада. Мишљења смо да би грађани у Љубићу оправдано протествовали када би Цвета била примљена за кандидата, чиме би се крњео углед наше Партије“.⁸³²

Мишљење Градског комитета прихватила је и Контролна комисија ЦК КПС која је у својој коначној препоруци Кабинету маршала Југославије, учитељицу Цвету Мојовић оценила као „другарицу врло лоших моралних особина, што је узрок да иста до сада није примљена у КП“.⁸³³

⁸³⁰ АЈБТ, КМЈ – П – 2/34, Допис Окружне партијске организације просветних радника за град Чачак Градском комитету КПС за град Чачак у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић.

⁸³¹ АЈБТ, КМЈ – П – 2/34, Допис Градског комитета КПС за град Чачак Контролној комисији ЦК КПС у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић, 4. новембар 1949.

⁸³² Исто

⁸³³ АЈБТ, КМЈ – П – 2/34, Допис Контролне комисије ЦК КПС Кабинету маршала Југославије у вези са понашањем учитељице Цвете Мојовић, 25. новембар 1949.

Долазак у мање средине био је изазов за све младе и неудате жене које су пре свега имале задатак да изграде ауторитет државног службеника односно службенице на једном од најважнијих задатака у новој држави. Изградња ауторитета увек је била у тесној вези са моралном проценом коју је по правилу изрцала патријархална средина. Због тога је држава односно Партија, противно сопственим законима и Уставу често арбитрирала у вези са „инцидентима“ који су припадали сфери интимног и приватног. Нелегално мешање државе и Партије у одређеним ситуацијама имало је афирмативну улогу у процесу „иницијације“ нове, чешће учитељице него учитеља. Школски инструктор Јужноморавског среза писао је у извештају из 1948. године о „недругарском“ и „неправилном“ положају према новој, „младој“ учитељици у једном од села у околини Владичиног Хана која је три дана седела у народном ресторану „чекајући прилику“ да је неко одведе на ново радно место где када је коначно стигла није затекла ништа „ни кревет, ни шпорет па ни дрва“.⁸³⁴

У посебно незахвалној ситуацији биле су жене са ванбрачном децом. За свој положај у друштву тешко су се бориле чак и онда када их је Држава и Партија оцењивала као вредне и марљиве раднице. Такав пример представљала је учитељица Добрица Стојановић из Дејана која је, како се каже у извештају инструктора Анђелковића из децембра 1948. године, „имала дете са Тривунцем Богданом, просветним инструктором из Ниша“ који је „избегао да региструје брак са другарицом Стојановић, и ако јој је то обећавао“. Учитељице са ванбрачном децом посебно тешко су излазиле на крај са средином у којој су живе и радиле када су обављале послове који су подоадали под ваншколску активност.⁸³⁵

Брига државних органа за морални лик учитеља посебно је дошла до изражаја у случају учитељице Јулијане Поповић из Владичиног Хана. Персонално одељење Министарства просвете НР Србије затражило је 4. маја 1950. године од Повереништва за културу и просвету Среског народног одбора из Владичиног Хана радну и политичку

⁸³⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђурића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

⁸³⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотинског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

карактеристику за поменућу учитељицу⁸³⁶ пошто је десет дана раније, односно 24. априла, на адресу Министарства стигло писмо Милане М. Живадиновић из Крушевца у коме се пожалила на понашање Јулијане Поповић, оптужујући је да је, како се наводи, „ступила у недозвољене односе“ са њеним мужем, Миодрагом Мићом Живадиновићем, у то време, васпитачем у Метеоролошком интернату.⁸³⁷ Поред писма на адресу Министарства просвете НР Србије стигло је једанаест писама Јулијане Поповић из интимне преписке Поповићеве са Живадиновићем, у чији посед је у међувремену дошла Живадиновићева супруга.⁸³⁸ И ако је на основу расположиве грађе и званичне документације произашле из поменутог случаја нејасно да ли је против Јулијане Поповић предузета било какава званична мера коју би изрекло Министарство просвете НР Србије, већ сама чињеница да су се просветне власти у релативно кратком року од пристизања „жалбе“ Милане Живадиновић заинтересовале за Јулијанин „рад у школи, масовним организацијама и њен морални лик“ указује на завидан степен заинтересованости државе да не само арбитрава већ и званично просуђује у случајевима који су у потпуности произишавали из домена приватног и интимног. У том смислу, револуционарна југословенска власт која је свој однос према женама исказала одмах на крају рата изједначавајући их у свим правима и обавезама са мушкарцима, исказивала је своју склоност ка патријархалним обрасцима понашања уписујући социјалистичком моралу и неке од најупадљивијих одлика традиционалних образаца понашања према жени. Да се држава врло озбиљно заинтересовала за везу младе, двадесетједногодишње неударе учитељице и нешто старијег

⁸³⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Поверљивштву за просвету и културу Среског народног одбора из Владичиног Хана у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Јулијану Поповић, 4. мај 1950.

⁸³⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-639, Писмо Милане М. Живадиновић Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

⁸³⁸ Сва писма Јулијане Поповић достављена Миодрагу Живадиновићу: АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 8. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 10. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 29. март 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март 1950 (прво писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март 1950 (друго писмо); АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.

ожењеног мушкарца на основу примедбе „преварене“ супруге, да Јулијана Поповић „руши њен брак и дом и отима њеног мужа“ и закључка да је Министарство права адреса јер се ради о „надлежном ресору, коме припада Јулијана“, говори податак да се исто Министарство још једном, и то седам месеци касније поново обратило Среском народном одбору у Владицином Хану.⁸³⁹ Као и неколико месеци раније, и овога пута се тражила радна и политичка карактеристика која у међувремену није стигла, по свему судећи, због тога што „интересовање“ за Јулијану Поповић није третирано као нарочито значајно јер се радило о добро оцењеној учитељици, а на основу преписке са Миодрагом Живадиновићем, сазнајемо, и веома активној на другим пословима у својој средини.⁸⁴⁰

Једанаест интимних писама које је Јулијана Поповић упутила Миодрагу Живадиновићу постала су званични државни документи у мају месецу 1950. када их је службеник Министарства прекуцао а шеф Кадровског одсека оверно како би потврдио тачност преписа. На тај начин држава је јасно исказала своју спремност да шири своју надлежност у сферу која јој по законима али и Уставу Федеративне Народне Републике није припадала. Третирајући као „случај“ искључиво Јулијану Поповић али не и Миодрага Живадиновића држава је показала приврженост двоструким стандардима тј. аршинима патријархалног и традиционалног а не модерног и револуционарног друштва у коме влада социјалистички морал, онај који жену и мушкарца третира на идентичан начин.

Веза учитељице Јулијане Поповић са васпитачем Миодрагом Живадиновићем постала је предмет интересовања просветних власти када је, као што је већ речено, Милана, супруга Миодрага Живадиновића, априла 1950. „упозорила“ Министарство на „неморално понашање“ Јулијане Поповић и доставила једанаест писама, у чији посед је дошла, а које је Јулијана писала Миланином мужу. Милана Живадиновић посебно је скренула пажњу на садржај писама за која се каже да „су прожета најпоқваренијим стилем и изразима“.⁸⁴¹

⁸³⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Допис Персоналног одељења Министарства просвете НР Србије Персоналном одсеку Повереништва за просвету и културу Среског народног одбора из Владициног Хана у вези са радном и политичком карактеристиком за учитељицу Јулијану Поповић, 5. децембар 1950.

⁸⁴⁰ Јулијана (Урош) Поповић је рођена 24. марта 1939 у Лесковцу. Потицала је из свештеничке породице средњег имовинског стања. Јуна месеца 1949. године дипломирала је са врло добрим усмехом у Мешовитој учитељској школи у Врању. АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Општи уштитник, 10. март 1949.

⁸⁴¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Милане М. Живадиновић Персоналном одсеку Министарства просвете НР Србије, 24. април 1950.

На основу анализе Јулијаниних писама јасно је да Јулијана везу са „ожењеним мушкарцем“ није доживљавала као потенцијалну опасност за свој посао. Ни у једном писму веза са Миодрагом Живадиновићем није доведена у везу са страхом од губитка посла. Са друге стране, веза са „ожењеним мушкарцем“ представљала је за Јулијану Поповић „опасност“ због „срамоте“ или губитка друштвеног угледа. У писму од 8. марта 1950, она пише: „Пиши и где радиш јер задње Твоје писмо сам прочитала на брзину за брзину за време ручка у мензи и поцепала га да га неби моји код куће случајно нашли“.⁸⁴² Месец дана касније односно у писму од 13. априла 1950, она пише: „Мили мој мужићу Већ су прошла два поштанска дана у очекивању писма која си ми послао још 8. IV. и њих још никако нема. Страшно сам нервозна због њиховог недоласка, јер се бојим да их неко у М.Н.О. није отворио или пак у пошти у Сурдулици“.⁸⁴³ Колики је страх због „срамоте“ која би била изазвана „откривањем“ везе осећала Јулијана Поповић можда најбоље говори њено писмо од 30. марта 1950, у коме се осврнула на „гласине“ које су у међувремену дошле до Миодрага: „Драги мој, Толико сам бесна и нервирана да просто руке ми дрхте од љутине и немам речи како и шта да Ти пишем. Мајку јој шашаву тој Врањанки која је причала а сумњам да ме и познаје. Пре свега ја нисам била ничија метреса и то не дозвољавам да ми се каже. А по готово метреса бугарског официра када ја нисам њих ни видела. Јер за време окупације ја сам била у Јелашници а поред тога и дете. А сва та причања су само млађење празне сламе. Ја сам у Врању живела само од 47 школске године до 49. И према томе нисам ни имала прилике да познајем бугарске офицере. А за садање Ти знаш са којима сам ишла и то нисмо били ни месец дана заједно. А ти си сад мало безобразан испао јер кажеш и ти сам да Те моја прошлост не интересује. Шта се правиш важан када о мени све знаш. Јер сам још истог дана испричала све о себи. Иди и ти у пизду материну и што хоћеш мисли о мени. Чак не мораш ни да ми верујеш, не веруј и у то да сам била поштена и мисли да сам оригинална официрска метреса. Одобравам ти да мислиш како хоћеш. Занста би требало да *гледаш шта радиш* јер могу да те преварим. Па ето нашла сам Тебе наивног да ти се прикачим, јер до сада нисам имала прилике да се неком прилепим. Мој једини циљ у животу је био да некога ухватим на брзину. И ето ти си био моја жртва. Само имаш још времена да промислиш и није још касно да се

⁸⁴² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 8. март 1950

⁸⁴³ Исто.

ослободиш једне такве жене. Ваљда ћу и ја наћи у животу некога који ће ме разумети ако не могу живети и овако, није ми лоше. А шта кажеш да ја најбоље знам каква сам, на то би ти одговорила да ти баш то најбоље знаш. И да си имао муке да разувериш сестрице да то баш није тако а ја ти кажем да то није баш тако него баш да то није тако. Ја немам намеру да никог уверавам да све то није тако, ако ти не верујеш онда нека буде тако. Незнам како ме је то твоја сестра представила тој Врањанки и ко зна за коју она мисли. Зар је једна попова ћерка у Врању. Само не заборави да ја нисам из Врања и да сумњам да ме та жена познаје. Јер ја не познајем ниједну жену из Врања која живи у Београду. Нити сам ја имала добру другарицу другу осим Црике. Нити уопште знам да је иједна моја другарица имала удату сестру у Београду. Само ме интересује име те жене и име те њене сестре са којима сам се ја дружила. На крају пошто твоја фамилија сматра да сам тако покварена а и ти, онда ја могу прећи преко свега онога и рећи да можеш тражити себи поштенију девојку од мене. А ја као свака курва наћи себи равна. Лула“.⁸⁴⁴ И ако љута, Јулијана је свој став у вези са ширењем „лоших вести“ о себи изнела у писму које је послала Миодрагу пошто је у међувремену добила писмо од Миодрагове жене. Миланине претње да ће се са Јулијаном обрачунати уз помоћ „полиције и брата“ учитељица је одбацила под изговором да се Живадиновићева супруга мора суочити са чињеницом „колико вреди и колика јој је цена за 20. век“.⁸⁴⁵

И ако је на основу интимне преписке једне особе немогуће доносити консеквентније закључке у вези са односом „припадника генерације“ према браку, ванбрачној вези, сексу итд. спремност Јулијане Поповић да се релативно успешно носи са реалним проблемима са којима се суочавала у комуникацији са широм средином и породицом због везе са „ожењеним мушкарцем“ била је у највећој могућој мери „мотивисана“ Јулијаниним претпоставкама да се ради о мушкарцу спремно да се разведе и са њом поново ожени. Пре свега, у комуникацији са Миодрагом Јулијана је себе већ доживљавала као „удату жену“. У писму од 24. марта 1950. каже: „Жика и Драгиша су отишли још раније а Влада остао те се мало испричали о теби и Мирјани. Он сутра иде опет за Зајечар са чврстом одлуком да Мирјану намести на *јеста* шта да ради, видео

⁸⁴⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 30. март 1950 (прво писмо)

⁸⁴⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950.

пример од тебе, како си Ти мене смирио па и он сад то хоће да уради“. У истом писму Јулијана обавештава Миодрага о проблемима са којима се суочава покушавајући да наговори оца, иначе свештеника да је подржи: „Преко маме ћу се распитати како су се ствари развијале, па ћу се по томе управљати. Ако је поп запео баш онако како је почео онда ћу још сада не говорити ништа доле о нама да извлачим од њега све што могу. Па на лето учинићемо онако као што сам ти казала. Ја верујем да ће ипак све добро бити када види да ја своју одлуку не мењам. Да има још деце можда би се и правио важан али овако нема куд. Слегнуће раменима и рећи: *Можда је Бог тако рекао*. Но како год хоће, ко је рекао, рекао, главно нас двоје смо рекли све и нема шта више да се о томе говори“.⁸⁴⁶

Да је веза са Живадиновићем за Јулијану, без обзира на све препреке, представљала прихватљив однос говори чињеница да је Јулијана о својој вези најпре обавестила мајку а потом и оца. Упознавање родитеља са детаљима везе са мушкарцем који је већ имао жену била је олакшана чињеницом да се, по Јулијаниним схватањима, Миодраг налазио не само пред разводом већ и да није имао децу. Да је овакав расплет догађаја, како га је разумела Јулијана, постао врло брзо прихватљив и за Јулијанине родитеље, мајку и оца свештеника види се из Јулијаниног писма од 11. априла 1950. у коме се каже: „Моји су се већ помирили са том мојом одлуком. Јер сам пре него што да одем за Ускрс кући написала тати писмо у коме сам казала да сам се званично верила и ако ми они нису одобрили. И ако имају нешто против тога нека јаве на време и нека ме се одрекну а ја им никада нећу доћи а мени како Бог да. Писала сам још много шта у вези са овим и на крају сам казала ако одобравају мој поступак онда ћу им доћи ако не, одлазим за увек од њих. Наравно, како они мене много воле не могу ни да замисле да остану без мене и јавили ми да идем са Живком чак ми послали 3000 динара за ципеле. Када сам отишла као да није било ништа, прво ме упитали за здравље а тек касније се тата на мој рачун завитлавао (у вези мог писма где сам га направила несавреженог). По повратку напунили нам добро торбу за клопу и најљубазније испратили. Тата ме је још питао дали ћу га бар позовем на свадбу. Сви су изгледи да ће се бар са татине стране добро свршити“.⁸⁴⁷

⁸⁴⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.

⁸⁴⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

Ретка сведочанства попут писама Јулијане Поповић указују на још један значајан аспект разумевања граница међуљудских односно пре свега мушко-женских односа средином 20. века а то је спремност да се отворено говори о сексу па самим тим и испољава сексуалност. Сем уобичајених фраза којима се Јулијана обраћа Миодрагу попут: „мили мој“, „мили мој мушки“, „мили мој мужићу“ и оних којима је завршавала писма попут: „тебе воли и љуби твоја женица Лула“ ретко је присуство излива нежности у самим писмима. Посебно су ретки делови у којима се испољава сексуалност или алудира на сексуални чин. Праву реткост представља писмо од 21. марта 1950. у коме се Јулијана више шаљиво осврће на дан који је провела са другарицом и каже: „Мили мој мушки Ја и Олга смо се распиштољиле у топлој соби па причање и смех до миле воље. Наравно да смо се прво добро најеле, попунили и легле заједно на кревет. Онда се ја сетих кутонајер у то баш Олга се присетила за њеног Перу и ја дохватим и мало надујем и кажем, *Олга дижи сукњу и ноге*. Јао колико смо се за то смејале да нас просто стомаци заболеше. Онда смо разговарале какви су бољи (знаш већ што) већи или мањи. И дошле до закључка да су већи пријатнији. То је и пракса показала“.⁸⁴⁸

Социјалистичка школа почивала је и на моралном лику учитеља мушког пола. Мушкарцима су се као и женама теже опраштали „прекршаји“ који су се по традиционалном и патријархалном обрасцу приписивали чешће припадницима мушког него женског пола. Опијање и пијанство скоро никада није довођено у везу са понашањем особа женског пола. У извештају Милана Стефановића из децембра месеца 1948. године се наводе примери неморалног понашања учитеља дежевског среза. Између осталог се каже: „Има таквих на које би требало указати у негативном смислу. То су Милан Јевтовић у Н. Пазару и Димитрије Пешић у Одојевићу. Обојица су алкохоличари и са пољуљаним ауторитетом. Истина у разреду нису штетни, али нису ни нарочито корисни. Милана Јевтовића сам затекао у разреду напитег, имао сам прилику да га видим у државном хотелу како испија чашнице и јавно негодује како Министарство неће да га премеси и ако има за то јаке разлоге, а још је био и борац. У ствари његови разлози нису разлози због чега био он морао бити премештен. Њега би стварно требало преместити али не из разлога које он наводи но због тога што је изгубио ауторитет у садашњем месту службовања.

⁸⁴⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950

Нешто слично је и са Димитријем Пешићем, кога је жена, која је такође учитељица, оптужила да је терорише и како се опија, како одвојено живи, па је поднела молбу да буде премештена одвојено од мужа⁸⁴⁹.

Пијанство учитеља представљало је честу појаву у школама у Србији. Маја месеца 1949. године Министарство просвете НР Србије је обавештено о недоличном понашању учитеља Воје Базовића из Јошанице (срез звечански, АП Косово и Метохија) који је са ученицима био на екскурзији у Београду. Проблеми са Базовићем примећени су када су домаћини ученика из Јошанице односно представници Основне школе бр. 1 из Београда приметили да се гости након најављена два дана боравка не спремају за повратак како је било предвиђено. Ситуација се разјаснила када се међу домаћинима, у пијаном стању, појавио учитељ Базовић. У изјави коју је дао касније несавесни учитељ је изјавио: „Јутрос око 8 сати пошао сам са 5 ученика у град да би се ученици провозали трамвајем те кад сам ученике вратио назад ја сам пошао сам у град и свратио сам у неколико кафана успут где сам пио. Ја сам се прилично загрејао пићем те сам морао да дођем до основне школе и да легнем да би се одморио (отрезнио). Самном је ишао по кафанама и ученик Петар Радовић но он није ништа пио“⁸⁵⁰.

II 3. 5. Премештање учитеља на друго радно место

„Изградња“ учитеља у социјализму била је у најтежњој вези са тежином учитељског позива. И док су поједини захтеви који су се стављали пред прве генерације учитеља у „новој“ Југославији, као што је захтев за премештањем у мање, руралне и неразвијене средине, требало да допринесу подизању угледа учитељског позива у народу, други, попут, распоређивање учитеља на различите задатке, су систематски подривали ауторитет, како се говорило, „интелектуалца најближег народу“ а самим тим и успех културног преображаја друштва као императива времена.

⁸⁴⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

⁸⁵⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Записник о саслушању учитеља основне школе из Јошанице срез звечански – Космет по питању опијања учитеља за време извођења екскурзије са ученицима школе у Београд, 16. мај 1949.

3. јануара 1950. године тј. непуних месец дана од усвајања Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ, Јосип Броз Тито је примио групу од двадесет пет свршених ученика Учитељске школе из Новог Пазара који су, како је наглашено у забелешци о разговору, донели „колективно одлуку да, као прва генерација новопазарске учитељске школе, оду за учитеље у забачена пасивна села Санџака, у Дежевском и Штавичком срезу, у којима до сада није било ни учитеља ни школа“. Пријем свршених ученика само једне у низу учитељских школа које су отворене у Србији и Југославији по окончању Другог светског рата а који су се определили за готово „мисионарску“ улогу требало је да има двоструку сврху. Пре свега требало је да скрене пажњу на одлуке Трећег пленума које су биле од кључног значаја за дефинисање политике васпитања и образовања у Југославији па самим тим и места учитеља у спровођењу новопрокламоване политике али и да покаже са каквим ће се изазовима у новој, социјалистичкој Југославији суочити сви они који се определе за учитељски позив. Па и ако су иза Кабинета Јосипа Броза Тита остале многе забелешке о сусрету са учитељима и другим просветним радницима, поменута на посебно илустративан начин говори о томе шта се у Југославији после Другог светског рата тј. пре свега од Трећег пленума ЦК КПЈ и коначног дефинисања политике образовања и васпитања очекивало од учитеља.

Трећи пленум ЦК КПЈ сматран је значајном прекретницом у промени односа државе и друштва према школи али и просветним радницима у опште. У разговору са свршеним ученицима Учитељске школе из Новог Пазара, Јосип Броз Тито назвао је одлуке донете на Трећем пленуму „далекосежним одлукама“. Истакао је да је до „промене морало доћи ако желимо напријед“. По Јосипу Броз Титу, промена се у великој мери огледала у промени односа државе и друштва према просветном раднику. Пре свега, очекивала се лична жртва. Управо због тога је пример оних који су се колективно определили за неку врсту „личног изгнанства“, у годинама када су се многи радије опредељивали за напуштање професије него са пресељење у удаљено и забачено место, био посебно значајан у настојањима да се изгради тзв. морални лик учитеља који је скоро увек био еквивалент лику учитеља у социјализму. Тако, приликом састављања забелешке није пропуштено да се каже да је састанак са Титом уследно тек пошто су се будући учитељи и учитељице упутили у санџачка села како би се на лицу места уверили са каквим се проблемима из домена просвете и образовања суочава становништво неких од

најпасивнијих делова Југославије. Лична жртва сматрала се, како се истицало, првим у низу доказа „љубави према народу, Партији и другу Титу“.

Поред личне жртве очекивала се и партијска подобност која је готово увек довођена у везу са наслеђем Рата и Револуције. Учешће будућих просветних радника у Рату на страни НОП-а увек се сматрало великом предношћу. Чланство у Партији такође. Већ на самом почетку забелешке са састанка од 3. јануара 1950. констатовано је како је осамнаест од двадесет пет учитеља „награђено за своје заслуге и прилежан рад за народ пријемом у Партију.“

И поред званичних извештаја намењених јавности у којима се са одушевљењем говорило о ентузијазму младих учитеља извештаји школских инструктора са терена као и бројна писма учитеља упућена просветним властима указују на незадовољство „присиљених“ да раде у мањим и забаченим срединама. Увид у извештаје Контролне комисије НР Србије указује на чињеницу да у првим месецима односно све до 1946. године није постојао јасан увид у стање и размештај просветних кадрова. Први премештаји просветних радника на територији НР Србије вршени су у марту 1945. Већ тада просветне власти су се суочиле са проблемом неправилног распоређивања учитељског, наставничког и професорског кадра по стручности. У првим месецима непосредно по окончању рата није било довољно података о свим особама укљученим у наставни процес. Неки окрузи (чачански) су свесно крили податке о квалификацији просветних радника јер је постојала бојазан да ће бити искључени из наставе и премештени на друга места.⁸⁵¹ Настава српског језика, рачуна и земљописа у Основној школи у Српској Кући била је 1947. године у „знатном застоју“ јер је су недостајали учитељи и наставници.⁸⁵² Врло лоша ситуација била је у јабланичком срезу крајем 1948. године. У извештају школског инструктора Николе Ђаковића здуженог за јабланички срез се каже: „У срезу има 121 одељење са 89 учитеља. Уписано је 8 565 ученика, а редовно походи школу 6 720 ученика, што излази да је похађање 77%...Овако слаб проценат долази

⁸⁵¹ АС, Министарство просвете НРС, Г-183, Извештај инспектората Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одеака Просветног одељења ИНО-а, персоналних одеака окружних одбора и просветних одеака у реонима Београда, 8. мај 1946

⁸⁵² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

отуда што је велики број одељења без наставника, односно 20 школа нема наставнике уопште“.⁸⁵³

Поред питања мањка појавило се и питање вишка просветних радника када су укинуте Грађанске школе. Увођење руског језика отворило је је кључно питање ангажовања наставника који ће језик предавати. Популаризација и заступљеност наставе руског језика мотивисали су многе наставнике српског језика да се пријаве за предаваче руског што је на другој страни угрозило наставу српског коју је напустио значајан број наставника. Проблем наставе руског језика решаван је тако што су за многе наставнике француског, немачког и латинског језика који су у међувремену остали без фонда организовани курсеви руског како би се од наредне односно школске 1946/1947. могли укључити у наставу као наставници руског језика.⁸⁵⁴

Тек од јануара месеца 1946. године почео је нешто организованији рад на премештајима. Према подацима којима је располагало Министарство у мају месецу 1946. у шеснаест округа на територији НР Србије постојало је 6580 одељења. Чак 658 одељења је било празно.⁸⁵⁵

Највећи проблем представљало је премештање учитеља у удаљена места. Учитељи су се тешко одвајали од већих односно од среских места пре свега због материјалних разлога. Интересантан је случај зајечарског округа у коме се 1946. године чак 76 учитеља налазило на дужностима ван школе (ратна штета, Црвену крст, ђачке кухиње) док у удаљеним деловима истога среза није било учитеља који би држали наставу. Највећу „одбојност“ учитељи су имали према школама у врањском и новопазарском срезу као и на Косову и Метохији.⁸⁵⁶

Одлазак у „најудљеније“ и најнеразвијеније делове Србије схватало се као казна због чега су учитељи користили различите „везе“ како би за себе обезбедили боље намештење. Према извештају Контролн комисије НР Србије из маја месеца 1946. године, Персонално одељење Министарства било је суочено са великим бројем притисака у виду

⁸⁵³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Таковића, децембар 1948.

⁸⁵⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Извештај инспектората Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одсека Просветног одељења ИНО-а, персоналних одсека окружних одбора и просветних одсека у реонима Београда, 8. мај 1946.

⁸⁵⁵ Исто.

⁸⁵⁶ Исто.

„препорука и интервенција“ због чега је било приморано, како се наводи, „да мења одлуке збор интервенција руководиоца, министара, посланика итд“. Према проценама службеника Контролне комисије, „интервенције“ су значајно допринеле томе да учитељи према Министарству заузму „неискрен став“ и „често покушавају да избегну дужност изговарајући се тешкоћама у личном животу“.⁸⁵⁷

Нејасно дефинисано питање надлежности остављало је значајан простор за манипулацију односно доношење али и релативно брзо преиначавање одлука. Персонално одељење Министарства просвете НР Србије обавестило је Контролно одељење истог министарства да је „примећено“ да „Окружни народни одбори премештају и додељују на рад учитеље – це у поједина места на територији својих округа, без подношења извештаја о томе“. Због овакве ситуације Министарство није имало податке о кретању учитеља.⁸⁵⁸

Како би мотивисало учитеље да су упуте у најзабаченије крајеве Србије који су службено означени називом „тешка места“,⁸⁵⁹ Министарство просвете НР Србије је 13. новембра 1948. године донело Упутство о додељивању премијских додатака просветним радницима који раде у основним школама. Право на премијски додатак имали су учитељи који, како је наведено, „са успехом“ раде у: једноразредном одељењу са преко 70 ученика у висини од 300 до 400 динара; у дворазредном и троразредном одељењу са преко 60 а испод 80 ученика у висини од 300 до 400 динара; у дворазредном или троразредном одељењу са преко 80 а испод 100 ученика у висини од 400 до 500 динара; у дворазредном или троразредном одељењу са преко 100 ученика у висини од 500 до 700 динара; у неподељеним школама са четири разреда са 50 до 80 ученика у висини од 400 до 500 динара; у неподељеним школама са четири разреда са 80 до 100 ученика у висини од 500

⁸⁵⁷ Исто.

⁸⁵⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Допис Персоналног одсека Министарства просвете НР Србије Контролном одељењу Министарства просвете НР Србије, 27. децембар 1946.

⁸⁵⁹ Под „тешким местом“ се подразумевало: место које се налази у забаченом крају где нема превозних средстава, место које је удаљено од среског места са којим је повезано лошим путевима, аутобуским и железничким саобраћајем; место у коме је основна школа смештена у приватној згради где нема довољно учioniца и где су услови за рад са децом веома тешки; место са основном школом коју похађа велики број ђака; место у коме је решавање стамбеног питања отежано; пасивно месту које се тешко снабдева намирницама, АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-61), Допис Министарства просвете НР Србије, 30. октобар 1948.

до 700 динара и у неподељеним школама са четири разреда са преко 100 ученика у висини од 600 до 1000 динара.⁸⁶⁰

Проблем је коначно решено тек неколико година по окончању рата када је дефинитивно утврђен план мрежа школа и васпитних установа и извршена планска расподеле нових кадрова из учитељских школа, нижих педагошких школа и факултета. Министарство просвете НР Србије је 25. маја 1950. донело одлуку којом је решено да се молбе за размештај између области, града Београда, Аутономне покрајне Воводине и Аутономне оокрајне Косова и Метохије, пошто прођу среске и обласне народне одборе решавају у Министарству на заједничком састанку руководиоца из Министарства просвете, Повереника за просвету Окружног народног одбора, Извршног одбора Народног одбора града Београда, Главног извршног одбора Народног одбора Аутономне покрајне Војводине и Окружног народног одбора Аутономне покрајне Косова и Метохије.⁸⁶¹

Нов начин одлучивања значајно је умањио улогу среских и обласних народних одбора приликом доношења одлуке о премештају што се са једне стране сматрало позитивним јер је могућност манипулисања премештајима значајно смањена. Са друге стране Министарство често није имало слуха за проблеме са којима су се суочавали учитељи на служби у забаченим и неприступачним крајевима што није био случај са нижим представницима власти који су познавали проблеме не само свога краја већ и народа који је живео у истом. Није била ретка појава да срески односно окружни народни одбор буде сагласан са премештајем а да Министарство које је имало задњу реч одлучи супротно. Највећи број молби за размештај решаван је негативно. Током 1950. године, за размештај између појединих области Града Београда АП Војводине и АП Косова и Метохије молбу је поднело: 577 учитеља и 221 наставник и професор. Од 577 учитељских позитивно је решено свега 165 молби. Остале су одбијене. Само за Град Београд поднете су 94 молбе. Усвојено их је свега 17. Слична ситуација је била и са наставничким и професорским молбама. Од 221 наставничке и професорске молбе повољно је решено свега 52. Премештај у Београд тражило је 107 а добило 18 професора и наставника. „Навала“ кадрова на поједине области у централној Србији као што су београдска и

⁸⁶⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-61), Упутство о додељивању премијских додатака просветним радницима који раде у основним школама, 13. новембар 1948

⁸⁶¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-58), Биштен о раду Министарства просвете НР Србије за месец мај-јуни 1950 године.

крагујевачка била је посебно велика. Крагујевачку област тражило је чак 197 учитеља. То није био случај са неразвијеним деловима Србије као што су Косово и Метохија. Премештај на Косово и Метохију 1950. године тражила су само два учитеља.⁸⁶²

Различито је било искуство учитеља који су тражили премештај. На самом почетку молби учитељи су се углавном освртали на своје богато радно искуство што је био случај са брачним паром Станимиром Д. Пешићем, учитељем на раду у гимназији и Персидом С. Пешић, учитељицом, који се априла 1950. године обратио Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије преко Повереништва за просвету и културу Народног одбора Области Тимочке. Брачни пар Пешић тражио је премештај из села Калне (срез тимочки, област тимочка) у село Варош (срез сврљишки, област нишка) или неко друго село „ближе прузи“ сврљишког среза. У писму упућеном Министарству Пешићи су на само почетку скренули пажњу на своје дуге и захтевне каријере којима су у потпуности били посвећени. У молби за премештај се каже: „По повратку из немачког заробљеништва (Оснабрик) август 1945. одмах сам предузет и додељен на раду гимназији у Књажевцу. Моја жена је била такође учитељица у Књажевцу од 1935. Услед указане просветно политичке потребе септембра 1946 г. премештени смо по потреби службе у село Стањанци среза тимочног, удаљеног од Књажевца 35 км. Речено ми је да за извршење овог задатка: активизирање свих организација и подизање нове школске зграде потребно је искуство старијег учитеља. Отишао сам без протеста и отпочео рад. После трогодишњег веома напорног рада задатак је био извршен. Школске 1946/1947 г. за свој рад у борби противу неписмености добио сам од Министарства просвете похвалницу. Од Извршног одбора народног фронта Србије 1947 г. награђен сам одличјем. За пожртвовани рад на остварењу задатака народног фронта. 1949 г. нова школска зграда у Стањанцу од 15 просторија је завршена. Али нисам отпочео рад у њој јер сам септембра 1949 г. по потреби службе премештен у Калну. Моја жена на раду у осн. школи а ја у нижој гимназији где предајем: хемију, биологију, певање и фискултуру. И сада сам на тој дужности“.⁸⁶³ Учитељица домаћичког течаја Десанка Марјановић имала је других проблема. У свом писму упућеном Министарству просвете НР Србије преко Повереништва за просвету и културу Народног одбора Области тимочке она је скренула пажњу на ситуацију у којој се

⁸⁶² Исто.

⁸⁶³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Станимира и Персиде Пешић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.

нашла као стручна учитељица која је изгубила посао након укидања Женске занатске школе у Ужицу када је распоређена на просветно-домаћичке течајеве.⁸⁶⁴

Захтев за премештај у одређено место био је у највећем броју случајева повезан са приватним разлозима односно потребом да се, због професије родитеља често „растурене“ породице окупе. И ако су у својој молби изнели више разлога због којих желе да се преместе са службом у село Варош у сврљишкој области као што су, што се тиче Станимира Пешића: нарушено здравље „још у заробљеништву“ које „не дозвољава оволики физички и умни напор“, „велики замор“ због живота у „теренском крају“ где се сваки дан путује по 30 км, „рад у гимназији због нестручности“, као кључни наведена је потреба да се буде ближе сину који се у међувремену оженио и добио дете. У молби Пешића се наводи: „Имамо сина учитеља у с. Петровцу среза пчињског, области нишке Мирослава С. Пешића ожењеног неучитељицом са дететом од 10 месеци. Планински крај (велика надморска 5 сина) шкоди здрављу његовој жени и детету, удаљеност од лекара (Врање) око 40 км. Још у току ове школске године молио је за премештај. Званично му је одговорено да сачека садањи размештај и поднесе молбу редовним путем. Он такође моли за неко место у срезу тимочком или сврљишком. Тој молби се и и ми придружујемо као родитељи због тога, што им је још за неко време потребна наша родитељска, материјална и морална помоћ. Зато молимо да по могућству будемо у једном срезу: или сврљишком или тимочком где би ми добили неко место ближе прузи“.⁸⁶⁵

Учитељи и учитељице који су имали децу по правилу су тражили намештеље у близини среског места која су имала комплетну инфраструктуру односно пре свега школе и лекаре. Близина среског места била је битна учитељици Десанки Марјановић када је априла 1950. тражила постављење у срезу орашачком односно местима Рудовци, Венчани и Бања. У својој молби она каже: „Наведена места сматрам да су ми најпогоднија за службовање јер нису много удаљена од среског места баш због тога што имам троје ситне деце и више пута потребујем лекарску помоћ“.⁸⁶⁶

⁸⁶⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Десанке Марјановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.

⁸⁶⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Станимира и Персиде Пешић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.

⁸⁶⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Десанке Марјановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.

Озбиљних проблема са здрављем деце имали су учитељи Лука и Олга Богдановић са службом у Васиљу (срез тимочки) када су априла 1950. тражили премештај у Београд. У молби су се пре свега осврнули на чињеницу да им син, свршени гимназијалац исте године наставља студије у Београду. Поред тога су навели: „Ово место нам је потребно због тога, што је наведени наш син оболео на плућима те није у могућности да се посвети студијама без родитељске неге. Напомињемо да имамо још једно женско дете, нежног здравља, које на јесен 1950/1951 школске године треба да се упише у IV разред гимназије, а које је такође оболело од срчане мане, па је и њему неопходно потребна родитељска нега“.⁸⁶⁷

Здравље деце бринуло је Милицу и Предрага Кретића, учитеље у Сиколу који су априла 1950. тражили премештај у крагујевачку област јер је место у коме су службовали било удаљено 25 км од среског мест. У молби коју су упутили Министарству скренули су пажњу на потребу за „чешћим консултацијама са лекаром, јер је другарица болесна од жучи а један синчић од уха“. Даље се наводи: „Деце имамо њих троје, те је њима потребан стални надзор, јер су још мали: један 6 год. друти 3 год. и трећи 4, те како у Ћуприји имамо мајку срчаног болесника, која је сама у кући, то нам је потребно да смо ближе њој како би нам и децу причувала“.⁸⁶⁸

Раздвојеност од деце био је разлог због кога су се и Милосав и Драгослава Станојевић, учитељи у Белом Потоку (срез тимочки) априла месеца 1950. обратили Министарству просвете НР Србије како би их пребацило са службом у Књажевац. У молби се каже: „Имамо двоје одрасле и врло нежне деце, једна, ученица V разреда гимназије а друга ученица II разреда гимназије. И једно и друго налазе се на школовању у Књажевцу и самим тим одвојена од нас, од родитељске неге. У немогућности смо да и даље овако останемо удаљени од деце. Ово само из разлога, што како рекосмо, услед тога што несмемо дозволити да нам деца бледа и слаба, остану и даље далеко од нас, далеко од родитељске неге“.⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Олге и Луке Богдановић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 25. април 1950.

⁸⁶⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Милице и Предрага Кретића Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 23. април 1950.

⁸⁶⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Молба Милосава и Драгославе Станојевић Персоналном одељењу Министарства просвете НР Србије, 20. април 1950.

П 3. 6. Учитељи на „другим задацима“

Као ретко писмени и образовани људи у месту у коме су службовали али и као проверени кадрови, учитељи су често распоређивани на различите дужности које нису имале везе са школом. Испуњавање наметнутих обавеза представљало је једно од највећих оптерећења учитеља и учитељског позива. Бројни су били случајеви узурпације учитељског положаја у селима Јужноморавског среза. Школски инструктор Златомир Ћирић је описао неколико случајева: „Учитељи се оптерећују пословима за које нису неопходни. По налогу среског одбора АФЖ-а у Хану, учитељица у Јастребцу два дана није радила у школи, јер јој је наложено да прикупи потписе села у свом селу за Резолуцију УОН. Милица Зарић, учитељица на Власини-Рид, позвата је од МНО да као члан комисије за убирање народног зајма пође у село и убере последње отплате зајма. Том приликом њено одељење, које иначе ради прековремено остало је без наставника (напомињемо да је ово школа у којој 3 учитеља раде са 3 одељења основне школе и 3 одељења ниже гимназије у три разреда). У Кунову учитељ ради у МНО и ноћу на разбијању плана откупа“.⁸⁷⁰

Слична ситуација била је у селима деспотовачког среза где локалне власти нису имале разумевања за обавезе које учитељи имају у школи. У извештају школског инструктора Атанасија Обрадовића се каже: „Наишао сам на два учитеља који су позивани у МНО за време наставе и то у Плажану и Стрмостену. Карактеристичан је пример који нам је навео Милош Смиљковић, учитељ у Стрмостену: Преко 7 пута од почетка ове године МНО ми је наређивао да за време часова дођем да им помогнем. Радим са 4 разреда у 2 одељења и одржавам течајеве. Приликом скупљања података о културно-просветним приликама двојица другова из СНО-а позвали су ме у МНО да радим. Рекао сам им да не могу оставити децу саму, а да од 12 до 14 часова имам течај, па после опет наставу. Одговорили су ми нека се деца играју а течајци нека дођу други пут. Нисам на то пристао. И сам председник МНО-а је увидео да су моји разлози оправдани и помогао ми

⁸⁷⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

је, али то све није помогло, јер је један од другова из СНО-а рекао мени да могу да врло лако допадием затвора. Нисам имао куд те сам течајце и децу пустио кући“.⁸⁷¹

У истом срезу је забележено да је у Великом Поповићу примећено да цео наставнички колектив основне школе и непотпуне гимназије иде по селу, „од куће, до куће и скупља потписе жена“ јер АФЖ не ради свој посао.⁸⁷²

Учитељи су морали бити присутни на свим местима на којима је био присутан неписмен и непросвећен народ па и на великим градилиштима тога времена као што су изградња Ауто-пут Београд-Загреб и Новог Београда. Свака радна бригада у чијем саставу је било најмање 20 неписмених морала је имати бар два учитеља. Културно-просветни рад који се организовао на великим југословенским градилиштима сматрао се саставним делом како процеса изградње великих и значајних објеката тако и саставним делом спровођења политике образовања и васпитања у Југославији.⁸⁷³

Временом су више просветне власти заузеле став да овакав однос према учитељима али и према школи и њеном значају у изградњи социјализма умањује углед учитеља. Обичај да се учитељ зове на „другу“ дужност без обзира на бројне обавезе које има у школи утицао је на лошу комуникацију између учитеља и представника локалних власти који често нису разумели улогу учитеља у школи али и улогу школе у друштву. Због оваквог односа али и због оптерећености обавезама учитељи су себи давали за право да се по некада дуже задрже у граду или не појаве у школи на време. Школски инструктор Јужноморавског среза, писао је у свом извештају из 1948. године о групи учитељица из Владичиног Хана и Сурдулице које су по неки радни дан знале да пропусте због биоскопа, игранки и слично. „Ово су чиниле обично суботом поподне на рачун четвртка поподне кад по распореду школе не раде“. Сматрало се да су управо овакве појаве најбољи доказ презаузетости просветних радника који се морају растеретити већине ваншколских обавеза како би радно ускладили са слободним временом. По оцени школских инструктора, највећа одговорност лежала је на среским народним одборима од којих се очекивало, не само да растерете учитеље, већ и да им понуде одређене садржаје. Срески народни одбори

⁸⁷¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

⁸⁷² Исто.

⁸⁷³ АС, Г-183, Ф-61, Допис Министарства просвете НР Србије у вези са предметом обезбеђивања учитеља за рад на културно-просветном раду на Ауто-путу и Новом Београду, 10. јун 1949.

посебно су критиковани због тога што ништа нису, како се наводи „предузели да се колективно задовоље културне потребе ових људи. Ниједном до данас није био приређен другарски састанак, другарско вече са игранком, организован одлазак у биоскоп, организована посета позоришта у време састанка подружнице и томе слично“.⁸⁷⁴

„Притисак“ просветних референата није био усамљен. Поједини школски инструктори нису били упознати са приликама на терену. То им није сметало да у извештајим износе низ примедби на рачун учитеља који најчешће нису имали елементарне услове за рад. Након „афере“ која је током 1947. године избила у вези са случајем школског инструктора Божановића, новопостављени инструктор Милан Мирковић осврнуо се на последице понашања „уклоњеног“ инструктора: „Прошле године је, кривицом просветног инструктора Божановића, однос према учитељима био рђав. Његово држање је било нетактично; није се устручавао да се пред ученицима врло оштро препире с наставником и доказујему како ову или ону ствар наставник не зна; како децу погрешно учи. Издавана су наређења без претходног консултовања с наставницима или синдикалном групом, да наставници градске школе долазе у школу у пола осам – иако настава почиње у осам; болесном учитељу који прима инјекцију код лекара забрањивало се да долази у варош; на жалбу једног учитеља да је инструктор неправилно оценио његов рад, одређује се комисија у коју улази тај исти инструктор; у записнику наставничког већа градске основне школе један наставник констатује, да је забрањено критиковати управитеља и инструктора; други наставник каже инструктору: *Тежи си ми од моје болести*“.⁸⁷⁵ Овакво понашање изазвало је, по новопостављеном инструктору, велико незадовољство и одбојност учитеља према било каквој контроли њиховог рада што се сматрало препреком успешне комуникације на путу до стварања квалитетних и савремених образовних институција. Мирковић даље наводи: „Због тога није никакво чудо што има наставника који нерадо примају ревизију, што се боје кад неко дође да види како раде. Наставников рад се често преоштро критиковао, износили су се поједини моменти, питања или деџи одговори као карактеристика његовог рада и незнања. Наставник је имао утисак да га лове у грешкама, да му и добре ствари изокрећу, објављују у штампи, да нико неће да види његов рад у целини, да уочи и истакне оно што је добро.

⁸⁷⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

Зато он почиње да заузима став: инструкторово је даме ухвати у грешкама, а моје је да се чувам од њега, зато он инструктора не тражи, не жели, боји га се; зато наставник крије право стање ствари, збуњује се и он и деца и постаје друкчијим него што је; друкчије се понаша, друкчије пита, друкчије деца одговарају и зато га ми не видимо онаквог какав је у свакодневном раду“.⁸⁷⁵

П 3. 7. Социјални статус учитеља

Материјални положај учитеља, у првим годинама после Рата, био је веома тежак. Посебно су тешко живели учитељи на селу. Социјални статус био је у тесној вези са друштвеним угледом кога су учитељи уживали због чега је третиран и као политички проблем. Ауторитет учитеља и учитељског позива посебно је подривало сиромаштво и лош материјални положај просветних радника који су у годинама после рата живели у веома тешкој ситуацији често и у оним местима која су у потпуности била недоступна. Због такве ситуације учитељи су често долазили у непријатне ситуације и постајали предмет оговарања, подсмеха и осуде у друштву. Посебно интересантно сведочење о тешком материјалном положају учитеља оставио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године просветни инструктор Милан Анђелковић. Анђелковић је најпре писао о случају учитеља из села Доњег Гара који три месеца није снабдеван ни брашном, ни осталим потроштинама због чега је „пао у зависност од газде код кога станује“. Анђелковић је писао и о случају учитељице из Грделице која се жалила вишим властима како је месецима не снабдевају дрвима због чега их је она морала сакупљати по шуми. Забележен је и случај наставника Јовановића из истог места који је, како се каже у Анђелковићевом извештају „пошао у шуму, исекао дрва и натоварио на кола, али га је на путу срео милиционер, одузео му дрва јер је сеча дрва, вели, забрањена и та дрва је одвезао у своју станицу“.⁸⁷⁶

Слична ситуација била је у селима јадарског среза. У извештају из 1948. године се наводи: „Текстил и обућу учитељи не могу стигну да купе на тачкице, пошто се та роба

⁸⁷⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

⁸⁷⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

даје једино у продавницама у Лозници, а учитељи не могу да напусте школу и село, које је често удаљено преко 20 км, ради куповине. Ради тога учитељица Марија Борковић долази у школу у једним папучама које је сама направила од већ дотрајалих ципела, а учитељица Матић Милена уместо чарапа, иако је захладело у школу долази у кратким сокнама, а Солдатовић Душанка у учионицу долази у дотрајалим гуменим опанцима. Шта више, учитељица Борковић Марија изјављује да до данас није могла купити ништа од текстила, чак ни један комбинезон. Приликом обиласка терена констатовао сам да су учитељи лошије обучени и одевени. Одело им је прилично дотрајало као и обућа. Маст за чишћење обуће немају. Услед тога наши учитељи својим спољашњим изгледом и без своје кривице, не могу у довољној мери васпитно утицати на своје ученике“.⁸⁷⁷

Ништа боља ситуација није била ни у селима Јужноморавског среза: „Учитељи по селима тешко живе. Врло мали број их је који су снабдевени намирницама: пасуљем, кромпиром или купусом. Само при неколико школа учитељи имају баште, у којима су нешто поврћа произвели за своје потребе...Врло редак је случај да је учитељ заклао дебело свиње. Уколико и има таквих учитеља, заклали су мршаве свиње, јер нису имали чиме да их угоје. СНО поделио је свима осталим службеницима по 50 кг кукуруза у ову сврху, сем учитељима. На конференцији подружнице један учитељ каже: *Сем оно брашна и шећера ништа више немам код куће. Од пре кратког времена изгубио сам 6 кг у тежини. Маслоће нисам добио за прошли месец. Или данима једем само чорбу.* Млада учитељица у Јastreбцу од намирница у свом стану, приликом нашег обиласка имала је: око 100 гр масти, пола килограма шећера, 2-3 кг црна непросејана брашна, 2 јабуке и у једном тањиру једно парче прљавог сира и комад славског ражаног колача недовољно печеног“.⁸⁷⁸

У сличној ситуацији били су учитељи босилградског среза. Школски инструктор за овај крај наводи у извештају: „Тако је дошао један контингент штофа који је дељен службеницима. Штоф је издељен и нико од учитеља није добио и ако су имали потребе за исти. Ни сам повереник није добио штоф, пошто је у то време био на терену. Скоро су сви учитељи без гаса, пошто га дуже време није било. Крајем новембра дошао је један

⁸⁷⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.

⁸⁷⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

контигент. Приликом деобе није предвиђено да се учитељима да нешто већа количина него осталим домаћинствима на селу, с обзиром на њихове веће потребе, да преко ноћи раде. Тако ће добити један килограм, ако се деси да пут буде дуже завејан, остаће дуго без гаса“.⁸⁷⁹

У најтежем положају били су млади учитељи, они који су тек преузимали службу и који су по правилу, у место службовања долазили, како се наводи у једном од извештаја школских инструктора, „скоро без ичега, без основних потреба за први почетак, без покућства, довољно обуће и одеће за зимске потребе“. Оскудица међу младим учитељима који још увек нису били довољно снабдевени али ни сналажљиви била је толико велика да је млади учитељ Основне школе у Битврђу у зиму 1948/1949. дошао на састанак Среског народног одбора „без зимског капута иако је том приликом била велика хладноћа и снежна вејавица“. На питање зашто нема капута одговорио је: „Нисам могао са оно мало тачкица да набавим све што ми треба. Допунске бонове нисам могао користити, те питање зимског капута нисам могао решити“.⁸⁸⁰

Учитељски позив после рата био је повезан са честим премештањем учитеља из једног места у друго као и распоређивањем учитеља за рад у најзабаченијим крајевима. Углавном млади учитељи и учитељице службовали су у најзабаченијим деловима земље где су по некада данима и недељама били „одсечени“ од остатака земље. У препоруку школског инструктора јабланичког среза Министарству просвете НР Србије, под називом, „Шта треба учинити и у чему помоћи учитеље“ се наводи да би свакој школи у јабланичком срезу требало доставити по један радио апарат „јер поједини учитељи примају новине тек после 10-15 дана, те су одвојени од збивања у земљи“.⁸⁸¹

Маја 1946. материјални положај просветних радника, професора, посебно учитеља оцењен је као веома лош. Просечна плата професора средином 1946. износила је 2900 динара док су учитељи примали седам стотина динара мање. Плате неквалификованих учитеља биле су мање од 2200 динара. Материјални положај учитеља додатно је погоршавала чињеница да у месту службовања није имао обезбеђен стан сем ако га школа

⁸⁷⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Радована Стојковића о извршеном прегледу рада основних школа Среза босилградског, децембар 1948.

⁸⁸⁰ Исто.

⁸⁸¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

не поседује. Учитељима није био обезбеђен ни огрев. Учитељима није било омогућено да користе јефттиније намирнице.⁸⁸² Прва значајнија мера коју је Председништво владе НР Србије донело, а у циљу побољшања социјалног статуса учитеља била је одлука од 31. јула 1946. године којом је сеоским учитељима признато право на бесплатан стан и огрев. По одлуци из јула месеца 1946. године учитељ „самац“ имао је право на „12 просторних метара“ дрва годишње. Учитељ чија је породица бројала до четири члана имао је право на 15 метара дрва док је учитељ чија је породица бројала преко четири члана имао право на 18 метара дрва. Са угљем је било другачије. Док је учитељу самцу следовало 5 метара дрва и 3 тоне угља, учитељи чије су породице бројале испод односно изнад четири члана морали су се задовољити са 5 метара дрва и 5 тона угља односно 5 метара дрва и 7 тона угља годишње.⁸⁸³ Спровођење одлуке Владе НР Србије од 31. јула 1946. у пракси је ишло врло тешко. Према подацима Министарства из марта месеца 1949. године у селима на територији НР Србије је радило 7460 учитеља и 751 наставник или укупно 8211 наставника. Највећи део наставника, њих 5388, радило је живело на територији уже Србије. Број запослених учитеља и наставника у војвођанским селима износио је 2310. На селима Косова и Метохије живело је и радило 802 учитеља и 24 наставника. Бројке које је изнело Министарство у пролеће 1949. биле су забрињавајуће с обзиром на чињеницу да је у том тренутку при школама у Србији постојало свега 4050 станова за наставнике. Изнети подаци су показали да у Србији живи и ради чак 4160 наставника којима држава није обезбедила стан.⁸⁸⁴ Материјални положај учитеља који су морали да плаћају стан био је додатно погоршан јер се стан у селу у просеку плаћао око 3600 динара.⁸⁸⁵ Наведена цена била је делимично прихватљива само за брачне парове односно „куће“ у којима је бар двоје радило. Обезбеђивање „крова над главом“ често се претварало у „борбу“ за сваки стамбени квадрат. Илустративан пример представља случај Светомира Игњатовића,

⁸⁸² АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Извештај инспектора Министарства просвете НР Србије о прегледу рада Министарства просвете – Персоналног одсека Просветног одељења ИНО-а, персоналних одсека окружних одбора и просветних одсека у реонима Београда, 8. мај 1946.

⁸⁸³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-115), Допис Одељења за основну наставу Министарства просвете НР Србије Председништву Владе НР Србије у вези са одређивањем количине огрева учитељима на селу, 6. новембар 1946.

⁸⁸⁴ Пошто је међу наставницима било доста брачних парова претпоставка је да је у Србији мањкало негде око 3600 станова; АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57), Допис Министарства просвете НР Србије Министарству финансија НР Србије, 2. март 1949.

⁸⁸⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-57), Допис Министарства просвете НР Србије Министарству финансија НР Србије, 2. март 1949.

професора Педагошког института који се октобра 1948. преселио из Пирота у Београд где је премештен на ново радно место. Заједно са Светомиром у Београд се преселила и његова супруга, учитељица Драга са мајком и двоје мале деце. Када је због мужевљевог премештаја и она добила посао у Београду односно у Основној школи у Железнику, Драга се заједно са осталим члановима своје породице уселила у једну собу школског стана у коме је до тада живео извесни учитељ Бугариновић. Баш када се породица Игњатовић уселила у собу, Месни народни одбор у Железнику доделио је овај део стана учитељици Зори Ђорђевић због чега су Игњатовићи добили рок од пет дана да се иселе и преселе у други нужни смештај који им је обезбеђен а који се налазио у Здравственој задрузи. Како просторије Здравствене задруге нису биле спремне за усељење породица Игњатовић се нашла у незавидној ситуацији. Инцидент се десио када су Игњатовићи из собе школског стана одбили да се иселе у школску учионицу због чега су им у сред ноћи у кућу упали представници месног народног одбора како би их на силу иселили што су и успели у року од неколико сати.⁸⁸⁶

У посебно тешкој ситуацији били су млади учитељи који се без помоћи „са стране“ нису могли снаћи. Врло добар извор за анализу свакодневног живота младих учитеља који су живели сами уз помоћ која је пристизала „са стране“ представљају већ поменута писма учитељице Јулијане Поповић. Могућност увида у преписку каква се у периоду између 8. марта и 13. априла 1950. одвијала између Јулијане и Миодрага ретка је појава и тим пре представља драгоцен историјски извор на основу кога се бар делимично може стећи увид у свакодневни живот учитеља и учитељица у Југославији само неколико година по окончању рата. Писма Јулијане Поповић настала у периоду краћем од месец дана, представљају значајан прилог разумевању услова у којима су живеле прве генерације просветних радника стасале у „новој Југославији“ јер су одраз говора у првом лицу, лични исказ младих људи настањених у малим, конзервативним срединама, одвојених од породице и родитељског дома, смештених у малим често безусловним стамбеним јединицама, примораних да се сналазе и „довијају“.

У време када се Министарство просвете НР Србије заинтересовало за „карактеристике“ двадесетједногодишње учитељице, свештеничке ћерка родом из

⁸⁸⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183), Жалба Светомира Игњатовића професора Педагошког института из Београда, 19. мај 1949.

Лесковца, Јулијана Поповић тек је неколико месеци била у радном односу у основној школи у Сурдулици пошто је јуна месеца 1949. године зварила Мешовиту учитељску школу у Врању. За разлику од многих својих колега и колегиница који су по окончању школовања морали да започињу радни однос у местима далеко од родитељског дома, Јулијана је имала срећу да су јој мајка и отац живели релативно близу односно у селу Јелашници у јужноморавском срезу. Ова околност била је нарочито погодна због могућности снабдевања основним животним намирницама као што су: јаја, месо, кромпир и сир. У писму од 6. априла 1950. године које је написала након посете родитељском дому, Јулијана констатује: „По повратку напунили нам добро торбу за клопу и најљубазније испратили“, ⁸⁸⁷ Помоћ родитеља, пре свега у храни, значајно је утицала на квалитет и начин исхране о чему Јулијана често пише са великим ускићењем и задовољством. У писму од 24. марта 1950, Јулијана описује прославу свога рођендана и констатује: „Пошто смо се добро најели онда смо почели да скидамо шне од торте и да се мажемо. Ја сам највише настрадала јер сам морала четири пута да се умивам пошто ми је лице било сво умазано од шнеа“, ⁸⁸⁸ Описи свакодневних оброка представљају скоро редовну појаву у њеним писмима. У писму од 2. априла 1950, Јулијана каже: „Спремиле нешто за јело т.ј. испржиле јаја, сира и киселог млека. Увече смо јеле сира и млеко и правиле крем“, Описујући наредни оброк, у истом писму, учитељица констатује: „Када сам све уредила дошао је на ред доручак. Наклопале се и мислимо шта да спремимо за ручак. Испржиле кромпир и месо и веома *мало* палачинке, свега 20 комада“, ⁸⁸⁹ Једанаест дана касније Јулијана пише Миодрагу: „Друго шта да ти пишем о нама. Праве смо ждере за јаја јер их таманимо онолико колико нам се једе. Ја сам амо од куће донела преко 70 комада а ђаци што ми доносе то је башка“, ⁸⁹⁰ Анализа садржаја Јулијаниних писама као и података из Општег упитника указују на значај логистичке подршке коју је породица пружала Јулијани и поред тога што се радило о запосленој и самосталној особи која није живела на адреси сталног боравка. У упитнику који је сваки ученик учитељске школе био дужан да

⁸⁸⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 6. април 1950.

⁸⁸⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. марта 1950.

⁸⁸⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.

⁸⁹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.

попуни, Јулијана Поповић је марта месеца 1949. године написала да потиче из породице „средњегимовног стања“. Истичући да јој је отац свештеник, Јулијана је напоменула да се ради о лицу које „нема плату“ али има „приход из парохије који је веома мали“. Због чињенице да јој ни мајка није радила, млада учитељица је напоменула да је у школовању „материјално помаже брат“ иначе официр Југословенске армије.⁸⁹¹ Због поменутих околности, Јулијана је сматрала да су јој животни услови били бољи од услова које су имали други. Ако се изузме чињеница да Јулијана није оскудевала у прилично једноличној храни, животни услови младе учитељице нису били на завидном нивоу. На основу анализе Јулијаниних писама може се стећи увид у прилично скромне услове преживљавања већине учитеља у Југославији који су били приморани да се сналазе у срединама које им нису биле најбоље познате, ослоњени на скромну помоћ и прилично мала примања. На неколико места у својим писмима Јулијана помиње собу у којој је живела као учитељица називајући је под наводницима – „гарсоњером“.⁸⁹² Скроман стамбени простор није дозвољавао поседовање веће количине намештаја због чега су све Јулијанине гошће спавале са њом односно делиле једини кревет који је Јулијана поседовала.⁸⁹³ Интересовање за опремање домаћинства сводило се искључиво за артикле који су имали најпрактичнију примену као и оне који би били потребни у случају отпочињања заједничког живота са Миодрагом. У писму од 24. марта 1950. Јулијана пише о плановима за куповину јоргана и набавку веће количине шифона.⁸⁹⁴ Вођење скромног и сиромашног домаћинства без додатних помагала отежавали су свакодневни живот чак и оних појединаца који су живели сами тј. без породице. Из Јулијаниних писама се види да је један од најтежих кућних послова односно онај који је одузимао највише времена било ручно прање веша. Дан када се прао веш обично је искоришћаван и као дан када се посвећивала већа пажња одржавању личне хигијене односно „умивању“ и прању косе чему Јулијана придаје посебну важност у својим писмима.⁸⁹⁵

⁸⁹¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Општи упитник, 10. март 1949.

⁸⁹² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950, Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

⁸⁹³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950, Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950, Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

⁸⁹⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.

⁸⁹⁵ Исто.

Писма Јулијане Поповић имају посебан значај јер представљају увид у интересовања али и систем вредности, различита размишљања првих послератних генерација учитеља од којих се очекивало да преузму највећу одговорност у процесу изградње школе после Другог светског рата. Јулијана посвећује минималан простор описивању времена које проводи на послу. Сем што се у неколико наврата осврће на чињеницу да одлази на посао али и на мноштво других обавеза које су додељене учитељима после рата као што су: конференције⁸⁹⁶ и избори.⁸⁹⁷ Јулијана ни на једном месту не износи своје импресије везано за боравак у школи. Једини помен ученика односи се на сазнање да поред хране коју добија од куће један део намирница односно пре свега јаја добија од ђака.⁸⁹⁸

Јулијана у писмима исказује велико интересовање за дружење и забаву. Радо описује сусрете са људима и онима који јој долазе у госте.⁸⁹⁹ Радо пише и о својој страсти за пушењем али и о проблемима са којима се суочава да би себи приуштила одређени „луксуз“. У писму од 11. априла 1950. Јулијана каже: „Из Сашиног писма видим да се он брине за цигарете и пита које пушимо. Ја брате мој пушим ки Турчин а Живка ми прави само друштво, и то не увек. Њој и није потребно да пуши, али мени брате ништа не хвали. Моја госпођа *тетка* подноси све лако, и баш њу брига што Мађарска нема морнарицу и Русија цара. Живи она како се њој свиђа и не обраћа пажњу шта јој дајем, чак ни дуван не одбија, пошто јој и то прија“.⁹⁰⁰ У неколико наврата, Јулијана пише о времену које проводи код фризера и кројача. У писму од 24. марта 1950. Јулијана је обавестила Миодрага да је у „идућу суботу“ „намерна да оде до Врања и стави трајну ондулацију“.⁹⁰¹ Посебно значајну пажњу Јулијана је показала за преправку „авијатичарског одела“ како би од њега сашила костим за прославу 1. маја. У истом писму, Јулијана каже: „У колико ниси изменио своју

⁸⁹⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.

⁸⁹⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 29. март 1950.

⁸⁹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 13. април 1950.

⁸⁹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 21. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950; Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.

⁹⁰⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

⁹⁰¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 24. март 1950.

одлуку за оно авијатичарско одело пошаљи ми га. Разговарала сам овде са једним кројачем и он би ми одмах урадио костим. Тако да би га за 2-3 дана имала готов“.⁹⁰² Јулијана се интересовала и за могућност набавке најлонских чарапа па је у писму од 2. априла 1950. поново писала о „костиму“ за кога је кројач обећао да ће бити готов до 1. маја али и о Миодрагу који је исте требало да нађе и донесе.⁹⁰³ Набавка „модерније“ гардеробе представљала је, по свему судећи, не само „тешку“ већ и скупу радњу коју су учитељи и учитељице могли приуштити себи само уз завидан степен импровизације. Куповина ципела представљала је почетком педесетих година у Југославији још увек „велики луксуз“. Априла месеца 1950. године Јулијана је успела да купи ципеле захваљујући новцу (3000 динара) који је добила од родитеља.⁹⁰⁴

Да су сиромаштво као и последице више него скромног економског положаја учитеља третиране као политички проблем може се наслутити из Билтена о раду Министарства просвете НР Србије из маја односно јуна 1950. у ком се констаује да се на основу извештаја који стижу са терене може закључити да се после доношења Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. побољшало снабдевање просветних радника у многим срезovima. Посебно је похваљена ситуација у СНО Куршумлија, рађевском и сенћанском срезу. У овим деловима Србије успостављена је координација између народних одбора, трговачке мреже и синдикалних подружница. У пракси то је значило да се у поменутиим срезovima роба за потребе просветних радника одваја чим стигне у срез због чега није постојала бојазан да не дође до њих.⁹⁰⁵

Ипак, и поред одлука Трећег пленума, ситуација у појединим деловима Србије је била јако лоша. У Билтену из маја-јуна 1950. се наводи: „Потрошачке карте се неуредно издају, па застаревају и не реализују се (СНО Жабљак, СНО Ковачица). Многи прехрамбени артикли се не добијају (Бујановац), или се добија буђав кукуруз, а негде се у место брашна издаје кукуруз у клипу (подујево). У Бачком Петровцу нису просветни радници добили априлско следовање до половине маја, а у Жабљу нису добили маст и пасуљ ни за април ни за мај. У Ковину нису добили маст за више месеци. Са текстилом је

⁹⁰² Исто.

⁹⁰³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 2. април 1950.

⁹⁰⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-63), Писмо Јулијане Поповић Миодрагу Живадиновићу, 11. април 1950.

⁹⁰⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-58), Билтен о раду Министарства просвете НР Србије за месец мај-јуни 1950 године.

снабдевање такође неједнако. Док га – према извештају – у Куршумлији има довољно, у Подујеву га има мало. Продавница која снабдева просветне раднике Лапског среза добила је свега 12 м штофа, а 30 учитеља иду закрпљена одела. У Бујановцу нема бољих штофова: за 120 просветних радника додељено је свега 6 м штофа. Снабдевање покућством још не задовољава. Према једном извештају требало би у тежим срезovima (Косаничком и Јабланичком) ставити на расположење више покућства, јер су ту потребе веће и прече, ту службују учитељи почетници, ту се склапа највише учитељских бракова⁹⁰⁶.

Материјални положај учитеља у Југославији и Србији приметно се поправио од 1952. године. Више је фактора допринело видном финансијском побољшању материјалног положаја школа и наставног особља. Најзначајнија реформа основног школства у Југославији после Другог светског рата може се анализирати од 1945. односно од 1949. па до 1958. године и доношења Општег закона о школству који је наредне, 1959. добио своју верзију у Србији. Кључна промена у политици образовања и васпитања у Југославији најављена је крајем 1949. године да би конкретне реформске радње кроз рад државне комисије почеле да се спроводе тек 1953. године. Интервал од 1949. до 1953. године представљао је кључни период за обезбеђивање услова без којих се стварање модерне школе у Југославији није могло ни замислити. Кораци које је држава предузела 1952. године били су кључни за успех реформе и стварање модерне основне школе у Југославији. Пре свега 1950. године Југославија је приступила УНЕСК-у што јој је, као што је већ наглашено, омогућило да узоре за реформу пронађе у реформама школских система широм Европе и света. Две године касније држава је обезбедила значајна финансијска средства захваљујући којима је требало поправити не само финансијски положај запослених у просвети већ и материјално стање школства (види Табелу 48). Док је држава 1951. одвајала за плате, додатке и хонораре наставног и осталог особља 1 389 805 динара, при чему треба нагласити да је само за плате и додатке наставног особља одлазило 1 141 604 динара, наредне 1952. године тај износ је порастао на 2 836 857 односно повећао се за 204,1%. У истом периоду материјални расходи школа порасли су за 223%.

⁹⁰⁶ Исто.

Табела 48.

Држава	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Југославија	1951.	1 742 451	1 389 805 ⁹⁰⁷	352 646
Југославија	1952.	3 623 519 ⁹⁰⁸	2 836 857	786 662

Пораст укупних расходи за основне и више основне школе у Србији био је још већи него на нивоу југословенске државе (види Табелу 49). Пре свега треба нагласити да су 1952. укупни расходи за основне школе у Србији чинили 31,6% укупних расхода за све школе у Србији. У односу на 1951. укупни расходи су порасли за 211,8%, што се аутоматски одразило на пораст личних доходака, додатака и плата за 211,4% и материјалних трошкова за 214%.

Табела 49.

Република	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Србија	1951.	565 005	471 120 ⁹⁰⁹	93 885
Србија	1952.	1 196 915 ⁹¹⁰	995 986	200 929

Укупни расходи за основне школе на територији уже Србије порасли су 1952. за 214,9% у односу на 1951. од чега су највећу корист имали просветни радници чија су примања порасла за 210,7%. Боље услове рада у школама требало је да гарантује повећање материјалних трошкова у 1952. за 240,3% (види Табелу 50).

⁹⁰⁷ Само на плате и додатке наставног особља одлазило је 1 141 604 динара.

⁹⁰⁸ Финансијски расходи свих школа у Југославији 1952. износили су 9 614 485 динара.

⁹⁰⁹ Само на плате и додатке наставног особља одлазило је 369 812 динара.

⁹¹⁰ Финансијски расходи свих школа у Србији 1952. износили су 3 781 617 динара.

Табела 50.

Територија	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Ужа Србија	1951.	398 986	341 958 ⁹¹¹	57 028
Ужа Србија	1952.	857 676 ⁹¹²	720 616	137 060

112 До повећања укупних расхода за основне школе дошло је и у другим деловима Србије односно у Војводини и на Косову и Метохији с тим што је проценат повећања у Војводини био значајно нижи у односу на проценат повећања на Косову и Метохији. Док су укупни расходи за основне школе у Војводини порасли за 169,9%, лични расходи за 180,3% а материјални за 144,4%, на Косову и Метохији повећање је било веће (види Табелу 51). Укупни расходи за основне школе на Косову и Метохији 1952. су се повећали за 244%, лични за 247,6% а материјални за 227,8% (види Табелу 52).

Табела 51.

Покрајна	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Војводина	1951.	88 945	66 043 ⁹¹³	22 902
Војводина	1952.	151 160 ⁹¹⁴	119 083	32 077

⁹¹¹ Само на плате наставног особља одлазило је 267 650 динара.

⁹¹² Финансијски расходи свих школа на територији Ужје Србије 1952. износили су 2 403 853 динара.

⁹¹³ Само на плате наставног особља одлазило је 53 045 динара.

⁹¹⁴ Финансијски расходи свих школа на територији Војводине 1952. износили су 1 005 435 динара.

Табела 52.

Покрајна	Година	Укупни расходи за основне и више основне школе	Лични расходи за основне и више основне школе (плате и додаци наставног особља и осталог особља; хонорари наставног особља и осталог особља)	Материјални расходи за основне и више основне школе
Косово и Метохија	1951.	77 074	63 119 ⁹¹⁵	13 955
Косово и Метохија	1952.	188 079 ⁹¹⁶	156 287	31 792

II 3. 8. Учитељ у јавном простору

Афирмација лика социјалистичког учитеља била је присутна у јавном простору током читавог периода који представља предмет интересовања рада. Афирмација учитељског позива била је нужност обзиром на амбициозне прохтеве у вези са изградњом модерне школе и мањак учитеља. Као таква, популаризација учитељског позива била је усмерена ка свима онима који су размишљали да би могли да се баве професијом која ће у социјалистичкој Југославији доживети своју пуну афирмацију.

Делујући ка родитељима, држава је тежила изградњи лика учитеља односно учитељице који је морао бити беспрекоран из више разлога. Претежно рурално друштво, традиционално неповерљиво према институцијама, на основу лика али и угледа учитеља односно учитељице формирало је прво мишљење о школи односно институцији чија је изградња била од пресудног значаја за изградњу социјализма у Југославији. Улога штампе у процесу афирмације лика и дела учитеља тј. просветног радника, била је огромна. Тако је београдска *Политика* већ 5. новембра 1944. објавила чланак под називом „Учитељи ће вратити дуг народу“.⁹¹⁷ Појединачни примери, пре свега, храбрости, поноса и достојанства играли су посебно значајну улогу. Исте новине су 19. децембра 1944. године писале о додели ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу који је приликом Битке за Београд спречио минирање тзв. земунског моста.⁹¹⁸

⁹¹⁵ Само на плате наставног особља одлазило је 49 117 динара.

⁹¹⁶ Финансијски расходи свих школа на територији Косова и Метохије 1952. износили су 372 329 динара.

⁹¹⁷ „Учитељи ће вратити дуг народу“, *Политика*, 5. новембар 1944.

⁹¹⁸ „Предаја ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу одликованом што је спречио минирање земунског моста“, *Политика*, 19. децембра 1944.

Када је 1946. године у *Политици* почела да излази рубрика „Међу нама“ грађани су добили прилику да искажу своје задовољство односно незадовољство појединим појавама у друштву. Позитивни као и негативни примери рада са децом често су налазили место у једној од најпопуларнијих *Политикиних* рубрика. Августа месеца 1946. један од многобројних читалаца политике писао је о поштовању младих учитеља.⁹¹⁹ Афирмисању лика учитеља доприносили су чланци попут: „Београдска учитељица – ударница Станија Ђокић научила је писмености око деведесет радника и радница Прве београдске текстилне индустрије“.⁹²⁰

Лик учитеља приближаван је народу и кроз изградњу представе о просветитељској „мисији“ учитеља која се само делимично реализује унутар школе, међу ђацима. На тај начин, лик учитеља је „изграђиван“ као онај који је неодвојив од живота заједнице и свих активности које су карактеристичне за различите средине. Тако је учитељ приказиван као једна од централних личности заједнице која се на њега може ослонити у скоро свакој ситуацији. Учитељ је био не само онај који децу подучава у школи већ и онај који: народу тумачи устав,⁹²¹ „пружа пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“,⁹²² заједно са „радницима и сељацима гради нови живот“⁹²³ итд. Лик учитеља приближаван је народу и кроз филмове какав је био филм *Сеоска учитељица* о коме је *Политика* писала у децембр месецу 1948. године.⁹²⁴ Управо овакав учитељ временом добија епитет „народни“.⁹²⁵ Изградњи лика „народног учитеља“ била је од посебног значаја за разумевање улоге учитеља у социјализму.⁹²⁶ Управо се од учитеља очекивала да на примеру свога занимања покажу како сваки појединац може дати свој допринос изградњи социјалистичког друштва у Југославији. Тако је *Политика* посебно од 1949. године инсистирала на спремности учитеља да се на одређени начин жртвују како за своју професију тако и за виши друштвени интерес. Новине су биле препуне чланака о:

⁹¹⁹ „Поштовање младих учитеља“, *Политика*, 29. август 1946.

⁹²⁰ „Београдска учитељица – ударница Станија Ђокић научила је писмености око деведесет радника и радница Прве београдске текстилне индустрије“, *Политика*, 3. фебруар 1947.

⁹²¹ „Учитељи среза лесковачког упознаће народ са нацртом устава“, *Политика*, 5. јануар 1946.

⁹²² „Просветни радници пружаће пуну помоћ народним властима у решавању просветних проблема“, *Политика*, 18. фебруар 1948.

⁹²³ „Радница, сељак и учитељ граде нови живот некада заостале Азбуковице“, *Политика*, 29. јул 1948.

⁹²⁴ Реклама за филм *Сеоска учитељица* објављена је у *Политици* у броју од 4. децембра 1948.

⁹²⁵ „Желим да будем народни учитељ ма у ком месту ФНРЈ“, *Политика*, 25. децембар 1949.

⁹²⁶ „Просветни радници Југославије у социјалистичкој изградњи земље“, *Политика*, 27. април 1949; „Резолуција просветних радника о будућим задацима“, *Политика*, 28. април 1949.

просветним радницима који одлазе и у најзабаченије крајеве како би се посветили просвећивању најмлађих,⁹²⁷ учитељима који се на различите начине сналазе како би се настава одржала и када за исту нема услова,⁹²⁸ просветарима који свој посао схватају као једну од централних друштвених мисија.⁹²⁹ У педесетим годинама представа од друштвеној мисији просветних радника у јавности се појачава.⁹³⁰ Ако се до тада очекивало од просветних радника да се жртвују одлазећи у најзабаченије делове земље где су радећи у врло тешким условима морали да испуњавају читав низ обавеза које нису имале везе са одвијањем наставе у школи, од педесетих година почиње да се инсистира на новом виду „партиципације“. Овога пута, просветни радници укључени су у дебате о изради школских уџбеника,⁹³¹ избору литературе за децу,⁹³² али и просветној реформи која је била на помолу.⁹³³ Нови захтеви нису се могли испунити без стварања школованог просветног кадра који је временом требало да „смени“ и замени онај који се „калио“ после рата пролазећи далеко чешће кроз разгранат систем курсева а не озбиљан систем школовања. О учитељима се писало као о онима чији је задатак „раније био учешће у изградњи земље“ док је „данас борба за социјалистичко васпитање омладине“.⁹³⁴ Учитељи су представљани као „пожртвовани радници у борби за социјализам“,⁹³⁵ као они који треба да буду перјанице у процесу модернизације читавог друштва због чега им је поверена борба „против свега што је назадно“.⁹³⁶

Политика је била испуњена чланцима посвећеним школовању⁹³⁷ али и стручном усавршавању просветних радника⁹³⁸ који су се све чешће сусретали са колегама из других

⁹²⁷ „Учитељи четвртог разреда учитељске школе одлазе у најзабаченија села да попуне празна учитељска места“, *Политика*, 19. јануар 1949; „Омладинци, ученици учитељских школа – учитељи у санџачким селима“, *Политика*, 11. мај 1949; „Ђаковачко-шинтарска учитељска школа спрема учитеље – Шинтаре – пионире просвете и културе“, *Политика*, 25. мај 1949; „Штавнички срез у Санџаку добио је четрнаест нових учитеља“, *Политика*, 13. јануар 1950.

⁹²⁸ „Ученици Учитељске школе у Титовом Ужичу израдили велики број учила“, *Политика*, 24. март 1949.

⁹²⁹ „Учитељи ваљевског среза – покретачи културно-просветног живота“, *Политика*, 26. март 1949.

⁹³⁰ „Нова друштвена улога просветних радника и њихових удружења“, *Политика*, 14. децембар 1952.

⁹³¹ „За шире учешће наставника у изради школских уџбеника“, *Политика*, 18. август 1951.

⁹³² „Педагози, књижевници, издавачи и пионирски руководиоци расправљају о проблемима књиге за децу“, *Политика*, 2. фебруар 1952.

⁹³³ „Просветни радници о реформи школског система“, *Политика*, 9. март 1956.

⁹³⁴ „Учитељи су пожртвовани радници у борби за социјализам“, *Политика*, 24. јануар 1953.

⁹³⁵ „Раније је главни задатак био учешће у изградњи земље а данас борба за социјалистичко васпитање омладине“, *Политика*, 6. март 1953.

⁹³⁶ „Учитељи треба да воде борбу против свега што је назадно“, *Политика*, 4. новембра 1953.

⁹³⁷ „Школовање у учитељским школама трајаће пет година“, *Политика*, 16. април 1952; „Основаће се педагошке академије у Љубљани и Марибору“, *Политика*, 18. јун 1954.

земаља.⁹³⁹ Савет за просвету, науку и културу посетили су септембра 1952. просветни радници из Западне Немачке.⁹⁴⁰ Маја месеца 1953. додине уследила је посета просветних радника из Данске.⁹⁴¹ Од 1953. године просветни радници из Југославије почели су да путују на међународне конгресе и конференције широм Западне и Северне Европе.⁹⁴² Међународна сарадња посебно је активирана у периоду од 1954. године када интензивније почиње да се ради на реформи образовања која је своје узоре проналазила у: британском, француском, америчком, канадском и шведском систему образовања. Интензивној међународној сарадњи са просветним радницима из целе Европе посебно је допринела чињеница да је Југославија од 1955. године имала *Програм међународне сарадње наших просветних радника*.⁹⁴³ *Политика* је редовно обавештавала јавност о посетама југословенских просветних радника иностранству⁹⁴⁴ али и иностраних просветних радника Југославији.⁹⁴⁵ Југославију су посетили просветни радници из: Западне Немачке,⁹⁴⁶ Турске,⁹⁴⁷ Француске,⁹⁴⁸ Сједињених Америчких Држава⁹⁴⁹ итд.

Капмања афирмације учитељског позива била је, чини се, још осмишљенија. Пре свега, после рата, у медијима је вођена веома интензивна кампања да се што већи број појединаца привуче учитељском позиву.⁹⁵⁰ Чланци о редовним исплатама припадљивости требало је да допринесу стварању слике о позиву учитеља као економски исплативој професији,⁹⁵¹ што она делимично постаје тек од педесетих година 20. века. *Политика* је објављивала читав низ чланака о потреби усклађивања потреба школе са

⁹³⁸ „Стручно, педагошко и идејно уздизање наставних кадрова један од најважнијих задатака синдикалних организација просветних радника“, *Политика*, 12. јул 1951; „Саветовање наставника страних језика“, *Политика*, 19. април 1952; „Стручна помоћ просветним радницима“, *Политика*, 24. фебруар 1955;

⁹³⁹ „Плански научни рад и појачана међународна сарадња педагога“, *Политика*, 9. мај 1952.

⁹⁴⁰ „Пријем просветних радника Западне Немачке у Савету за просвету, науку и културу“, *Политика*, 27. септембар 1952.

⁹⁴¹ „Просветни радници из Данске о нашој земљи“, *Политика*, 9. мај 1953.

⁹⁴² „Наши просветни радници на међународним конгресима“, *Политика*, 26. септембар 1953.

⁹⁴³ „Програм међународне сарадње наших просветних радника“, *Политика*, 3. април 1956.

⁹⁴⁴ „Преко осам стотина београдских просветних радника стигло у Грчку“, *Политика*, 3. јул 1954; „Размена наших и страних просветних радника“, *Политика*, 12. септембар 1954; „Проучавање искуства иностраних школа“, *Политика*, 28. јул 1955.

⁹⁴⁵ „Страни просветни радници у Југославији“, *Политика*, 8. јул 1955.

⁹⁴⁶ „Немачки просветни радници на научној екскурзији по нашој земљи“, *Политика*, 22. септембар 1954.

⁹⁴⁷ „Просветни радници из Турске у Београду“, *Политика*, 20. јул 1955.

⁹⁴⁸ „Француски просветни радници допутовали у нашу земљу“, *Политика*, 22. јул 1955.

⁹⁴⁹ „Амерички просветни радници у Београду“, *Политика*, 30. јул 1955.

⁹⁵⁰ „Курс за учитеље“, *Политика*, 8. јун 1945; „Месечни тежај за учитеље Београда“, *Политика*, 13. јун 1945.

⁹⁵¹ „Исплата припадљивости учитељима у Београду“, *Политика*, 23. мај 1945; „Припадљивости учитеља на селу на територији НР Србије повећавају се на висину плата које би имали у местима првог разреда скупшће“, *Политика*, 8. јануар 1947.

једне стране и наставника као државних службеника, са друге, од којих се за скромна месечна примања очекивала превелика жртва.⁹⁵² *Политика* је са друге стране редовно обавештавала јавност о спровођењу свих мера чије је спровођење требало да утичу на побољшање материјалног па и социјалног статуса просветних радника.⁹⁵³

Посебно признање требало је доделити просветним радницима баш у години када је било планирано доношење *Општег закона о школству*. Радило се о плану изградње Спомен-дома просветних радника Србије који је требало да буде саграђен у Таковској улици у Београду. Спомен-дом требало је да буде посвећен учитељима, наставницима и професорима погинулим у Народно-ослободилачком рату. Ходнике дома требало је да краси двадесет биста просветних радника.⁹⁵⁴

Ипак, афирмација учитељског позива била је неодвојива од стварања представе о учитељима као најлојалнијим државним службеницима. Тако је маја месеца 1945. године у *Политици* објављен чланак под називом: „Не признају се дипломе стечене за време окупације“.⁹⁵⁵ Обавештавање јавности о редовним контактима и порукама које су представници учитеља из различитих делова земље слали Јосипу Броз Титу требало је да појача дојам о блискости струке тј. позива и самих врхова власти. До краја 1944. године „Политика“ је писала о контактима и комуникацији просветних радника Крагујевца⁹⁵⁶ и Чачка⁹⁵⁷ са Титом. Посете просветних радника Титу и касније су биле у фокусу интересовања штампе.⁹⁵⁸ Током педесетих година 20. века и спровођења велике реформе школског система у Југославији штампа се посебно освртала на контакте и комуникацију Председника ФНРЈ Јосипа Броза Тита са учитељима. Учитељи су се примали све ређе као представницима појединих школа. У овом периоду акценат ће бити на сусретима са представницима респектабилних институција које школују просветне раднике као и онима које дају институционални допринос спровођењу велике реформе школства. Да би истакао значај сарадње школе, родитеља и масовних организација у процесу изградње новог образовно-васпитног система Јосип Броз Тито је фебруара месеца 1953. године посетио

⁹⁵² „Неопходно је ускладити потребе школа и наставника“, *Политика*, 1. април 1953.

⁹⁵³ „Укинута ограничења за напредовање учитеља, наставника и професора“, *Политика*, 31. децембар 1953.

⁹⁵⁴ „Спомен-дом просветних радника Србије“, *Политика*, 31. март 1958.

⁹⁵⁵ „Не признају се дипломе стечене за време окупације“, *Политика*, 13. мај 1945.

⁹⁵⁶ „Просветни радници Крагујевца маршалу Титу“, *Политика*, 10. децембар 1944.

⁹⁵⁷ „Просветни радници Чачка поздрављају маршала Тита“, *Политика*, 30. децембар 1944.

⁹⁵⁸ „Маршал Тито примио групу свршених ученика Учитељске школе у Новом Пазару“, *Политика*, 4. јануар 1950.

Четврти конгрес Народног фронта Југославије где се званично сreo са својом учитељицом из основне школе која је на Конгресу била један од делегата.⁹⁵⁹ Политика је новембра месеца објавила неколико обимних чланака о прослави сто педесет годишњице постојања Учитељске школе у Сомбору. Два од више њих односила су се на сусрет Јосипа Броза Тита са представницима града Сомбора и представницима Учитељске школе у Сомбору⁹⁶⁰ као и на говор који је Председник Републике одржао том приликом.

II 4.

Настава

II 4. I. Наставни планови и програми 1944-1959.

Све промене наставних планова и програма у Србији од 1945. до 1959. године везују се за три развојна периода просветних прилика у Југославији. Први период настао је непосредно по ослобођењу земље и везује се за школску 1944/1945. годину која се у највећем делу земље изводила под отежавајућим околностима.⁹⁶¹ Управо због тога, сва просветна настојања па и настојања да се израде нови наставни планови и програми била су онемогућена и одложена. Другим речима, овај период карактерише пре свега практично прихватање затечених облика школовања који су наслеђени из, како се говорило, „старе“ Југославије. „Затечени облици“ подвргнути су новом читању па је дошло до редифинисања, како се истицало, „идеолошке оријентације настав“ која је морала прихватити тековине народноослободилачке борбе. Наставне планове и програме требало је ускладити са новонасталом ситуацијом у земљи у којој тек што је дошло до револуционарног преврата власти. У складу са новонасталом ситуацијом Србија је добила свој први послератни наставни план и програм за основне школе децембра 1944. као

⁹⁵⁹ „Друг Тито са својом учитељицом из основне школе – делегатом на Конгресу“, *Политика*, 26. фебруар 1953.

⁹⁶⁰ „Председник Републике примио представнике Сомбора и сомборске учитељске школе“, *Политика*, 1. новембра 1953.

⁹⁶¹ Источни делови Југославије ослобођени су у јесен 1944. што није био случај са западним деловима земље који су ослобођени тек у пролеће 1945. године. Школе у Србији су почеле са радом у јануару 1945. године под веома отежаним околностима и настава се није могла свугде изводити. Прва регуларна школска година после Рата била је школска 1945/1946. година.

Скраћени наставни план и програм.⁹⁶² Прелазак са четворогодишњег на седмогодишње обавезно школовање обележен је доношењем *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године. У складу са променом оријентације обавезног школовања променили су се и наставни планови и програми. Током прве половине 1946. године Савезна конференција по питањима основне наставе и Савезна конференција по питању наставе у гимназијама извршиле су анализу републичких наставних планова и програма ради утврђивања основних принципа и заједничког оквира за све народне републике. Савзни оквирни план и програм из 1946. године обухватао је следеће наставне предмете у седморазредној обавезној школи. У прва четири разреда основне школе учили су се, у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета: матерњи језик и историја; у оквиру природно-математичке групе предмета: земљопис, природопис и математика и у оквиру тзв. вештина: цртање, лепо писање, певање, фискултура и ручни рад. Након завршена четири разреда основне школе обавезно седмогодишње школовање настављало се у оквиру три разреда ниже гимназије. Током три године школовања, настава се похађала у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета (матерњи језик, руски и историја), природно-математичке групе предмета (земљопис, природопис, хемија, физика и математика) и у оквиру вештина (цртање, певање и фискултура). Донети закључци нашли су свој израз у Наставном плану и програму који је ступио на снагу школске 1946/1947. године. Исте, односно 1947. донете су Допуне наставног плана и програма за основне школе са Методским упутствима за обраду појединих наставних предмета којима је из наставе избачена веронаука што је било у складу са новим Уставом ФНРЈ из 1946. године којим је Југославија дефинисана као секуларна држава и ручни рад. Промене које су наступиле од увођења обавезног седмогодишњег образовања резултирале су новим Наставним планом и програмом за основне и више основне школе из 1948. године којим је у више разреде основних школа уведена предвојничка обука.

Деефинисањем нове политике васпитања и образовања у Југославији на Трећем пленуму ЦК КПЈ децембра 1949. отпочела је нова фаза развоја просветних прилика у Југославији која се може пратити кроз промене наставних планова и програма. Пре свега, закључцима донетим 1949. године у Југославији је отпочео процес преласка са обавезног

⁹⁶² По Скраћеном наставном плану и програму настава у основној школи која је третирана као четвороразредна одвијала се у оквиру следећих предмета: матерњи језик, рачун, историја, земљопис и природопис и веронаука.

седмогодишњег на обавезно осмогодишње школовање. У НР Србији обавезна осмогодишња школа састојала се из четири нижа и четири виша разреда основне школе. У Прва четири разреда основне школе, у оквиру хуманистичко-језичке групе предмета учили су се: матерњи језик односно српско-хрватски језик и историја. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе се поред матерњег језика и историје учио и страни језик. У прва четири разреда основне школе, у оквиру природно-математичке групе предмета учили су се географија, познавање природе и математика. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе су се поред географије учили: биологија, физика, хемија и математика. У Прва четири разреда основне школе, у оквиру групе вештина су се учили: ручни рад, лепо писање, цртање, певање и фискултура. У оквиру исте групе предмета у четири виша разреда основне школе су се учили: хигијена, поуке из пољопривреде и домаћинства, ручни рад, лепо писање, ⁴³ање, певање, фискултура. Промена настала 1949. проузроковала је уношење измена у **Наставни план и програм за основне** и више основне **школе** из **1948.** најпре 1950. а затим и 1951. године. Поменутих изменама у складу са закључцима из 1949. укинута је примат наставе руског језика која постаје равноправан са: наставом француског, енглеског и немачког језика. Промена која је најављена 1949. озваничена је 1952. године доношењем „Општег упутства о школовању у школама за опште образовање“ којим је, по први пут, у складу са одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ, савезни орган донео званичну одлуку којом се усваја одређење да је: школовање деце од 7 до 14 година је обавезно, да траје осам година и да се врши у осмогодишњој школи која може бити основна или продужена. Исте године повучени су из употребе сви постојећи наставни планови и програми. Нови наставни планови и програми донети су за: основне школе (четворогодишње), продужене основне школе (пети и шести разред), за више разреде осмогодишње школе односно ниже разреде гимназије и за више разреде гимназије. Изузев доношења одлуке о сажимању постојећих наставних планова и програма из 1957. наставни планови и програми донети 1952. године били су последњи којима је дефинисан наставни процес до доношења „Општег закона о школству“ из 1958. односно „Закона о основној школи“ из 1959. године који представља његову српску верзију. Основне школе у Србији добиле су нови наставни план и програм 1959. године. Наставним планом и програмом из 1959. у основне школе у Србији уведена је настава основа социјалистичког морала за кога је наставним планом било предвиђено да

се учи са по два часа недељно у седмом и осмом разреду. Наставним планом и програмом из 1962. овај предмет је избачен уз образложење да оквир за васпитање младих људи у Југославији не може бити социјалистички морал већ далеко шира платформа. Наставним планом и програмом из 1959. поново је испољена тенденција афирмисања педагогије радне школе кроз увођење наставе домаћинства која се похађала у седмом и осмом разреду. „Рехабилитација“ радне школе доживела је свој пуни израз у настави опште-техничког образовања или ОТО-а. Наставним планом и програмом из 1959. настава ОТО-а похађала се од четвртог до осмог разреда.⁹⁶³

П 4. 2. Политичко и идеолошко у настави

Имплементација социјалистичке педагогије односно социјалистичког васпитања у наставни процес одвијала се на неколико нивоа. Препоруке највиших партијских тела као што су партијски конгреси „преносиле“ су се до школе односно до актива наставника различитих наставних предмета путем реферата највиших партијских и функционера министарства просвете. Реферати су се анализирали. На основу анализе писани су извештаји како би се Министарство просвете уверило да у школама активно и интензивно раде на имплементацији смерница „новог времена“. Након Петог конгреса КПЈ као увода у Трећи пленум ЦК КПЈ на коме ће бити прокламована нова политика образовања и васпитања посебан значај дат је реферату Ива Фрола, помоћника Министра за науку и културу ФНРЈ, под називом „О идејности и научности у настави“. Кључни задатак поменутог реферата кога су добиле све школе био је да наставни процес усмери ка новој државној политици.

Према препорукама дефинисаним на Петом конгресу КПЈ односно Трећем пленуму ЦК КПЈ „нова“ или како се говорило „наша школа“ је требало да даје ученицима „научно и идејно обрађено знање које им је потребно као борцима за изградњу социјализма у нашој земљи“. „Нова“ школа је требало да указује на, како се говорило, „експлоататорску улогу капиталистичке класе у буржоаско-капиталистичком поретку“, да истиче „сваком приликом дужност омладине и да служи интересима радничке класе“. Према партијским

⁹⁶³ Момчић 24. сеп, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Муњас“ Уб 1820-2010*, Уб, 2010; Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

препорукама дефинисаним рефератом Ива Фрола друштвене појаве могле су се тумачити само на основу дијалектичког-материјализма тако да се увек и у свакој прилици јасно дефинише „значај појединих друштвених класа“. Из наставног процеса требало је искључити мистику и то пре свега у објашњавању „социјалних појава и психолошких збивања“. Крајњи циљ тако дефинисаног образовног процеса требало је да буде „нови“ односно социјалистички човек. Социјалистички човек је дефинисан као онај који „ради за заједницу и за себе, а не за капиталисту“. У вези са тим, школа је у народној демократији замишљена као она која има једну од кључних улога у „културном и материјалном подизању земље, у изградњи социјализма“. Пошто се изградња социјализма сматрала „основном цртом југословенског друштвеног, културног и економског кретања“ идејно-политичко односно социјалистичко васпитање је требало да оспособи младе тако да буду на високом моралном и културном нивоу. Под тим се подразумевало, пре свега, да ће најмлађи Југословени бити оспособљени да извршавају све задатке „које пред њих постави отаџбина“.

Васпитавати младе „идејно“ значило је подучавати их на основама марксизма-лењинизма. Значајан степен заступљености марксизма-лењинизма постигао се истицањем марксистичких принципа у оквиру наставе свих наставних предмета. Да би се стекло идејно-политичко васпитање настава се морала заснивати на мноштву конкретних примера као што су: епизоде из Народно-ослободилачког рата, братство и јединство народа који живе у Југославији, напори које руководство земље чини да би земљу извели из кризе и обновило после рата, резултати које обични радници постижу у циљу реализације Петогодишњег плана итд. Присуство идејности у настави представљало се као предуслов за „развој љубави према народу“, развој „осећања дуга према отаџбини“ у виду тзв. „социјалистичког патриотизма“. Социјалистички патриотизам је дефинисан као онај који „не вуче назад ка капитализму и заосталости, него напред – ка социјализму – ка култури. Он критички гледа на прошлост и ослања се у прошлости на напредне појаве наше и опште историје“. Ученици се васпитавају да буду патриоте, јер испред себе имају, како се истицало, „херојски и диван народ, кадар да одоли свим ратним тегобама и у миру сломи све препреке, јер...смело и одлучно – под вођством комунистичке партије и друга Тита окупљен и уједињен у народном фронту – изграђује темеље новог социјалистичког друштва“.

Поред социјалистичког патриотизма који је требало да инспирише културни препород друштва, идејност у настави требало је да афирмише и развој југословенског патриотизма који има, како је истицано, „за основу љубав према својој ужој домовини, али и према новој Југославији као целини“. Идејност у настави требало је да развије и, нагlašавано је, „љубав према другим народима, поштовање њихове културе и њихових доприноса напретку човечанства и борби за слободу, као и мржње на оне који слободу угрожавају“.

По најзначајнијим присталицама присуства идеолошког и политичког у настави, прихватање идејности зависило је од многих фактора. Пре свега зависило је од степена развоја колективног духа међу младима. Младе је најпре требало убедити да је њихово лично благостање у директној вези са општим добром и просперитетом због чега човек само у заједници са другим људима може развијати своје личне квалитете. Сматрало се да присуство идејности у настави зависи у великој мери и од наставника. У народној демократији односно у социјализму, наставник је морао имати изграђен „научни поглед на свет“. Другачије речено, морао је познавати „законе друштвеног развитка“ и бити „наоружан знањем из марксизма-лењинизма“. Само наставник који је познавао основе марксизма-лењинизма могао је „живети живот своје земље“. У пракси то је значило да „не сме остати индиферентан према градиву које излаже, него се мора определити, мора да даје правилну идејно политичку оцену догађаја и да ученике свесно води до формирања научног погледа на свет“.⁹⁶⁴

Одлукама Петог конгреса КПЈ а затим коначно и Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ дефинисане су смернице нове политике образовања и васпитања у Југославији. У водећим педагошким часописима тога времена као што су: *Просветни преглед*, *Народна просвијета*, *Савремена школа*, *Педагошки рад* итд. оглашавали су се најзначајнији југословенски идеолози и педагози тога времена који су својим текстовима дефинисали различите сфере политике образовања и васпитања у Југославији. Ауторски текстови представљали су основну литературу али и смернице развоја школства у Југославији. Разумевање, како се истицало, „основних смерница наше просветне политике“ било је

⁹⁶⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-86). Допис Прве мешовите гимназије Београд Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са расписом Министарства просвете НР Србије бр. 11964/49 који се односи на чланак Ива Фрола, помоћника Министра за науку и културу ФНРЈ „О идејности и научности у настави“, 18. април 1949.

немогуће без упознавања са тачно одређеним текстовима аутора попут: Митре Митровић,⁹⁶⁵ Владислава Рибникара,⁹⁶⁶ Владе Шмита,⁹⁶⁷ Милована Ђиласа,⁹⁶⁸ Бориса Зихерла,⁹⁶⁹ Владимира Бакарића,⁹⁷⁰ Радована Теодосића⁹⁷¹ и Јосипа Броза Тита.⁹⁷² Посебно значајни били су текстови који су се односили на спровођење идејности у настави појединих предмета.⁹⁷³ Значајан аспект едукације о новој политици образовања и васпитања представљала је литература која се односила на организацију школства у прошлости,⁹⁷⁴ наставне планове, програме, уџбенике, учила, наставу у школама,⁹⁷⁵

⁹⁶⁵ „На просветном фронту“, *Просветни преглед*, 1, 1945; „О улози и задацима просветних радника“, *Просветни преглед*, 4, 1945; „Које и какво васпитање и образовање“, *Савремена школа*, 1, 1946; „Експозе о просветној политици“, *Просветни преглед*, 7, 1947; АС, Г-183, Ф-57а, Литература

⁹⁶⁶ „Појмим од реалних чиница“, *Просветни преглед*, 4, 1945; Исто.

⁹⁶⁷ „Смернице савременог педагошког рада“, *Савремена школа*, 1, 1946; Исто.

⁹⁶⁸ „Експозе о развоју културног живота у Југославији“, *Савремена школа*, 5-6, 1947; „О просветном, културном и научно-развоју“, *Савремена школа*, 1, 1947; Исто.

⁹⁶⁹ „Задаци нашег школства и научних установа“, *Савремена школа*, 3, 1946; Исто.

⁹⁷⁰ „Говор просветним радницима Хрватске“, *Народна просвета*, 3, 1948; Исто.

⁹⁷¹ „Школа и просвета не могу постојати изван живота“, *Просветни преглед*, 2, 1945; Исто.

⁹⁷² „Ријеч Маршала Тита просветним радницима“, *Народна просвета*, 10-11, 1945; Исто.

⁹⁷³ С. Ваљгард, „Формирање научног погледа на свет код ученика“, *Просветни преглед*, 2, 1945; Маршал Тито, „О васпитању и раду наше омладине“, *Просветни преглед*, 3, 1946; Иво Фрол, „О идејности и научности у настави“, *Савремена школа*, 5-6, 1948; „Из програма КПЈ – Подизање просвете и културе“, *Савремена школа*, 7-8, 1948; Франковић, „Политика и одгој“, *Савремена школа*, 7-8, 1948; „Пети конгрес КПЈ и наши задаци“, *Просветни преглед*, 16-17, 1948; Петар Стамболић, „За идејну чистоту у културно-просветном животу“, *Просветни преглед*, 3-4, 1949; Ђурић, „О идејности наставе“, *Савремена школа*, 1, 1947; Митра Митровић Ђилас, „Експозе о просветној политици“, *Просветни преглед*, 7, 1947; Пајовић, „Школа као идеолошко оруђе владајућих“, *Педагошки рад*, 1-2, 1947; Радован Теодосић, „Маркс и Енгелс о васпитању и образовању“, *Просветни преглед*, 13-14, 1948; Висковић, „Лењин и питање народног образовања“, *Народна просвета*, 1-2, 1948; Гончаров, „Политика и педагогика“, *Савремена школа*, 1, 1948; Милан Мирковић, „О садржајности и идејности наставе“, *Просветни преглед*, 6-7, 1948; Скатин, „Идејност наставе природних наука“, *Педагошки рад*, 6, 1948; „Карл Маркс и Фридрих Енгелс, О васпитању и образовању“ итд. Исто.

⁹⁷⁴ Вученов, „О карактеру Велике школе 1808-1813“, *Савремена школа*, 9-10, 1948; Милош Јанковић, „Демонстрације и штрајкови ученика јагодинске учитељске школе“, *Савремена школа*, 9-10, 1948; Милош Јанковић, „Основни погледи у педагошком раду Светозара Марковића“, *Савремена школа*, 1, 1949; Радован Теодосић, „Педесетогодишњица учитељске школе у Светозареву“, *Просветни преглед*, 23-24, 1948; „Прослава учитељске школе у Светозареву“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Милош Јанковић, „Даворин Трстеник“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Др В. Р. М., „Из прошлости основних школа“, *Просветни преглед*, 1-2, 1949; Радован Теодосић, „Друштвено-политичка схватања и педагошке идеје Светозара Марковића“, *Савремена школа*, 2, 1946; Милош Јанковић, „Светозар Марковић и напредни учитељски покрет“, *Савремена школа*, 2, 1947; Милош Јанковић, „Просветна политика Париске Комуне“, *Савремена школа*, 6, 1946; Милош Јанковић, „Историјски развој идеје свестраности наставе“, *Савремена школа*, 4-5, 1947; Ђурић В., „Лењинове педагошке идеје“, *Савремена школа*, 1, 1948; Милош Јанковић, „Васа Пелагић о народном учитељу“, *Савремена школа*, 2-3, 1948; Јосип Броз Тито, „О развоју и будућности младог нараштаја“, *Просветни преглед*, 13-14, 1946; Митра Митровић Ђилас, „Петогодишњим планом се решавају просветни и културни проблеми“, *Просветни преглед*, 11-12, 1947; Мартин Менцеј, „Петогодишњи план и наши задаци“, *Савремена школа*, 2-3, 1947; „Обавезно основно школовање у Петогодишњем плану“, *Савремена школа*, 4-5, 1947; М. Павићевић, „Задаци културно-просветног рада по Петогодишњем плану“, *Народна просвета*, 6-8, 1947; Вл. Пешћ, „За конкретизовање задатака Петогодишњег плана просвете“.

организациону шему просветних власти и установа.⁹⁷⁶ Понашање ученика у школи било је дефинисано Правилником за ученике.⁹⁷⁷ Посебно значајан аспект социјалистичког васпитања била је афирмација и развој социјалистичког патриотизма.⁹⁷⁸

„Ново време“ у настави

У читавом периоду постојања социјалистичке Југославије а посебно у периоду непосредно по окончања Другог светског рата као и у периоду изградње реформисане школе која је требало да буде главни носилац социјалистичког васпитања и образовања, утемељеност наставног процеса у тековинама „новог времена“ сматрала се више него потребном. Сматрало се да „пароле“ социјалистичког развоја морају постати „фразе“ на којима ће почивати нова школа како би се младе генерације Југословена образовале и васпитавале на темељима социјалистичког развоја. Борба са „старим“ начином мишљења,

Просветни преглед, 6-7, 1948; Милован Ђилас, „Културни процват наше земље“, *Просветни преглед*, 9-10, 1948; „О школи и васпитању – Светозар Марковић“ итд. Исто.

⁹⁷⁵ Р. Вуковић, „Конференција окружних просветних референата у Министарству просвете“, *Просветни преглед*, 2, 1945; Јурман, „Наставни планови и програми за основне школе“, *Народна просвета*, 4-5, 1945; „Заседање Просветног савета Југославије“, *Просветни преглед*, 8, 1945; „О изменама у програмима основних школа“, *Народна просвета*, 7-8, 1945; Р. Теодосић, „Подизање квалитета наставе“, *Просветни преглед*, 7-9, 1946; Вукас, „О уџбеницима за основне школе“, *Просветни преглед*, 20-21, 1946; Ђерђ, „Настава мађарског језика у Војводини“, *Савремена школа*, 1, 1949; М. Ђорђевић, „Настава страних језика“, *Савремена школа*, 1, 1949; Р. Вуковић, „За нормални наставни план и програм“, *Савремена школа*, 2-3, 1949; Р. Вуковић, „Како ћемо обезбедити дистрибуцију уџбеника“, *Просветни преглед*, 16-17, 1948; И. Филатовић, „Израда уџбеника за школе“, *Просветни преглед*, 21-22, 1948; С. Филиповић, „О идејности и другим питањима“, *Просветни преглед*, 23-24, 1948; Крупска, „Дијалектичко прилажење изучавању предмета“, *Просветни преглед*, 23-24, 1948; С. Ђукић, „Три питања у планирању наставе“, *Просветни преглед*, 3-4, 1949; „Планска израда и дистрибуција наставно-васпитних средстава“, *Просветни преглед*, 7, 1947; Силвестрић, „О наставном програму за основне школе“, *Педагошки радник*, 3-4, 1947; Блаженчић, „Проблем производње учила“, *Педагошки радник*, 6, 1947; „Савезна конференција по питању учила“, *Просветни преглед*, 9-10, 1948; Фајк, „За усклађивање наставног плана и програма са петогодишњим планом“, *Просветни радник*, 1, 1948 итд. Исто.

⁹⁷⁶ „Наставни савет“, *Просветни преглед*, 1, 1945; К. Грубачић, „Јединствени школски систем“, *Просветни преглед*, 12-13, 1945; Митра Митровић Ђилас, „Организација и задаци Повереништва за просвету“, *Савремена школа*, 9-10, 1948 (*Просветни преглед*, 8-9, 1948); Родољуб Чолаковић, „О нашој културној и просветној политици“, *Савремена школа*, 1, 1949 (*Просветни преглед*, 1-2, 1949); В. Пешић, „Организација повереништва за просвету“, *Просветни преглед*, 23-24, 1948; Ђукић, „За бољу организацију просветне службе“, *Просветни преглед*, 17-18, 1947; П. Никитовић, „Организациона питања наших школа“, *Просветни преглед*, 19-20, 1947; Чанковић, „Организација и рад основних школа“, *Просветни радник*, 2, 1948; „Још један доказ демократизације нашег школског система“, *Просветни преглед*, 1-2, 1946 итд. Исто.

⁹⁷⁷ „Правилник за ученике“, *Просветни преглед*, 9-10, 1949; Исто.

⁹⁷⁸ К. Грубачић, „Неговање патриотизма кроз наставу историје НОБ“, *Просветни преглед*, 2, 1945; К. Грубачић, „О патриотском васпитању“, *Савремена школа*, 4-5, 1946; Борис Зихерл, „Комунизам и отаџбина“, *Комунист*, 3, 1949; Милован Ђилас, „О националној историји као васпитном предмету“, *Комунист*, 1, 1949; Исто.

увреженим обичајима итд. није увек била лака. Са друге стране, показало се да се прихватању „нових“ вредности“ не приступа увек, са довољно вере „у нови свет“. Школски инструктор Сретен Петровић написао је у извештају из јануара 1949. следеће: „А хигијена: прање руку, љубљење старима руку, мува и вах као преносиоци заразних болести, брисање носа марамицом, пионирске и фронтовске организације, такмичење, ударништво, хероји рада, грађење домова и пруга, фабрика, задругарство, све као одраз нашег живота такорећи и не помиње се, а где је нешто и захваћено оно је тако уопштено да га деца нису разумела, као у Прасковачи где кажу: петогодишњи план је све што треба да изградимо за 5 година“.⁹⁷⁹

Усвајање знања о тековинама послератне обнове и изградње кроз наставни процес био је један од императива који се постављао пред школу. Па ипак, школа му није увек лако могла удовољити. Ученици основношколског узраста често нису били ни у могућности да до краја разумеју „појаве“ као што је *Први петогодишњи план* и слично. Због тога су на питања која су се односила на тековине „новог времена“ одговарали механички и без разумевања. Интересантни су одговори ученика четвртог разреда из две основне школе у Новом Пазару који су децембра месеца 1948. године на питања о Петогодишњем плану одговарали на следећи начин: „Петогод. план то је план; њега је измислио народ“. Закључак инструктора задуженог за обилазак поменутих школа био је: „У даљем разговору са децом, како то они мисле да је народ измислио план, допуњују. *И пионири су учествовали у прављењу Плана. Писали смо и правили план.* Било је јасно да деца бркају учешће народа у извршењу Петогодишњег плана са самим доношењем Плана. Грешка је у томе што се овакве ствари објашњавају деци онако како се то чини на фронтовским конференцијама, а не полази се од стварности, од подизања неког објекта, што је деци приступачно“.⁹⁸⁰

Усвајање знања о Петогодишњем плану било је неопходно због изградње свести о разликама које постоје између „старе“ и „нове Југославије“. Након посете јадарском срезу школски инструктор, Јован Костоловић писао је о „веома лепом повезивању наставе са животном праксом“ у Основној школи у Јадарској Лешници: „Када ученик четвртог

⁹⁷⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

⁹⁸⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

разреда говори о бакру и нашем највећем руднику бакра – Бору, трезвено и јасно излаже о раду рудара у њему, какви су услови рада у руднику сада, а какви су били у старој Југославији, чији су рудници раније били – капиталиста, а сада су народни. У трећем разреду у Милини ученик зна да о раднику више води рачуна народ и Народна власт него што је водио рачуна капиталиста-приватник. Они знају да су наше рудно благо у старој Југославији користили странци“.⁹⁸¹

По извештајима бројних школских инструктора из целе Србије знање о електрификацији, индустријализацији, изградњи омладинских пруга, фабрика није био довољан доказ прихватања вредности на којима почива „ново време“. Сматрало се да све док најмлађима „није јасно у чему ће се састојати лепши живот људи“ не може бити говора о разумевању живота у социјалистичком друштву.

Да би се тековине „новога времена“ приближиле најмлађим Југословенима учитељи и наставници су прибегавали различитим методама. Једна од њих је био обичај да се на часовима читају и анализирају чланци из дневне штампе. Уобичајено је било да се након анализе ученицима задају различити домаћи задаци. Драгољуб Марковић, школски инструктор пожешког среза је написао у свом извештају: „У појединим школама (пример школа у Глумчу) наставници користе у настави и разне погодне репортерске чланке из дневне штампе о великим радним акцијама и другим важнијим догађајима у нашој земљи, који могу васпитно утицати на школску децу, и тај материјал прорађују са ученицима у облику писмених вежби као: *Изградња аутостраде братство-јединство, Хидроцентрала на Западној Морави* и др. Ученици горе наведене школе често посећују сељачку радну задругу у свом месту, једну од најнапреднијих, којом, (узгред наводим) руководи познати сељак – песник Момчило Тешић и под руководством наставника описује своје утиске у виду теме: *Зашто је боља заједничка обрада земље, Видео сам трактор*, и др“.⁹⁸²

Одсуство идејности у настави сматрало се главном препреком изградњи социјализма и социјалистичког васпитања унутар јединственог образовног система у Југославији. Мислило се да оставља озбиљне последице на знање најмлађих југословена који по некада нису располагали елементарним сазнањима о новој Југославији. Школски

⁹⁸¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора, Костоловић Јована о обиласку основних школа Среза јадарског, децембар 1948.

⁹⁸² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

инструктор топличког среза забележио је у свом извештају из децембра месеца 1948. године како, због одсуства идејности у настави многи ученици у Рашкој „за слику Стаљина кажу да је Титова, а за петокраку звезду да је крст“.⁹⁸³

У разговору са децом инструктори су по некада наилазили на одговоре којима се нису надали. Тако је било у једној од основних школа у Пожаревцу када је на питање инструктора: „Зашто волимо партизане“? једно дете одговорило: „Не волим партизане и Тита“. Ситуација је за инструктора постала додатно неочекивана када су друга деца у одељењу констатовала „да воле Тита“ а да оно које га не воли „неће добити хлеба“. Све што је чуо навело је инспектора да се распита о породици из које је потицао малишан као и да о свему што се десило у дотичној школи обавести Наставни савет Министарства просвете НР Србије.⁹⁸⁴

Присуство „новог“ времена у настави сматрало се неопходним због јаког утицаја „домаћег“ васпитања које се у случају многе деце косило са „социјалистичким“. Милан Попић, школски инструктор пиротског среза писао је у извештају о незнању распрострањеном међу ученицима пиротског краја у вези са „новим“ начином живота али и „новим схватањима“. Попић је приметио: „Деца врло мало знају о тракторима и о њиховој улози у реконструкцији наше пољопривреде. Врло мало знају о сељачким радним задругама и немају о томе јасан појам, како се у Војводини обрађује земља. Није обрађено довољно пажње, ни на раскринкавање реакционарних елемената у нашој земљи. У разговору са једним малим учеником из II разреда, да ли је боље да се оре са плутом или трактором, он одговара, да је боље орати трактором, јер и они сами имају трактор. На питање да ли и ви орете са трактором он одговара негативно, а на постављено питање зашто не орете трактором, мали одговара, не да ТИТО. У даљем разговору дознао сам, да им је одузет трактор, због спекулације, коју су изводили за време вршидбе. Из овог примера види се јак утицај домаћег васпитања. Но да је наставник више говорио о

⁹⁸³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

⁹⁸⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.

штетности саботаже, ученик свакако имао би јаснију слику, о томе, зашто се његовим родитељима одузео трактор“.⁹⁸⁵

Сматрало се да недостатак идејности у настави производи пре свега вербализам који је био веома погубан за изградњу социјалистичке школе у Југославији. Школски инструктор Милан Марковић писао је са приметном дозом резигнираности о степену вербализма заступљеном у основним школама у нишком срезу који није био искључиво последица недостатка идејности у настави већ тешко искорењиве учмалости и, како се говорило, верске затупаности. У свом извештају из децембра 1948. године он је истакао: „Зато се и после свега причања о постанку Земље каже да је Земљу бог створио; зато се каже да звезда дању нема и да се оне налазе ноћу на небу; да водене паре нема у учионици и да је нема напољу кад је ведар дан; да су првобитни људи живели пре 120 година и да су личили на ђаволе. Зато ће и поред мењања падежа ипак говорити: *Дошао у школи, око њума* итд. Зато ће испричати о водама и границама Југославије, али ће вући прстом уз мапу кад му се каже да иде уз Мораву, а своје село из околине Ниша тражиће негде око Марибора. Зато се дешава да деца знају савршено таблицу множења, али никако неће знати да кажу колико је дана у 8 недеља. Зато чак и у четвртим разредима, ретко ће који ученик знати да каже колико је дана провео на прузи омладинац кад је отишао на рад 7. јуна а вратио се 19. августа“.⁹⁸⁶ Исти инструктор приметио је појаву да се поједини учитељи труде да наставу учине „васпитном“ због чега деца већ од првог разреда знају „да говоре о Пет. плану, изградњи социјализма, бољем животу, индустријализацији, електрификацији, ударништву, такмичењу, животу радника некада и сада, радним односима некада и сада...о НОБ, тековинама НОБ, улози КПЈ у борби и изградњи, о капитализму, демократским земљама, СССР-у, о борби у Кини и Грчкој“ али да своје знање исказују кроз фразе које у суштини не разумеју. Инструктор је приметио да, и ако, деца говоре о томе како „граде социјализам“, „бољи живот“, „такмиче се“, „кложети“ из

⁹⁸⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Милана Попића, школског инструктора, о прегледу рада основних школа у Срезу шпротском, извршеном током новембра и децембра 1948, 26. децембар 1948.

⁹⁸⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

њих остају „ужасни“, „учионице нечисте“ док они у школу долазе „прљави, зарасли у косу, са орловским ноктима“.⁹⁸⁷

Вербализам у настави представљао је један од доказа суштинског неразумевања материје која је кроз наставни процес пласирана деци. У неразумевању градива се ишло толико далеко да су ученици, како истиче школски инструктор из борског среза, понстовећивали „повољне услове развита наше деце“ са условима развита деце у „капиталистичким земљама Европе и Азије“.⁹⁸⁸

Потреба да се актуелност задржи у настави ишла је по некада тако далеко да су не само ученици, већ и наставници правили грешке које су у извештајима школских инструктора оцењиване веома негативно. У извештају школског инструктора борског среза с краја 1948. године наводи се неколико негативних примера претеране потребе за истицањем актуелности због чега се западало у другу крајност. У извештају се каже: „Задаци су већином актуелни или се покушава да буду такви, али при томе има и грешака, нпр. у Кривељу наставник задаје ученицима: *У нашој земљи има 15 000 000 становника, од тога су 3 500 000 Срби, колико су друге народности?!* или други: *У селу има 580 домова и сваки треба да да за подизање Задружног дома по 38 цигала, колико ће бити (уравниловка). Затим од свега се поломило 8 900 комада (велика штета)*“!⁹⁸⁹

Вербализам у настави се посебно критикови због начина на који су ђаци почели да се изражавају остављајући смешан утисак. Многи ученици нису разумели значење израза који су им се наметали кроз наставни процес подвргнут израженој, често, и за наставнике неразумљивој идејности односно идеологизацији. Школски инструктор задужен за школе пожаревачког среза писао је о „деци која употребљавају стране изразе“ и „изгледају као неки стармали“. Неки од ових израза били су: „Почели су да организују за устанак; По материјалистичком схватању како је постао свет; Ко је тај који је повео револуционарни

⁹⁸⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

⁹⁸⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.

⁹⁸⁹ Исто.

устанак; Какав је друштвени систем био код старих римљана; Срби су давали Турцима порез у натури; Вршили су тежак тером; Послали су депутацију у Цариград“.⁹⁹⁰

На часу историје

И ако је настава историје у основној школи придаван највећи значај у процесу изградње школе као оне која образује али и васпитава на темељима социјалистичке педагогије,⁹⁹¹ може се рећи да је у читавом периоду који представља предмет интересовања овога рада, настава историје измицала диктату Државе и Партије. „Испуштање“ историје у годинама после рата може се разумети као директна последица не постојања јасно артикулисане политике образовања и васпитања све до краја 1949. године. Интерпретација прошлости за многе учитеље и наставнике историје представљала је претежак задатак у годинама које су остале ускраћене не само за јасно дефинисану политику која би нашла свој израз у наставним плановима и програмима већ и за уџбенике који су све до почетка педесетих година али и касније представљали праву реткост у појединим деловима Србије и Југославије. У таквој ситуацији, историја је интерпретирана у раскораку између смерница које су учитељи и наставници добијали на разним курсевима, семинарима и конференцијама и старих уџбеника тј. уџбеника из времена Краљевине Југославије.

Школски инструктор Илија Вукићевић је након посете школама у околини Бајине Баште крајем 1948. године писао ресорном министарству како је „историска настава предмет који највише замара и наставнике и ученике“. Вукићевић је обавестио министарство да наставници пуне три односно четири године од окончања Другог светског рата нису успели да се снађу „у избору градива“. Наставнике историје је описивао као посебно огорчене и исфрустриране јер су сматрали „да когод дође“ у

⁹⁹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Дописе Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.

⁹⁹¹ О настави историје у Југославији после Другог светског рата види у: Оливера Марковић, *Компаративна анализа уџбеника историје у Бугарској и Српској Југославији 1944-1953*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010. (мастер рад); Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, 24. *komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012; Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

контролу „долази због историске наставе и то не да помогне, него да покупи грешке и да иде даље“.⁹⁹²

Колико су наставници историје страховали од процене начина на који интерпретирају прошлост види се из извештаја школског инструктора копаоничког среза који у извештају из 1948. године каже: „У Осрецима“, наставник „уопште није обрађивао историју изговарајући се да нема уџбеника и да се боји да не погреша па после не може да исправи. Наставник каже да је то деликатан предмет и да га не може тако лако обрађивати. Очекује уџбенике и после изласка истих предаваће“.⁹⁹³ Наставница у Дражевићима није обрађивала наставу историје под изговором да „не зна историју да предаје без уџбеника“.⁹⁹⁴

Питање интерпретације прошлости није се отварао искључиво у вези са новијим периодима историје. Сматрало се да се посебна пажња мора посветити старијим периодима. Словени се нпр. нису могли, превасходно, описивати као они који уче занате већ као они који ратују јер је на примеру Словена требало проговорити о врло израженим слободарским тенденцијама народа који живе у Југославији.⁹⁹⁵

Исто је важило и за интерпретацију Првог и Другог српског устанка који су у наставним плановима и програмима који су прописивани у Србији после Другог светског рата имали веома значајну улогу.⁹⁹⁶ Потреба да се историјски догађаји тумаче у складу са

⁹⁹² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукчићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

⁹⁹³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

⁹⁹⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза ваљевског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама ваљевског среза, 23. децембар 1948.

⁹⁹⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

⁹⁹⁶ Анализирајући културу сећања у Србији и Југославији после Другог светског рата, историчарка Хајке Карге истиче како су „нарочито педесетих година, у време када је подигнут највећи број споменика на локалу, уз релативно мало интервенција из центра“, меморијали представљали израз и резултат „традиционалних културних пракси и техника“. Карге истиче како су посебно у случају Србије, Босне и Херцеговине и делова Црне Горе и Македоније елементи и форме религијске културе туговања за мртвима утицали на облике чувања сећања и да су са њима били повезани што је представљало веома значајну компоненту сећања педесетих година 20. века у великом делу Југославије. Хајке Карге истиче како је посебно у Србији било заступљено повезивање сећања на мртве из НОР-а са сећањем на оне који су пали у ранијим ратовима и да се у том смислу могу уочити два нивоа – на нивоу фигурално-естетске композиције нових споменика (споменика подигнутих у част страдалима у НОР-у) и на нивоу праксе проширивања постојећих споменика из ранијих ратова (Први светски рат, Први и Други српски устанак). Када се крајем

актуелним тренутком по некада је изазивала прву збрку. Школски инструктор Сретен Петровић је писао о случају половине ученика четвртог разреда Основне школе у Мађијама који су тврдили да су и Први и Други српски устанак извели „фабрички радници“.⁹⁹⁷

Вербализам је посебно критикован када се односио на градиво којим су се обрађивали догађаји из непосредне прошлости тј. из НОБ-а. Неразумевање догађаја из непосредне прошлости често је било условљено и личним сећањем које није увек било идентично званичној интерпретацији историјског памћења. То је био случај са ученицима у власотиначком срезу који, по речима школског инструктора за тај крај, „нису знали много о партизанима „јер су у том крају „за време окупације били Бугари“. У складу са личним искуством, ученицима је било тешко да разумеју не само Рат већ и обнову и изградњу земље па су одговарали на следећи начин: „Наши руководиоци су се састали и решили да обнове оно што је порушено за 5 година. То је Петогодишњи план“. На питање: „Ко је за време окупације био у шуми“? одговарали су: „Партизани. На постављено питање: Ко сад живи у шуми“? одговарали су: „Дивље животиње“.⁹⁹⁸ Интересантан је случај учитељице Јованке Николић из јабланичког среза коју су школски инструктори јабланичког краја узимали као пример просветног радника који „ни један предмет не обрађује правилно, а историју ненаучно црта накарадно“. Јованка Николић посебно се стављао на терет начин на који објашњава улогу партизана током окупације. У извештају школског инструктора јабланичког среза наводи се да је Јованка Николић о партизанима говорила као о онима „који се налазе у шуми“ и који су „понекад излазили и по неког убили“. У жељу припрема за прославу 29. новембра, ученици учитељице Јованке Николић

педесетих година састала Стручна комисија за процену постигнутих резултата у споменичкој делатности основана у оквиру Савеза бораца Србије, чланови Комисије су реферисајући се на распрострањене локалне традиције у Србији констатовали да: „је у Србији прилично распрострањена традиција да се праве споменици заједнички – и за пале борце из Првог српског устанка и за борце НОБ, тако да ако би хтели механички да одвојимо НОБ, у великом броју случајева не би могли спровести то, јер, рецимо, спомен-плоче или разни спомен-објекти, који имају три или четири стране, садрже на једној страни текст за борце из Првог устанка, на другој из Балканског рата, на трећој из НОБ, и то је немогуће одвојити“. *Најке Karge, Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje, Beograd, 2014. str. 74-75; Види још у: Милош Тимотијевић, „Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас жива бића: изградња спомен-костурнице и обликовање централног трга у Чачку 1945-1955“, Зборник радова Народног музеја, XLIII, Чачак, 2013, стр. 127-170.*

⁹⁹⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топлничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

⁹⁹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

су на питање инструктора: „Зашто прослављамо тај дан“? одговарали: „29. новембар 1943. године је дан постанка Србије“.⁹⁹⁹ Сличне грешке приписиване су још једном учитељу јабланичког краја. Учитељ Петко Меденица критикован је због начина на који пореди Јована Курсулу, великог јунака Првог и Другог српског устанка јабланичког краја са локалним народним херојем из НОБ-а Столетом Вујановским. Посебно му је замерано што Муслимане у Босни назива босанским Србима што није био редак случај међу учитељима овога краја. Једна од учитељица из Медвеђе објашњавала је деци на часу историје, ком је присуствовао и школски инструктор, да су Муслимани у Босни Срби. Када јој је скренута пажња на грешку коју је направила учитељица је изнето мишљење бранила чињеницом „да је она тако учила у школи и да се служи старим уџбеницима у историји“.¹⁰⁰⁰

Учење о НОБ-у на часовима историје био је један од приоритетних задатака наставника историје после рата. Како је историја НОБ-а морала бити написана у најкраћем року и знање многих наставника историје о НОБ-у било је веома површно. Учитељица основне школе једног од копаоничких села покушавала је ђацима да објасни и одговори на питање: „Зашто је НОБ успео“? Учитељицино објашњење се сводило на изношење тврдњи о проблемима у вези са савлађивањем планинског карактера терена што је школски инструктор копаоничког среза окарактерисао као „скрнављење НОБ-а“.¹⁰⁰¹

Захтев за изучавањем историје НОБ-а био је толико гласан да су поједини учитељи и наставници након обраде наставних тема које су се односиле на Словене одмах прелазили на историју НОБ-а прескачући Средњи век. Према извештају школског инструктора за школе борског среза, просветни радници су тврдили да је „правилније и

⁹⁹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

¹⁰⁰⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

¹⁰⁰¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

потребније“ обадити НОБ пре Средњег века док Средњем веку треба поклонити пажњу само „ако остане времена“.¹⁰⁰²

Као што је требало да допринесе развоју љубави према припадницима Народно-ослободилачке војске Југославије, настава историје требало је да допринесе развоју „мржње према непријатељима“ што није било лако и једноставно у појединим деловима Србије као што су делови драгачевског среза.¹⁰⁰³

Вербализам у настави сматрао се веома опасним на часовима историје јер је „производио“ врло проблематично знање тј. потпуно незнање. О катастрофалним последицама вербализма у настави историје писао је у свом извештају из децембра 1948. године школски инструктор Милан Марковић који је у основним школама нишког среза приметио следећу појаву: „Говорећи о животу првобитних људи деца га везују за Словене. О узроцима сеобе Словена говоре непотпуно. Знају о Првом устанку а не знају откуда Турци код нас. У једној школи на зиду неколико слика на којима је представљено обрађивање земље од дрвеног шиљка до трактора. На питање колико је времена могло проћи од шиљка до трактора деца кажу 100, 110, 120 година. А морали су учити да је од Првог устанка прошло преко 140 година. Деца говоре о реакцији, фашистима, капиталистима. Учитељи примају те речи, а деца не знају шта све то значи. У школама у Малчи и у К^св Селу први пут сам имао случај да се не говори о несрећном човеку – мајмуну“.¹⁰⁰⁴ Слична ситуација је била и у зајечарском срезу где је наставник Карађорђа називао „свињарским трговцем“ а Милоша поредио са Миланом Недићем.¹⁰⁰⁵ Слични одговори могли су се чути међу ђацима основних школа у Владичином Хану и Сурдулици од којих су ученици Основне школе у Биновцима, на питање – Колико је у историји српског народа било ослободилачких устанака?, одговарали: „Три...Први је подигао Карађорђе, други Милош а трећи Тито“.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.

¹⁰⁰³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаила Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

¹⁰⁰⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

¹⁰⁰⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

¹⁰⁰⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

Колико год је вербализам нарушавао интегритет наставног процеса просветне власти увиђале су да се у одређеним ситуацијама, поготово у раду са малом децом, не може избећи. Напротив, сматрало се да је механичко понављање одређених фраза од пресудног значаја за усвајање истих у млађим узрастима. Школски инструктор Милорад Марковић навео је као позитиван пример рад са ученицима првог разреда у Малчи који уче о Титу: „Дете пише: *Тито* и одмах каже: *Ено његове слике*. На питање да ли пионири воле Тита, деца одговарају да га воле, а на питање зашто га воле, одговарају: *Ми волимо Тита, јер је са КПЈ водио народ у борби против Немаца, а сада нас води да изградимо Петогодишњи план*“.¹⁰⁰⁷ Исти инструктор навео је у свом извештају Министарству просвете НР Србије пример одеуства вербализма и потпуног разумевања социјалистичке идеје на којој су почивали и школски систем и наставни процес у основној школи. Марковић наводи: „Једно дете каже: Кад сазри жито и кукуруз, ми то дајемо држави, а држава то самеле, меси хлеб и даје радницима. А радници израде шта треба нама, па дају држави, а држава то даје нама. Тако изграђујемо социјализам а то је бољи живот...Од овце добијамо млеко. Млеко носимо у задругу, а задруга носи у Ниш за раднике. И вуну дајемо у задругу, а задруга даје вуну у фабрике, те се прави одело за војску и враћа се нама као штоф, марама итд“.¹⁰⁰⁸

У првим годинама после рата честа је била појава да ученици знају да репродукују одређено знање у вези са догађајима из најскорије прошлости односно Народно-ослободилачког рата али да не разумеју појаве о којима се говори. Школски инструктор деспотовачког среза писао је у свом извештају из 1948. године о посети часу историје: „Затим прелази на испитивање НОБ: деца набрајају датуме 27. март, 22. јуни и 7. јули. Даље их пита шта значи ПОЈ, шта НОВ, а шта АВНОЈ, али и о томе како су изгледали први партизански одреди, њихове акције, улога Комунистичке партије итд. Ђаци нису знали готово ништа“.¹⁰⁰⁹ Слична ситуација била је у другом селу деспотовачког среза код учитељице Ружице Стојиљковић. Инструктор је приметио: „Деца знају само у најопштијим цртама о Нар. ослободилачком покрету, о томе како су изгледали први

¹⁰⁰⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948. децембар 1948.

¹⁰⁰⁸ Исто.

¹⁰⁰⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

партизански одреди, о њиховим диверзантским и осталим акцијама, о састанку друга Тита са Дражом Михаиловићем, о партизанској фабрици оружја у Ужицу, о издаји четника и др. Знање деце је веома опширно. Из питања која је наставница постављала и оскудних одговора ученика види се да она не познају довољно градиво и да не уме да код деце развија патриотска осећања кроз ову наставу, нити мржњу према окупатору и домаћим издајницима. Стога сам један час говорио деци о нападу на Југославију, издаји и капитулацији, затим о нападу Немачке на СССР и првим партизанским одредима, њиховим акцијама и о томе какви су они били и како су поступали према народу, а како су четници, љотићевци и усташе“.¹⁰¹⁰

На часу матерњег језика

И ако је комплетан наставни процес морао бит прожет идејношћу, предност у преношењу идеја „новог времена“ дата је, између осталог, српско-хрватском језику. Текстови које су ученици читали и анализирали на часу имали су, пре свега, задатак да помогну ученицима у савладавању српског језика и књижевности. Поред тога, један од кључних задатака одабраних текстова био је да афирмишу одређени систем вредности¹⁰¹¹ и симбола „данашњице“ какав је био Јосип Броз Тито. Текстови о малом Јожи требало је да допринесу афирмацији његовог младог лика и дела како би се будуће генерације градитеља социјализма могле препознати у поступцима најбољег од њих. Школски инструктори задужени за контролу спровођења наставног процеса у школама посебну пажњу у својим извештајима посвећивали су начину на који се обрађују текстови о Титу јер је разумевање поступака младог Јосипа Броза било од пресудног значаја за стварање слике о Јосипу Брозу Титу као човеку који је требало да представља персонификацију

¹⁰¹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

¹⁰¹¹ Механизмима који су коришћени у преводу страних књижевних дела за децу на српско-хрватски језик како би се „промовисани систем вредности“ приближио најмлађој читалачкој публици у периоду социјалистичке Југославије (1945-1990) бавила се Тијана Тропин у докторској дисертацији под насловом *Теоријски аспекти преводиња књижевности за децу са становишта културе* (Тијана Тропин, *Теоријски аспекти преводиња књижевности за децу са становишта културе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, (докторска дисертација у рукопису); Тијана Д. Тропин, „Хајди у југословенским преводима: ждановизам у дејој књижевности“, *Књижевна историја*, год. 46, бр. 152, Београд, 2014, стр. 177-201.

државе и система у коме се живело. Због тога су оштро критиковани поступци учитеља који у анализи текстова о Јожи нису приступали са довољно посвећености. Сретен Петровић је навео у свом извештају о раду Основне школе у Витошеву пример обраде чланка „Боси дечак“: „При обради чланка Боси дечак као и других чланака не улази се у суштину, већ се формалистички прелази преко садржине. Прочита се чланак, објасне непознате речи, анализира се донекле садржина како је мајка задржавала Јожека да не иде бос по киши у школу, али он је ипак по киши и блату отишао у далеку школу да стекне знање. А његова мисао и обавеза да ће знање употребити да ни једно дете не иде босо и голо у школу, остале неухваћене, а испуњење обавезе како се данас остварује остаје сасвим недирнуто“.¹⁰¹²

Поједини књижевни текстови сматрани су посебно захвалним за разумевање, како се истицало, „наше данашње изградње“. Један од њих био је текст песме Бранка Ћопића, „Два ударничка писма“. Школски инструктор Милорад Марковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године, након посете школама нишког среза о доличним резултатима који се постижу у раду са децом захваљујући поменутој песми. „Деца су знала о Врандуку, о Прузи Шамац-Сарајево, неопходној због руда и шума у Босни које су нам потребне за нашу социјалистичку изградњу, за извршење петогодишњег плана...Деца знају о електрификацији и индустријализацији које ће нам осигурати све потребе и олакшати рад тиме што ће машине радити за нас. Деца дају и опис комбајна. Деца причају о Фронту, Омладини и њиховим акцијама. Говоре о акцијама пионира и учешћу у изградњи тиме што уче и спремају се за добре грађане и градитеље...Говор деце био је топао, жив, изражајан. Глас, лице и очи, све је казивало да су деца и преживљавала оно што су говорили“.¹⁰¹³

Сматрало се **32** примери узети из „данашњице“ морају представљати основу не само за савладавање српског језика и књижевности већ из граматике српског језика која се морала савладавати кроз реченице које ће у свом фокусу имати: задругарство, такмичење

¹⁰¹² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

¹⁰¹³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948, децембар 1948.

по градилиштима итд. а не појаве из непосредног ђачког окружења које су се објављивале на примерима попут: „Табла је жута“, „Фуруна је црна“ итд.¹⁰¹⁴

На часу земљописа

Попут наставе матерњег језика и историје и настава земљописа је морала бити утемељена у вредностима „новог времена“. Сматрало се да задатак наставе земљописа није искључиво да ђаке научи одређеним „географским облицима“ већ и да код деце развије поштовање за напоре које је држава постигла савлађујући различите природне препреке. У свом извештају из јануара 1949. године, школски инструктор задужен за топлички округ написао је: „Уопште узев у настави земљописа обрађена је пажња највише на географске облике, а шта човек својим радом мења на земљи то ни неки учитељи не знају на шта се односи моје питање деци: Шта су људи од ослобођења изменили на земљишту западне Србије и шта по петогодишњем плану хоће да измен у Војводини. За исушивање посавских баруштина више школа четвртог разреда нема ни појма а мало њих знају за стварање Власинског језера. Канал Дунав Тиса Дунав тек се помиње а о његовом значају код деце нема ни трага“.¹⁰¹⁵

Задатак наставе земљописа био је да код деце развије југословенски патриотизам који се тешко могао раздвојити од социјалистичког патриотизма. Развој југословенског па и социјалистичког патриотизма подстицао се развојем љубави према домовини и њеним главним одликама као што су: назив, границе и главни град. Школски инструктор деспотовачког среза навео је у извештају из 1948. позитиван пример на који је наишао у ОШ у Медвеђи, на часу код учитељице Вукосаве Лазаревић: „Њена деца врло лепо знају зашто се наша држава зове федеративна, зашто народна, зашто је република а зашто је Југославија. Њен ученик за Београд каже: *Београд је зато постао главни град што се он налази на месту где се састају железничке пруге са свих страна и што крај њега*

¹⁰¹⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

¹⁰¹⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

протичу пловне реке Сава и Дунав. Њега воле сви наши народи зато што је он главни град наше земље, што у њему живи друг Тито, што у њему имају Министарства, велике школе и позоришта где се дају лепе приредбе“.¹⁰¹⁶ Према извештају Атанасија Обрадовића, настава земљописа врло добро се одвијала и у ОШ у Великом Поповићу у одељењу код учитеља Слободана Стевановића: „Деца *путујући* лепо говоре о појединим знаменитостима, врло лепо описују Београд као главни град ФНРЈ и све његове знаменитости. Напомињући да је Београд много пута био нападан од разних непријатеља, али су га сада партизани и Црвена армија за увек ослободили од својих непријатеља“.¹⁰¹⁷

У извештајима школских инструктора навођени су негативни примери учитеља који своје ученике нису успели да науче границама ФНРЈ. Многи школски инструктори примећивали су како ученици немају јасне представе о границама ФНРЈ. Посебно је критиковано запостављање Слободне територије Трста. На питање: „Како је настала ФНРЈ“? ученици школа јабланичког среза давали су, по мишљењу инструктора, смешне одговоре. Могло се чути да су „име ФНРЈ дали они који су правили карту“.¹⁰¹⁸

У селима копаоничког среза забележен је пример несавесног понашања према чињеници да је настава земљописа имала кључну улогу у процесу развијања југословенског патриотизма. Школски инструктор копаоничког среза навео је у извештају следећи случај: „У IV разреду отпочели су са изучавањем Југославије по најновијем уџбенику. Отпочели су са изучавањем граница и планинских система. При одређивању граница нису се руководили стварним нашим границама, него како је то било уцртано на старим картама. Тако дете почиње нашу границу са Ријеком и продужава даље, без да одреди наше нове границе, нагласи која сју места остала под Италијом, а живи наш живаљ. На карти у Истри још стоји Италија...Даље продужава дете према Аустрији и каже да је граница према њој идеално решење, јер иде све венцем планина и имамо природну одбрану. На моје питање ко живи тамо преко тих планина и да ли живе сами Аустријанци

¹⁰¹⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

¹⁰¹⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

¹⁰¹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза јабланичког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Николе Ђаковића, децембар 1948.

дете се снeбивало и није могло дати одговор¹⁰¹⁹. Школки инструктор ваљевског краја констатовао је у извештају 1948. да у школама ваљевског среза „у већини случајева деца не умеју да објасне назив државе. Зашто се наша држава зове *народна*, зашто се зове Југославија, зашто федеративна и т.д. На једном месту деца кажу: *наша се држава зове народна зато што у њој живи народ*. У већини школа није разрађивано, или је слабо разрађено државно и друштвено уређење наше државе и о народним властима, те су код ученика појмови о тим стварима непречишћени и у дечијим главама влада читава збрка. Зато на неколико места деца кажу да нашом државом управља Тито, а у Радоињи једни кажу Тито, други Стаљин, трећи Црвена армија и т. д. О Титу, о Стаљину, Црвеној армији итд деца у Радоињи не знају да кажу, или дају сасвим погрешне одговоре. У Дражевићима деца кажу да је КОСМЕТ народна република, а за Србију да је у саставу *НР Војводине*, итд. У већини школа деца не знају како се зове њихов срез и које им је среско место-седиште СНО-а. Много се греша и у погледу одређивања народности. На више места Босанце и Херцеговце убрајају у наше посебне народе, а муслимане називају Турцима¹⁰²⁰. Непознавање „домовине“ није била реткост ни у другим деловима Србије. Према извештају са терена у једној од школа сврљинског среза ученик четвртог разреда није знао да покаже на мапи НР Македонију.¹⁰²¹

На часу рачуна

Идејност у настави долазила је до изражаја и на часовима рачуна. Часови рачуна требало је да послуже како за савлађивање математичких радњи тако и за развијање љубави за сопствену земљу и њене градитеље. Текстуални делови задатака из рачуна морали су се освртати на: „социјалистичко талмичење, социјалистичку изградњу,

¹⁰¹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

¹⁰²⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза ваљевског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама ваљевског среза, 23. децембар 1948.

¹⁰²¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза сврљинског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама сврљинског среза, 27. децембар 1948.

пошумљавање, ударништво, новотарство кроз убрзање производње и смањење трошкова“ итд.¹⁰²²

Од учитеља се очекивало, како се говорило, да дају „реалне задатке“. Давати „реалне задатке“ значило је сместити њихову „радњу“ на градилиште, у задружни дом, земљорадничку задругу. У пракси је задавање задатака у местима деспотовачког среза крајем четрдесетих изгледало овако: „Једно дете пошло у задругу да прода по везаним ценама 7 јаја, оклизнуло се и разбило 2“. Постављао се и следећи задатак: „На задружном дому за једну собу требају 4 греде – колико греда треба за 2 собе“?¹⁰²³ У истом срезу учитељица Вукосава Лазаревић обрађивала је сабирање и одузимање на следећи начин: „Једна жена купи у задрузи шећера за 34 дин. и соли за 10 дин“ или „Један радник зарадио је за 2 часа 40 дин. а други 32 дин. Колико је требало да се намири 80 дин. А стотина“? Вукосава Лазаревић задавала је својим ученицима у ОШ у Медвеђи и следеће задатке: „Пионири су имали 100 дин. и за половину новца купили су књиге“. Њен колега Драгољуб Матић задавао је овакав задатак: „Једна жена контрахирала је у задрузи 2 корпе јаја – у једној је било 30 а у другој 40 комада. Магационер је мућкао и вартио јој 20 јаја. Шта треба да знамо“?¹⁰²⁴

Покушај да се „ново време“ „уведе“ у наставу рачуна по некада је правио велике проблеме. Школски инструктор пожешког среза навео је у свом извештају примере несналажења наставника у вези са „новим темама“. „Наставница поставља задатак нелогично: *У једном селу учитељица је описменила 105 жена, један фронтовац 15, а омладинца 10. Колико је жена укупно описмењено?* Ученик рачуна $(105+10=115+10=125+5=130)$. Наставница неправилно допуњује задатак: *Од овог броја није положило 15 жена, колико је...?* (наставница се исправља и објашњава да је 130 жена обухваћено, а не описмењено). Обична омашка, али говори колико је нужно да се

¹⁰²² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза топличког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Сретена Петровића, 20. јануар 1949.

¹⁰²³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

¹⁰²⁴ Исто.

наставник припрема за рад и да буде прибран, нарочито ако не располаже богатijом праксом као што је ова другарица са две године службе¹⁰²⁵.

На прослави празника

Описујући процес масовног „измишљања традиције“ у Европи у периоду од 1870. до 1914. један од најзначајнијих историчара 20. века, Ерик Хобсбаум је навео три значајне иновације за које је била заслужна Трећа република у Француској: развој основног образовања прожетог револуционарним и републиканским традицијама као секуларног еквивалента цркви предвођеног учитељима као секуларним еквивалентима свештенству, измишљање јавних церемонија и славља¹⁰²⁶ у циљу афирмације тековина Француске револуције и отпочињање масовне производње јавних споменика.¹⁰²⁷ Како примећује ауторка књиге о „политици повијести“ у Југославији од 1945. до 1960. Сњежана Корен сва три феномена била су присутна у школама у Југославији у периоду после краја Другог светског рата.¹⁰²⁸ Политика образовања и васпитања која се спроводила у југословенским школама у периоду од 1945. имала је кључну улогу у процесу „трансмисије нове идеологије, нових начела и вријености“. Процес „трансмисије“ који је у највећем броју случајева подразумевао: активно укључивање школа у прославе државних, обележавањем значајних датума и годишњица па и мењање имена школама јер је школу требало учинити „живим спомеником“ сећањем на Рат и Револуцију,¹⁰²⁹ у периоду од 1945. представљао је једну од најсложенијих појава у југословенском друштву у првих петнаест година по окончању Рата. Да млади нису најбоље научили и разумели одређене лекције из прошлости на које су скоро свакодневно упућивани како кроз садржаје који су пласирани путем наставе тако и кроз већ поменуте прославе државних празника, обележавањем датума

¹⁰²⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

¹⁰²⁶ Попут Дана Бастиле.

¹⁰²⁷ Erik Hobsbaum, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije* (priredili: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer), Beograd, 2002, str. 5-25.

¹⁰²⁸ S. Koren, *Politika povijesti*, str. 377.

¹⁰²⁹ Види више у: Dunja Rihtman Auguštín, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000; Alaida Asman, *Rad na naciji i pamćenju*, Beograd, 2002; Paul Connerton, *Kako se dešava sjećaju*, Zagreb, 2004; Маке Берџелс, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Beograd, 2007, стр. 61-82; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.

и годишњица држава је јавно признала на седници Комитета за за неговање револуционарних традиција НОР-а која је одржана у оквиру Петог конгресу Савеза бораца септембра 1965. у Сарајеву. Том приликом један од делегат је приметио: „Наши омладинци нису знали ко је председник Југославије, али су зато сви умели да поименце наброје играче фудбалског клуба Црвена звезда из Београда“.¹⁰³⁰ Више истраживања која су рађена крајем педесетих и почетком шездесетих година је показало да Народноослободилачки рат не заузима оно место у друштву које су му Партија и борачка организација наменили¹⁰³¹ због чега, како је констатовано, није представљао „централни историјски и политички извор идентитета југословенске патриотске свести“. Пре свега је констатовано да НОР ни у квалитативном, ни у квантитативном смислу није адекватно представљен у југословенским медијима односно јавности. Истраживања која су обављена у периоду од 1960. до 1964. године су показала да је знање ученика основних школа у Југославији¹⁰³² о НОР-у веома селективно односно да на ученике веома јак утисак остављају „велике епонеје“ попут битака на Сутјесци и Неретви, Десанта на Дрвар, догађаја на Козари док остају потпуно индиферентни према догађајима као што су: улога КПЈ у организовању устанка, ослобођење Београд итд. Из резултата истраживања које је рађено међу ученицима осмог разреда основних школа у Бања Луци могло се закључити да тек сваки пети ђак зна тачан датум проглашења Републике Југославије. Мање од 50% ученика је знало да одговори на питање – Који је догађај на источном фронту представљао прекретницу у Другом светском рату? Док се 47, 7% определило за Стаљинград остали су наводили: Косовску битку, Битку на Колубари, Битку на Церу или Битку на Сутјесци. Због свега наведеног борачка организација је у периоду од Четвртог (1961) до Петог конгреса (1965) редефинисала политику сећања у Југославији на Други светски рат преусмеривши је са „бриге за ратну генерацију“¹⁰³³ пре свега према „бризи за младе нараштаје“ који су

¹⁰³⁰ Hajke Karge, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?* Beograd, 2014, str. 58.

¹⁰³¹ Савез удружења бораца Народноослободилачког рата или СУБНОР основан је 1947. године са циљем да све учеснике НОР-а окупи у једној организацији. Током читавог периода деловања у социјалистичкој Југославији, током ког је био изложен значајним и интензивним променама, СУБНОР се, како истиче историчарка Хајке Карге, „осећао обавезним да ради на сећању на рат“ и ако борачка организација никада није била актер који је самостално мапирао места сећања. Кључна реч у дефинисању програмске оријентације припадала је Комунистичкој партији односно Савезу комуниста Југославије, *Isto*.

¹⁰³² Истраживање је обављено са ученицима 36 основних школа у Југославији, *Isto*, str. 56-57.

¹⁰³³ Од краја Другог светског рата па све до краја педесетих односно већ поменутог Четвртог конгреса из јуна односно јула 1961. СУБНОР је био фокусиран на „бригу о ратној генерацији“ дакле онима који су као активни борци против фашизма „добили“ до тада највећи рат у историји човечанства. Ова врста

живели у потпуно другачијој „друштвеној стварности“ у односу на бивше партизанае.¹⁰³⁴ Померање фокуса сећања ка младима крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. било је и последица редифинисања односа према концепту одрастања у Југославији за који је још децембра 1949. на Трећем пленуму ЦК КПЈ речено да мора бити отворенији, флексибилнији и пре свега веселији. „Нова осећајност“ је имала значајне импликације не само на садржаје са којима ће се млади суесретати у школи већ поготово на садржаје који ће испињавати време после школе. Актуализовању трендова у моди, музици, спорту и туризму морало се придружити и актуелизовање трендова у сфери политике односно културе сећања. Успостављању симбола као значајној димензији политичког деловања и легитимисања сопственог права на власт комунисти су приступили и пре него што се рат завршио. Један од најзначајнијих корнуса симбола нове власти представљали су нови празници који су се везивали пре свега за: важне догађаје из Другог светског рата, историју Међународног радничког покрета, историју Комунистичке партије Југославије касније Савеза комуниста Југославије и слично. Отпочињање рада на стварању „нове политичке и историјске свести“ било је у директној вези са стварањем великих слободних територија на којима су се врло брзо оснивале и прве школе. И пре краја Другог светског рата ученици школа које су се налазиле на слободним територијама били су укључени у прославу нових празника какви су били прослава Годишњице Октобарске револуције или Оснивање Црвене армије.¹⁰³⁵ Још док је Рат трајао Председништво АВНОЈ-а донело је

оријентације може се објаснити већим бројем чинилаца. У годинама које су се непосредно ослањале на рат, у којима је не само Југославија већ и читаво човечанство бројало мртве а чланови породица жалили своје најмилије фокус сећања морао је бити уперен ка онима који су извојевали слободу и стапи на пут фашизму а којима је требало исказати највеће поштовање. Оријентација СУБНОР-а била је условљена и структуром врха југословенске борачке организације који је окупио највише државне и партијске функционере од којих су многи били чланови Врховног штаба Народноослободилачке војске Југославије. На Оснивачком конгресу Савеза бораца, Јосип Броз Тито је изабран за председавајућег Извршног одбора Главног одбора. Александар Ранковић је изабран за првог а Осман Карабеговић за другог секретара. Едвард Кардељ је изабран за подпредседника. Пленум Главног одбора Савеза бораца чинили су, између осталих: Родољуб Чолаковић, Борис Кидрич, Петар Стамболић, Андрија Хебранг (до 1948) и Марко Белини. У руководећим структурама борачке организације налазили су се и: Милован Ђилас, Владимир Бакарић и Моше Пијаде; *Isto*, str. 33.

¹⁰³⁴ *Isto*, str. 56-57.

¹⁰³⁵ Успостављању нових симбола у виду празника, поготово у првим годинама после рата, комунистичка власт је приступала веома опрезно водећи рачуна о симболима и традицијама које су на одређеном простору већ постојале.

Историчарка Сњежана Корен наводи пример прославе Дана погибије Матије Гупца, вође Селачке буне из 1573, 15. фебруара 1945 у школама у Далмацији и Горском Котару које су у исто време обележавале Годишњицу Лењинове смрти (јануар, 1945) и Оснивање Црвене армије (фебруар, 1945); S, Korén, *Politička povijest...*, str. 385-386.

одлуку 28. новембра 1944. да се 29. новембар прогласи државним празником. Неколико месеци касније односно 22. априла 1945. Министарски савет ДФЈ донео је уредбу о проглашавању Првога маја државним празником.¹⁰³⁶ Неколико дана касније, 9. маја 1945. Председништво АВНОЈ-а прогласило је 9. мај „народним празником победе“ односно даном „када су побједе Црвене армије и армија свих Уједињених нација крунисане безувјетном капитулацијом хитлеровске Њемачке и када је херојска Југословенска армија побједнички завршила своје велико ослободилачко дјело потпуним ослобођењем наше отаџбине“.¹⁰³⁷ Одмах по успостављању мира приступило се „успостављању“ нових симбола односно празника који су пре свега требали да афирмишу сећање на устанак односно устанке југословенских народа и народности. Тако су за дане устанка у појединим републикама одабрани следећи датуми: Србија 7. јули, Црна Гора 13. јули, Словенија 22. јули, Хрватска и Босна и Херцеговина 27. јули и Македонија 11. октобар. Већина република прогласила је већ у лето и јесен 1945. наведене датуме државним празницима у тим републикама. Србија је 7. јули прогласила Даном устанка у Србији 28. јуна 1945. непосредно пред прославу првог 7. јула у слободи.¹⁰³⁸

Укључивање школа у обележавање нових празника није увек текло брзо и глатко што је свакако имало везе са препознавањем нових симбола као истинских вредности на којима треба да почива политика образовања и васпитања у Југославији. Упутство са пописом значајних годишњица важних историјских догађаја тј. пре свега оних који су се

Везивање за ослободилачке традиције из „далеке прошлости“ у колико су биле у складу са званичним наративом био је један од најзначајнијих сегмената „рада“ на колективном памћењу после Другог светског рата. На тај начин „нова“ власт је успостављала не само принцип легитимитета већ и континуитета са одабраним „старим“ традицијама чиме је желела да истакне не само свој револуционарни већ и државотворни карактер што је у годинама успостављања власти било од изузетне важности.

¹⁰³⁶ 29. новембар и 1. маја остаће до краја постојања социјалистичке Југославије два најзначајнија државна празника; S. Koper, *Politika povijesti...*, str. 388.

¹⁰³⁷ *Isto*.

¹⁰³⁸ Конституисање дана устанака у југословенским републикама био је веома сложен процес. Историјарка Сњежана Корен сматра да се приликом одабира датума који ће се славити као дани устанка пошло од Титовог чланка „Годишњица народно-ослободилачке борбе у Југославији“ који је објављен у „Билтену Врховног штаба“ у лето 1942. У поменутом тексту Тито је описивао како и којим редоследом су дизани устанци у Југославији. Објашњавајући до које мере је процес конституисања симбола представљао пример договора и консензуса, Корен наводи други Титов текст из 1944. под називом „Борба народа поробљене Југославије“ објављен у „Новој Југославији“ у ком Јосип Броз говори на сличну тему али овога пута нешто другачије. Наиме, док је у првом тексту Црна Гора наведена као прва југословенска република у којој је дошло до дизања утанка у другом се предност даје Србији. Корен посебно наглашава како се непосредно по окончању рада датуми избијања устанка нису везивали за одређена места те да се: Бела Црква, Чево и Вирпазар, Камник, Дрвар, Босанско Грахово, Срб и Прилеп конституишу тек касније као „места сећања“.

Isto, 393-394.

везивали за: НОБ, институције нове државе, СССР, раднички покрет, поједине истакнуте личности стигло је у југословенске школе тек у јануару 1946. Све до лета 1946. и почетка нове школске 1946/1947. упутство није преиначено у конкретну одлуку. Министарство просвете је тек 1947. године издавањем различитих упутстава почело интензивније регулисати сферу „нових датума“ и „места сећања“. Исте године школе у Југославији су се активно морале укључити у прославу селдећих датума: Обележавање годишњице смрти В. И. Лењина (јануар, 1947), Обележавање стогодишњице победе Вука Караџића и његових начела (септембар, 1947), Прослава тридесетогодишњице Велике Октобарске револуције (октобар, 1947), 29. новембар (новембар 1947) и Обележавање годишњице Свесловенског конгреса у Београду (децембар 1947).¹⁰³⁹

Као што се види из упутстава датих за 1947. годину, догађаји из совјетске прошлости представљали су значајне репере и за југословенске комунисте који су их бар до раскида са Стаљином радо и често славили. На основу већ помињаног дописа Министарства просвете из јануара 1946. знамо да су се на попису значајних датума нашли и следећи догађаји: Дан Лењинове смрти (21. јануар), Оснивање Црвене армије (23. фебруар), Дан немачког напада на СССР (22. јун), Годишњица Октобарске револуције (7. новембар) и Стаљинов рођендан (21. децембар). У годинама до разлаза са Стаљином и СССР-ом у Југославији су се усталиле прославе три догађаја из совјетске прошлости и то: Дан Лењинове смрти (21. јануар), Годишњица Октобарске револуције (7. новембар) и Стаљинов рођендан (21. децембар) од којих је у школама посебна пажња поклањана 21. јануару и 21. децембру. Сукоб са СССР-ом „уклонио“ је у периоду од 1948. до 1951. године из јавног простора скоро све симболичне приказе совјетских вредности које су биле присутне у јавном простору у време добрих односа са, како с говорило, „првом земљом социјализма“. Интензивно „брисање“ сећања почело је не у лето 1948. када је избио сукоб већ тек током 1949. када су југословенски комунисти поред спољне почели јасније да критикују унутрашњу совјетску политику чиме су исказивали своју бригу за совјетски поредак у целини. Након Трећег пленума ЦК КПЈ који је одржан у децембру 1949. било је јасно да ће Југославија у будућности потражити сопствени пут у социјализам не марећи превише за совјетско искуство. По први пут на Првوماјској паради 1950. није се могла видети Стаљинова слика. Нестанак совјетских симбола из јавног простора у

¹⁰³⁹ Isto, 403-409.

Југославији пренео се и на учионице у југословенским школама које су остале „ускраћене“ за Стаљинову слику. Веома популарна песма на школским приредбама до краја четрдесетих година 20. века која је почињала стиховима: „Уз Стаљина и Тита“ замењена је стиховима: „Уз маршала Тита јуначкога сина нас неће ни пакао смест“.¹⁰⁴⁰

Промена политичког курса увела је међу празнике који ће се обележавати у југословенским школама 24. октобар односно Дан Уједињених народа. И ако је Југославија била једна од 46 земаља учесница Оснивачке скупштине Уједињених нација у Сан Франциску априла 1945 и потписница Повеље УН-а која је ступила на снагу 24. октобра 1945, Организацији Уједињених нација није дат већи простор у југословенским школама све до почетка педесетих година 20. века односно до времена када се, бар у Југославији, СССР сматрао „гарантом светског мира“. У време сукоба са СССР-ом Организација УН-а постала је важан медиј за исказивање југословенске спољне политике. Упркос противљењу СССР-а Југославија је у октобру 1949. изабрана за двогодишњег несталног члана Већа безбедности УН-а (1. јануар 1950. до 31. децембра 1951). Избор Југославије за несталног члана Већа безбедности УН-а утицао је на промену односа према УН-у и у школама. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ донео је на предлог Југословенске националне комисије за УНЕСКО, марта 1951. одлуку да се 24. октобар почне обележавати у југословенским школама као Дан УН-а. Током друге половине педесетих година односно од времена када је у Југославији дошло не само до промене политичке парадигме већ и вредносног система који се посебно променио у односу на младе, у фокус доспева прослава једног новог/старог празника. Прослава Титовог рођендана сваке године 25. маја била је присутна у југословенским школама још од краја Рата. Редифинисање односа према младима, дефинисање нове политике образовања и васпитања у Југославији одразило се и на промену назива појединих празника који су почели да се „читају“ и разумеју и једном потпуно другачијем контексту. Тако је Прослава Титовог рођендана преименована у Прославу Дана младости 1957. године. Титова штафета¹⁰⁴¹ претворена је у Штафету младости која се од 1957. носила као једна, савезна

¹⁰⁴⁰ Isto, 423-449.

¹⁰⁴¹ У чланку под називом „Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ историчарка Олга Манојловић Пинтар је скренула пажњу на обичај ношења штафете још у периоду Краљевине Југославије. Традиција ношења зубље или штаф³ започела је ношењем бакље од Сарајева до Опленца у част преминулог краља Петра I 1934. године, Олга Манојловић Пинтар, „Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ *Годишњак за*

штафета коју је Титу сваке године на стадиону ЈНА у Београду предавао одабрани омладинац. Прва Штафета младости кренула је почетком маја 1957. из Титовог родног места Кумровца. Мирко Трипало, тадашњи председник Савеза социјалистичке омладине Југославије био је први омладинац који је уручио Штафету младости Јосипу Брозу Титу на стадиону ЈНА у Београду.¹⁰⁴²

Педесетих година обележаване су бројне значајне годишњице и јубилеји попут: Тридесетогодишњица КПЈ (1949), Десетогодишњица устанка (1951), Четрдесетогодишњица Октобарске револуције (1957), Петнаестогодишњица Битке на Сутјесци (1958) и Четрдесетогодишњица КПЈ (1959). Укључивање младих генерација у обележавање сваког од поменутих јубилеја било је током друге половине педесетих изузетно значајно и интензивно јер су основне школе у Југославији све више похађали рођени после рата односно они за које је Други светски рат није представљао непосредно искуство.

„Жива“ школа

У процесу повезивања генерација рођених после Рата и тековина Рата и Револуције значајну улогу требало је да одигра нова пракса односно пракса давање назива школама по именима познатих народних хероја и револуционара. На тај начин школе су постајале „живи споменици“ сећања на Рат и Револуцију која је и након окончања сукоба наставила да „тече“ водећи југословенско друштво односно његов највитаљнији део ка социјалистичком друштвеном поретку. И ако је до почетка педесетих година 20. века

друштвену историју, 2-3, Београд, 2004, стр. 85-100; О истом феномену писао је и историчар Димитар Григоров у раду под називом „Рачунајте на нас. Одломак о Титовој штафети или Штафети младости“. Григоров сматра да је од краја тридесетих односно почетка четрдесетих година 20. века постојала иницијатива да се ношење штафете претвори у општејугословенски ритуал па је у част рођендана младог краља Петра II Карађорђевића штафета 1941. кренула из Љубљане ка Опленцу а не из Крагујевца ка Опленцу што је уприличено за краљев рођендан 1939. године. Комунисти су већ 1945 године преузели праксу ношења штафете. Григоров наводи како је прва штафета после доласка комуниста на власт кренула баш из Крагујевца јер је „иницијатива рођена“ наводно „спонтано међу тамошњим омладинцима“. Све до 1957. године и трансформације Прославе Титовог рођендана (славила се на Белом двору) у Дан младости (славио се на Стадиону ЈНА) Титу је предавано више штафета. Најмасовнијом се може сматрати Прослава Титовог рођендана 1952. године када је десетине главних и локалних штафета носило преко 1 550 000 Југословена који су претрчали 130 000 км. Све укупно, у периоду од 1945. до 1956. у ношењу и давању штафете је учествовало 10 291 500 Југословена који су претрчали 877 000 км, Димитар Григоров, „Рачунајте на нас. Одломак о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2008, стр. 105-136.

¹⁰⁴² Исто, стр. 449-471.

пракса именовања улица, тргова и различитих установа по особама и догађајима из новије прошлости била веома распрострањена, то није био случај са основним школама и гимназијама које у највећем броју случајева, са изузетком грађанских школа које су после Рата укинуте, пре 1941. нису носиле имена по конкретним људима и догађајима. Давању имена школама по људима и догађајима приступало се веома пажљиво из више разлога. Већ почетком педесетих година пракса именовања и преименовања улица и тргова у Југославији непосредно после рата је оцењена као стихијска. Велики проблем појавио се после 1948. године када је тек преименованим улицама требало дати нова имена у колико су подсећала на време добрих односа са СССР-ом. Школа се због свог васпитног потенцијала сматрала знатно осетљивијом институцијом од других због чега се давању имена школама морало приступати обзривије. Током педесетих година донето је неколико уредби које су се односиле на давање имена школама. Пракса давања имена школама по истакнутим просветним и културним радницима као и истакнутим борцима Народноослободилачког рата санкционисана је тек *Законом о народним школама* из 1951. Ипак, на саму праксу знатно више је утицала Препорука о именовању улица и установа по живим особама коју је у септембру 1953. донела Народна скупштина ФНРЈ. Пракса давања имена основним школама у великој мери је имала везе са трансформацијом основне школе у осморазредну основну школу због чега је пракса давања имена основним школама заостајала за праксом давања имена гимназијама. Поред тога, лоше оцењени примери да се школама дају имена одређеног броја људи односно оних који су били на самом врху власти, што је био случај са именом Јосипа Броза Тита и именима великог броја живих људи, значајно је допринео томе да се иницијатива за давање имена школама препусти локалним органима власти који ће у наредном периоду имати кључну улогу у давању имена основним осморазредним школама из корпуса пре свега локалних хероја и јунака. Током друге половине педесетих и почетком шездесетих година пракса давања имена школама по локалним јунацима у великој мери је допринела афирмацији сећања на Други светски рат у одређеном крају међу младим Југословенима.¹⁰⁴³

Трансформацији школског простора у „живо сећање“ на Рат и Револуцију требало је да допринесу пароле и слике руководица које су биле саставни део школског амбијента. Њихов утицај на изградњу младих Југословена као будућих градитеља

¹⁰⁴³ Isto, 481-495.

социјализма сматрао се посебно значајним због чега су школски инструктори својим извештајима често извештавали Министарство о њиховом садржају, распореду итд. Школски инструктор Милан Анђелковић приметио је у извештају из децембра месеца 1948. године како се пароле у многим школама власотиначког среза не користе као наставно средство. И ако је био децембар на појединим школама у поменутом срезу и даље је стајала парола „Хвала Титу што овако безбрижно проводимо лето“. Анђелковић је приметио „врло лош“ распоред слика у Основној школи у Власотинцу где се поред слике Тита с грбом могла приметити и слика Стаљина с грбом или Тита и Стаљина што је крајем 1948. године због већ израженог сукоба Југославије и СССР-а могло на различите начине да се тумачи.¹⁰⁴⁴

Качењу слика и паролa често се приступало стихијски. У извештају школског инструктора за срез деспотовачки се каже: „Украшавање учионица и ходника се не врши. По изјави учитеља у овоме се прешло из једне крајности у другу: док су прошле школске године учионице биле пренатрпане паролaма, сликама и зидним новинама, ове шк. године зидови учионица су потпуно празни. Нашао сам свега у две учионице по једну паролу *Учити, учити и само учити* – Лењин. Мишљења сам да у свакој учионици мора имати две до три сталне паролe, затим по једну привремену паролу која је у вези са новом темом која се обрађује као нпр. када се предаје о електрификацији наше земље добро би послужила паролa *Отећемо светлост бучном водопаду, да обасја и село и град*. Такође је потребан зидни албум слика *Лепоте наше земље*. Такође је потребно у учионици или ходнику држати изложен последњи број зидних новина. Затим словарица и бројне слике у одељењима I разреда. Могли би се украшавати и ходници са одговарајућим паролaма, сликама и цвећем, јер то васпитно делује и на ђаке и на родитеље и на све оне који долазе у школу“.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

¹⁰⁴⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза деспотовачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Атанасија Обрадовића, децембар 1948.

Да је историја „жива“ и да се „старе битке никада не заборављају“¹⁰⁴⁶ ученицима је посебно стављано до знања приликом сусрета са највишим државним функционерима. Дружење са државним функционерима који су по правилу били бивши велики ратници и револуционари, као пракса директног „in your face“ контакта са са Ратом и Револуцијом, имало је још једну функцију односно функцију интимног и личног повезивања са историјом. Један од најинтимнијих и најприватнијих видова одржавања везе са Ратом и Револуцијом било је непосредно дружење најмлађих грађана Југославије са маршалом Југославије Јосипом Брозом Титом. Фондови Кабинета маршала Југославије и Кабинета председника Југославије Архива Југославије садрже на стотине и хиљаде страна стенографских белешки разговора који су вођени између Јосипа Броза Тита и бројних „дечијих“ делегација које су му долазиле у посету. Посете Кабинету увек су марљиво припремане. Приликом посете деце Титу водило се рачуна о свим детаљима па и о структури посетилаца међу којима је обавезно морало бити оних који су у рату изгубили једног или чак оба родитеља. Када се јуна месеца 1952. припремала посета делегације Савеза пионира пионирског дома Коча Поповић из Новог Сада који је бројао 950 чланова на списку потенцијалних посетилаца нашло се четрдесет имена од којих је првих шест припадало дечацима и девојчицама који су у Народноослободилачкој борби изгубили једног или оба родитеља.¹⁰⁴⁷

Поред бројних стенографских белешки у поменутиим фондовима налазе се и бројна писма малишана који су различитим поводима и приликама писали Титу изражавајући му своје дивљење али и своје знање о његовом учешћу у Рату и Револуцији. Тако је априла месеца 1949. године на адресу маршала Југославије стигла неколицина писама пионира који су се налазили на опоравку у Дечијем опоравилишту Српска мајка из Аранђеловца. У једном од писама се каже: „Драги наш друже Тито ми читамо много и много књига о Вама и видимо све како сте се ви борили. И ми смо учили IV и V и оне су нам се највише свидјеле, ми можемо укратко да вам испричамо шта се дешава у IV и V офанзиви. Прво ћемо да Вам испричамо о IV офанзиви. Нама се у IV офанзиви највише свиђа, када је непријатељска офанзива напала на партизана, а партизани су срушили мост на рјечи

¹⁰⁴⁶ Ана ди Л. 19 *Kosovska bitka u albanskom epu*, Beograd, 2010, str. 10. О знању на националном памћењу види још у: Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.

¹⁰⁴⁷ АЈ, КМЈ-П-2/105, Пријем делегације Савеза пионира Пионирског дома Коча Поповић из Новог Сада код маршала Тита, Београд, 3. јун 1952.

Неретви. Немци су мислили да сада партизани не могу да прођу и они су опколили друмове, а Главни штаб је наредио да се брзо дрвени мост сагради и да прођу наши борци. Са леве стране чекали су их дражиновци и партизани су извршили напад на дражиновце дражиновци су бегали који куда, неки су се крили, неки су се предавали, а неки су се пре букли у сељачко одело итд. Сада драги наш друже Тито ћемо ти испричати о V офанзиви. Ми смо учили и читали да сте Ви били рањени у V офанзиви и чули смо да је погинуо наш Народни херој Сава Ковачевић, као командант III дивизије“.¹⁰⁴⁸

Улога посета и дописивања најмлађих Југословена и највиших државних функционера међу којима се са Титом најчешће комуницирало била је посебно значајна због тога што је на овај начин требало створити утисак код пионира да директно учествују у креирању југословенске како унутрашње тако и спољашње политике. Тако ни криза око Трста није могла заобићи децу и младе. Своју посету Бледу у марту месецу 1950. године Тито је искористио и како би се видео са децом „словеначке и италијанске народности из Трста“. Том приликом Јосип Броз Тито је угостио педесет двоје деце која су летовала у пионирском одмаралишту на Бледу. Разговор са пионирима искоришћен је и да се најмлађи „пожале“ Титу како би далеко више пионира дошло из Трста „да коминформисти и реакција нису водили жестоку пропаганду против њега, плашећи се, на једној страни, да ни деца не дознају истину о Југославији, а на другој тврдећи да у Словенији тобоже постоји епидемија неке опаке болести“.¹⁰⁴⁹

Две године касније Јосип Броз Тито се обратио деци из Бохињске Бистрице истичући: „Мени је драго да се ви осећате овдје у Југославији као код куће, као у својој домовини. Ви сте заиста овдје у својој домовини. Ви сте дио наших народа који живе ван наше земље. Нажалост, прилике су биле такве да нисмо могли да добијемо све што је наше, све крајеве где живе наши народи. Ми се боримо и даље, борићемо се увијек за наше право да наши људи живе у срећи, да буду припојени својој матици. Ја вам стављам на срце, нарочито наставницима и учитељима, да непрекидно гајите дух код дјеце који влада данас у Југославији, дух новог човјека, нове социјалистичке Југославије и да им увијек потстиче у свијести да су они дио нашег народа и да никада не смију заборавити

¹⁰⁴⁸ АЈ, КМЈ-II-2/17, Пријем пионира из дечјег опоравилишта Српска мајка из Аранђеловца код маршала Тита (Београд), 20. април 1949.

¹⁰⁴⁹ АЈ, КМЈ-II-2/61, Пријем деце словеначке и италијанске народности из Трста код маршала Тита, Блед, 10. март 1950.

свој народ“. Своје обраћање Јосип Броз Тито је завршио речима: „Нека вам буде наша земља звијезда водиља, не заборавите на њу, гледајте у њој своју домовину. Вама, тамо, неће бити баш лако. Фашизам поново диже главу. Ја знам да ћете ви тако имати тешких часова, али ако вам тамо буде тешко ви ћете овдје, у својој домовини, увијек наћи мјесто“.¹⁰⁵⁰

Представе о партиципацији деце у вођењу политике посебно су долазиле до изражаја када се требало изјаснити о исправности вођења политике југословенског руководства и нападима на исту. Тако су 1958. године Кабинету Председника Републике стигла бројна писма подршке југословенских пионира у вези са „случајем“ Милована Ђиласа и реакцијама међународне јавности на исти. Тако је пионирка Брана Ножинић из Загреба писала председнику Републике: „Ја међу пионирима наше земље слушала сам Твој говор, гдје говориш како су оклеветали нашу Југославију. Рекао си да ћемо се борити да изграђујемо социјализам, упркос руководиоцима других земаља који нас нападају. И борит ћемо се вјековима. Неки од нас најмлађих наслиједит ће твоје руководство, препричават ће се твој говор. Ми ћемо постати синови своје домовине, изграђиват ћемо нашу земљу. Ми мали пионери и пионирке не мрзимо друге народе већ само њихове руководиоце, који су оклеветали и окаљали част наше домовине и земље. Ми не разумијемо цијели Твој говор, већ само оно што је у нама пробудила мржња према фашизму. Обећајемо ти да ћемо се борити против фашизма за социјализам, и да ћемо бранити част нашу, част наших руководиоца и част наше земље“.¹⁰⁵¹

II 4. 3. Старе праксе

Настава веронауке

И ако је *Уставом* из 1946. године југословенска држава дефинисана као секуларна држава што је у пракси требало да значи да ће црква бити одвојена од државе наста 34 веронауке задржала се у школама у Србији и Југославији, тачније речено „полако“ се „повлачила“ све до 1952. мада је службено забрањена усвајањем *Закона о народним*

¹⁰⁵⁰ АЈ, КМЈ-II-1/42, Говор маршала Тита деци са СТТ у Бохињској Бистрици, 7. август 1952.

¹⁰⁵¹ АЈ, КПР-II-8, Писмо пионирке Бране Ножинић упућено Кабинету Председника Републике, 1958.

школама из децембра 1951 године.¹⁰⁵² Комуникација између представника Српске православне цркве и Повереништва за просвету при АСНОС-у отпочела је одмах по ослобађању Србије у јесен 1944. године. До прве посете митрополита Јосифа у пратњи протојереја др Јефте Прњатовића Повереништву за просвету дошло је 29. децембра 1944. године након које је Митра Митровић Ђилас, први послератни повереник за просвету у влади Благоја Нешковића обавестила Митрополита да ће се веронаука предавати факултативно по жељи ђачких родитеља. Већ 30. децембра 1944. Повереништво за просвету АСНОС-а упутило је акт Синоду Српске православне цркве у којим је у највећој мери дефинисан „положај“ наставе веронауке у школи све до њеног службеног укидања 1951. године. Актом од 30. децембра 1944. Синод Српске православне цркве је обавештен да су за доношење основних одлука по питању односа цркве и државе, па и питања верске наставе у државним школама, надлежни, пре свега АВНОЈ и НКОЈ као „врховне народне власти ДФЈ“. Синод је обавештен да је у складу са јасно дефинисаним положајем цркве у односу на државу, држава одлучила да до „коначне одлуке надлежних органа“ верску наставу организује на следећи начин. У државним школама верска настава се није могла држати као део редовног наставног програма. Настава веронауке постала је факултативни предмет и ученици су је могли похађати само уз сагласност родитеља. Могла се одржавати у школским просторијама једном недељно само након извођења редовне наставе. Верску наставу могли су држати вероучитељи којима је држава издала дозволу за држање верске наставе. Добијање дозволе било је у директној вези са „држањем“ вероучитеља током НОБ-а и њиховом приврженошћу циљевима исте. По акту од 30. децембра 1944. сви вероучитељи који су се на дан ослобођења затекли као државни службеници требало је и даље да примају државне принадежности као државни службеници.¹⁰⁵³ Евиденција броја ученика који похађају верску наставу је била препуштена вероучитељим који су преузимали на себе обавезу да редовно обавештавају школске управе о броју дечака и девојчица који похађају веронауку. Учитељима и наставницима је било забрањено да држе наставу веронауке.

¹⁰⁵² Радмила Радич, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1953*, Београд, 2002, стр. 194.

¹⁰⁵³ Исто, стр. 189.

Актом Повереништва од 3. марта 1945 сви окружни одбори у Србији били су обавештени да су, супротно пракси саботирања верске наставе,¹⁰⁵⁴ дужни да у државним школама обезбеде предавање веронауке тако што ће обезбедити простор, , дрва за огрев и слично. Вероучитељи су и даље остали на државном буџету. Власти су биле дужне да, у колико Црква није у могућности, обезбеде одлазак учитеља у најзабаченија села.¹⁰⁵⁵

Доношење Устава 1946. и дефинисање Федеративне Народне Републике Југославије као секуларне државе у великој мери је утицало на стварање неповољнијег амбијента за држање и опстанак верске наставе. Подаци Синода о 90% ученика државних школа у Србији који су се пријавили за наставу веронауке у 1945. години на одређени начин су „успорили“ државу у јасно профилисаној намери да се „реши“ цркве. Да се у „обрачуна“ са веронауком мора поступати бојажљиво нагласила је Митра Митровић Ђилас на Конференцији начелника и просветних референата из Србије, Војводине и са Космета која је одржана 1. и 2. марта 1946. Том приликом је рекла: „Доста смо добили тиме што верска настава није обавезан предмет. Ове године нема радикалних промена. Верска настава ће се одвијати као и до сада. Неће бити у наставном плану, неће бити уношена у сведочанства, али ће се одржавати у школској згради кад нема друге наставе. Свој рад школе не треба да ограничава због верске наставе, али не треба ни да је онемогућава. Не треба правити сметње. Никаквим грубим методама то се не сме ликвидирати. За то је потребан процес. Морамо имати обзира због родитеља. А морамо преваспитати омладину“.¹⁰⁵⁶

Слабљењу позиција веронауке у великој мери је допринела одлука Министарства просвете од 1. маја 1946. којом су вероучитељи скинути са платних спискова државе. Ова мера у великој мери је допринела томе да се један број вероучитељ распореди на нове дужности односно на места за наставника руског и латинског језика.¹⁰⁵⁷ Током 1947. године и поред све већег боја притужби Синода на рачун нижих органа власти,

¹⁰⁵⁴ Представници Српске православне цркве редовно су обавештавали Повереништво просвете о саботирању верске наставе од стране нижих органа власти. Вероучитељима као државним службеницима, супротно одлуци Повереништва од 30. децембра 1944, није дозвољавано да наставу држе у школи. Супротно одлуци Повереништва, учioniце у којима се држала настава веронауке нису се грејале. Често су се могли чути коментари да огрев за наставу веронауке морају обезбедити родитељи деце која веронауку похађају што није било тачно и у складу са прописима, *Исто*, стр. 190.

¹⁰⁵⁵ *Исто*.

¹⁰⁵⁶ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-11), Стенографске белешке са Конференције начелника и просветних референата из Србије, Војводине и Космета, 1-2 март 1946.

¹⁰⁵⁷ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, стр. 191.

Министарство просвете није предузимало драстичније мере како би санкционисало став окружних народних одбора према настави веронауке. ¹⁰⁵⁸ 34. године Централни комитет Комунистичке партије Југославије је иступио са ставом да је „једна од главних сметњи за формирање научног погледа на свет верска настава у школама и утицај свештенства“¹⁰⁵⁸ чиме је веронаука „пуштена низ воду“. Већ од 1946. црквене власти су свесне веома неизвесног положаја веронауке у школама, не само у Србији већ и на територији читаве Југославије, почеле да мењају тактику све чешће се директно обраћају родитељима и „упозоравајући их да од њих зависи колико ће деца бити задојена Христовим духом.“¹⁰⁵⁹ Крајем 1948. односно почетком 1949. године Синод Српске православне цркве се у два наврата обраћао Председнику Председништва Владе ФНРЈ и Председнику Владе ФНРЈ Јосипу Броз Титу жалећи се на „потешкоће и неправде које се цркви чине“. У одговору Синоду који је припремила Државна комисија за верска питања у име Председништва Владе ФНРЈ цркви је јасно стављено до знања да у „ФНРЈ право на васпитање и одгој дјеце и омладине припада искључиво држави“.¹⁰⁶⁰

И поред врло одбојног става државе према веронауци она је успела да опстане у школама све до краја 1951. и доношења *Закона о народним школама* који ју је службено забранио. Приметна индиферентност државе од 1946/1947. према интервенцијама и примедбама Синода није значила да је држава незаинтересована за степен популарности наставе веронауке међу децом и родитељима. Немогућност прецизног увида у податке о броју ученика који похађају верску наставу забринула је државне органе због чега је Комисија државне контроле ФНРЈ 13. августа 1947. издала решење ⁴³ којим се „одобрава масовна контрола података којим располаже министарство просвете о броју ученика који похађају религијску наставу“, односно оних који су се изјаснили да ће је похађати. Задатак контролора упућених на терен је био да утврде колико ученика похађа веронауку, колико се ученика пријавило за верску наставу тамо где нема вероучитеља, ко води евиденцију о похађању веронауке односно да ли то раде само вероучитељи или и управа школе и где се, у које време и са колико часова недељно одржава верска настава. Подаци о стању на терену сакупљени су у свакој републици да би затим републичке контролне комисије поднеле извештаје који су септембра 1947. постали део обимног збирног извештаја на

¹⁰⁵⁸ Исто, стр. 192.

¹⁰⁵⁹ Исто, стр. 193.

¹⁰⁶⁰ Исто, стр. 193-194.

основу кога се могло закључити да се највећи број школа у Југославији неодговорно односи према сакупљању података на основу којих би било могуће изградити статистички извештај о „кретању“ ученика током школске године. Управе школа у највећем броју случајева нису имале евиденцију о ђацима који похађају верску наставу „ван школа по разним капелама, црквама, жупским становима итд“. Републичке контролне комисије су скренуле пажњу на „упадљиву“ појаву у свим републикама сем у Словенији. Подаци Министарства просвете и средњих народних одбора „скоро никада се нису поклапали са подацима које је установила контрола“. Као најдрастичнији примери наведени су следећи. Нижа гимназија у Скопљу пријавила је да верску наставу похађа 483 ученика а стваран број био је далеко мањи односно износио је трећину званичног броја. Министарство просвете Хрватске располагало је подацима о наглом смањењу броја ученика који похађају верску наставу током 1947. године. У извештајима хрватског министарства просвете наведен је пример града Дубровника у коме је, званично, верску наставу похађало 20% ученика. Комисија државне контроле је утврдила да су званични подаци далеко од истине и да верску наставу у основним школама у Хрватској похађа 66% ђака а ван школа 12% ђака. Другим речима, верску наставу у хрватским основним школама је похађало скоро 80% ђака. Верска настава у основним и ван основних школа у Дубровнику била је заступљена у сличном проценту. Према подацима Министарства просвете НР Босне и Херцеговине веронаука се није похађала ни у једној основној школи на територији среза Травник. Контрола је утврдила да у 19 травничких основних школа веронауку похађа 550 ученика од 2930 колико их има у прегледаним школама. Једина југословенска република у којој су се подаци републичког министарства просвете поклапали са подацима Контролне комисије била је НР Словенија. Према подацима Министарства, веронауку је у 201 прегледаној основној школи похађало 94, 63% ученика а према подацима контроле 93, 99%.¹⁰⁶¹

У збирном извештају је примећено да се и поред јасних прописа у вези са местом извођења наставе, начином и динамиком којим се изводи, квалификацијама које мора поседовати вероучитељ, дозволама без којих не може држати веронауку, на терену често затиче другачија слика. Уобичајене је била појава да се веронаука не држи при школама већ при црквама, манастирима, жупским становима итд. због чега се није налазила под

¹⁰⁶¹ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Извештај о верској настави, септембар 1947.

контролом државе. Уместо једном, веронаука се најчешће држала две пута недељно. Часови су трајали дуже. Често су одржавани у јутарњим часовима због чега су ученици каснили на редовну наставу. И ако неопходна за рад у школи, дозволом за држање наставе веронауке се могао похвалити ретко који вероучитељ. „Обичај“ да не поседују адекватну „лиценцу“ био је распрострањен како међу свештеницима који су држали наставу ван школе тако и међу онима који су је држали у школи. У једном од извештаја са терена се наводи пример свештеника из сисачког среза који је био „невидљив“ за државу јер није имао дозволу за рад. Школска управа у Сиску је тврдила да верска настава у срезу сисачком не постоји док је свештеник из места Села држао верску наставу не само у свом месту већ у селима: Дужица, Греда, Јарвеник и Жорине. У истом срезу, свештеник у селу Матинска вес није поседовао дозволу за рад што му није сметало да држи верску наставу у школи. Шта више, када свештеник није био у могућности да држи наставу мењала га је локална опатица која је у исто време била и управница школе. У селу Јасенову код Панчева „дечју службу“ односно веронауку у цркви држао је свештеник коме су била одузета грађанска права.¹⁰⁶²

Главним узроком оваквог стања сматрала се „незаинтересованост просветних органа“ односно Министарства и повереништава на терену који су „проблем“ наставе веронауке доживљавали као административни проблем. Готово идентичан однос према настави веронауке су имали представници масовних организација попут Пионирске и Омладинске (СКОЈ) који у највећем броју случајева нису разумели на који начин треба да се понашају како би међу пионирима и омладинцима смањили интересовање за часове веронауке. У Кривој Паланци у Македонији омладинска организација је ученицима који похађају верску наставу, потпуно супротно инструкцијама, забрањивала да присуствују различитим кружоцима које је организовао СКОЈ. У Црној Гори је забележено више случајева да чланови Народног фронта забрањују посету цркви и спречавају издавање бонова за снабдевање онима који певају у цркви. Са друге стране, у Словенији у Бели Церкви је забележен случај да чланови СКОЈ-а сакупљају потписе од родитеља за дозволу посећивања верске наставе. Није било неуобичајено да чланови Народног фронта шаљу децу на веронауку. У Подкрају код Радеча у Словенији је забележен случај секретара

¹⁰⁶² Исто.

Освободилне фронте који је молио жупника из другог села да предаје веронауку у локалној школи.

Посебан акценат у извештају стављен је на „неочекивану“ популарност веронауке. Сматрало се да на ову „појаву“ утиче више фактора. Пре свега, представници различитих конфесија нису седели скрштених руку. Многе цркве су имале осмишљен програм придобијања младих. Католичка црква је била посебно активна на пољу ширења „пропагандног рада међу омладином“. Оснивала је омладинске певачке хорове и организовала различите акције попут: играња шаха и пинг-понга, фотографисање деце. Поред тога, делила је бомбоне, школски прибор и храну. Није би редак случај да и учитељи помажу рад цркве односно свештенства. У једном од извештаја се каже: „Учитељица основне школе у Старом Тргу (Словенија) присиљавала је децу да иду на исповест и причест, а управитељ из те школе присиљавао је децу да се моле пре и после учења. У НР Србији у ужичком срезу учитељи сами задржавају децу у разреду после школског радног дана ради предавања веронауке необјашњавајући им да су ти часови необавезни. У селу бољевачком у селу Сумраковцу учитељ силом тера ђаке да уче веронауку тако да је чак једног ђака и истукао. У селу Јармино – котор Винковци, учитељ у одсуству свештеника учи децу веронауку, присиљава их на мољење и на поздрављање хваљен исус, слику Тита у школи држи испод крста“.¹⁰⁶³

Са друге стран. у извештају се наводе и бројни примери „неочекиване“ незаинтересованости за веронауку у појединим деловима земље или међу припадницима појединих народа. Примећено је да међу 78% основаца који похађају веронауку у Хрватској већину чине католици односно Хрвати док је веронаука међу припадницима српског народа далеко непопуларнија. Наведен је податак да у појединим срезovima Хрватске у којима Срби чине 50% основаца, часове веронауке похађа свега 10% дечака и девојчица. Сматрало се да се слабија заступљеност Срба из Хрватске на часовима веронауке у Хрватској може објаснити чињеницом да је већина основци српске националности потицали из устаничких породица у којима је однос према упражњавању вере био другачији.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶³ Исто

¹⁰⁶⁴ Исто.

Незаинтересованост ученика мотивисана различитим узроцима није увек била разлог не похађања веронауке. Разлози су се проналазили и међу вероучитељима. Било је случајева да у појединим местима није било вероучитеља због чега није било ни наставе веронауке. Многи вероучитељи нису имали дозволу за држање верске наставе услед политичког става и недоличног понашања због чега су губили углед у народу. Многи сеоски вероучитељи су одустајали од предавања јер им нису били регулисани плата и превоз што није био случај са вероучитељима по градовима где се веронаука више предавала. Било је свештеника који нису желели да предају веронауку по одобреном плану и програму као и по предвиђеним условим односно нису желели да предају после радног времена, један пут недељно. Највећи отпор прописаним правилима пружале су оне међу којима је било највише оних који су сматрали да се веронаука мора предавати у верским објектима а не у школама после радног времена. У збирном извештају Контролне комисије наведен је пример вероучитеља из Ливна који није желео да држи верску наставу „да би маса стекла утисак да се вера прогања“.¹⁰⁶⁵

Почетком школске 1947/1948. године Контролна комисија НР Србије поднела је извештај о стању верске наставе и у НР Србији. Извештај је био сачињен на основу резултата који су прикупљени у 12 градова, 29 срезова, 493 места. Прегледом је било обухваћено 613 школа са 156.632 ученика.¹⁰⁶⁶ Том приликом је утврђено да веронауку у Србији учи 20.734 ђака основних и средњих школа односно 13,23% од целокупног броја обухваћених контролом. Још 17.387 се изјаснило да жели да учи веронауку али за то нема услова.¹⁰⁶⁷

Извештај републичке контролне комисије је констатовао да на територији уже Србије у школама које су биле обухваћене контролом веронауку учи 11.722 или 11,18% ученика. Од 37.775 ученика чије су школе биле обухваћене контролом на територији Војводине веронауку је учило 9012 односно 23,85% ученика. Контрола је показала да се веронаука у Војводини више учи у градовима него на селима. Вероучитељ у граду је био

¹⁰⁶⁵ Исто

¹⁰⁶⁶ На територији НР Србије радило је 4.361 основних и средњих школа које је похађало 640.616 ученика.

¹⁰⁶⁷ Разлога је било више: у појединим местима није било свештеника; многим свештеницима су после другог светског рат била одузета грађанска права тако да нису могли да добију дозволу за држање наставе веронауке; у појединим местима радило се о лошој организацији итд. АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, (19-196-1739). Извештај по питању контроле података Министарства просвете о броју ученика који похађају верску наставу упућен од стране Контролне комисије НР Србије Савезној контролној комисији, 5. септембар 1947.

професионални предавач наставе веронауке. Због тога је добијао плату од цркве у којој је службовао, што није био случај са сеоским свештеницима који су се другачије финансирали. Подаци за Косово и Метохију су били веома оскудни. По извештају републичке контролне комисије, школске 1947/1948. на Косову и Метохији „верске наставе уопште није било сем у две метресе које не подпадају под контролу Министарства просвете.”¹⁰⁶⁸

Нешто другачије податке о похађању верске наставе у Србији али искључиво међу ученицима основних школа имало је Министарство просвете НР Србије. Према подацима које је Министарство просвете НР Србије сакупило на почетку школске 1947/1948. на основу увида у рад 113 основних школа које је похађало 20 153 ученика веронауку је слушало 1 492 ученика или 7,3%. Изузетно висок проценат ученика који су посећивали часове веронауке био је у Београду. У једанаест београдских школа које је похађало 5 750 ученика на веронауку је одлазило 2 298 односно скоро 40% ђака.¹⁰⁶⁹

Подаци за Војводину односно сомборски и суботички срез су указивали на упадљиво различит степен привржености верској настави међу припадницима различитих националних мањина и верских скупова. У 27 основних школа у Војводини које је похађало 20 999 ђака на верску наставу је одлазило 3 041 ученика односно 14, 5%. На основу прегледаних резултата закључено је да је у сомборском срезу проценат оних који одлазе на верску науку далеко већи међу Мађарима (69%) и Хрватима (53%) него код Срба (3,6%). Веома слична ситуација била је и у суботичком срезу где је верску наставу у основним школама похађало око 38% Мађара, 37% Хрвата и 15, 8% Срба.¹⁰⁷⁰

У извештају који је достављен Кабинету Маршала Југославије Јосипа Броза Тита крајем 1947. године констатовано је како постоје делови Србије у којима је проценат похађања верске наставе изузетно висок. То је био случај са Крагујевцем где је током 1946. верску наставу похађало 90% ученика основних школа. Током 1947. проценат је пао на 43% што се и даље могло сматрати значајним степеном заинтересованости за

¹⁰⁶⁸ Исто.

¹⁰⁶⁹ АПР, КМЈ-II-6-b/3, Информација о прегледу рада основних и стручних школа, о стручним кадровима и верској настави, 25. децембар 1947.

¹⁰⁷⁰ Исто.

веронауку. Било је и оних делова Србије као што је Косово и Метохија где се, према аутору извештаја верска настава није похађала.¹⁰⁷¹

Неке од најзначајнијих примедби државних органа које су се односиле на НР Србију су биле: да је настава веронауке у Србији најзаступљенија међу ученицима католичке а најнепопуларнија међу ученицима православне вероисповести. У колико су је похађали, православци су то чешће чинили у школама док су католици веронауку најчешће похађали у школи и при цркви. Проценат основаца који су током школске године напустили верску наставу био је највећи у Србији. Губитак интересовања правдао се неуредним предавањима и умором после редовне наставе када је почињала верска. Примећено је да у Србији веронауку чешће похађају девојчице него дечаки и то млађих узраста односно узраста на које родитељи својим ставовима могу да утичу. Евиденцију о похађању верске наставе у Србији ажурније су водили свештеници него представници школских управа.¹⁰⁷²

Потреба државе да контролише наставу веронауке и да је у потпуности искорени била је у вези са конституисањем „нове“ Југославије као секуларне државе, као оне у којој је црква у потпуности одвојена од државе. „Извођење“ веронауке из учионице и школе било је посебно значајно у систему у оквиру ког је у процесу изградње „новога човека“ школи била намењена једна од кључних улога. Сматрало се да се неговање верских осећања међу школском децом највише коси са увођењем идејности односно идеолошког и политичког у наставу дакле оне димензије процеса васпитања и образовања која је код деце требало да развије патриотска и морална осећања. Развој патриотских осећања према „новој“ Југославији и социјалистичког морала био је предуслов стварања будуће социјалистичке Југославије.

Похађање верске наставе често је довођена у везу са ширењем учмалости и сујеверја међу децом. Из извештаја школских инструктора може се закључити да је учмалост третирана као једна од главних препрека прихватању идејности у настави односно развоју патриотских и моралних осећања. У извештају о приликама у Основној школи у Великом Трновцу из фебруара 1948. године се каже: „На патриотско морална

¹⁰⁷¹ Исто

¹⁰⁷² АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Извештај по питању контроле података Министарства просвете о броју ученика који похађају верску наставу упућен од стране Контролне комисије НР Србије Савезној контролној комисији, 5. септембар 1947.

осећања наставно градиво мало има дејства, јер је у разреду учмалост – све се прима хладно“.¹⁰⁷³

Сујеверје као веровање дубоко укоренено у народу сматрало се једном од највећих препрека изградње социјалистичке школе. Као реликт „старог начина мишљења“ оно се, сматрало су школски инструктори, задржало у школама у Србији и Југославији дуго после окончања Другог светског рата. Школски инструктори су се често у својим извештајима о раду школа освртали на бројне одговоре ученика који су у својој основи имали сујеверје. Јакша Дрљевић је навео пример ученика у Трнави који су „на питање зашто су Стари Словени веровали у много богова“ одговарали „нису знали за једног Бога као ми“. Даље Дрљевић истиче: „Овде ученици кажу да нема вила, вампира и вештица, али кад се ученик пита зашто ноћу не сме да пређе преко гробља, одговара: Плашим се вампира. Или зашто се ноћу плаши да седи у соби одговара – Плашим се вештица“! Сматрало се да су ови примери доказ неефикасног наставног процеса који није у довољној мери утемељен на социјалистичкој педагогији.¹⁰⁷⁴

У селима драгачевског села забележено је више примера, пре свега, ученица које су поред пионирских значки носиле крстиће због страха за сопствено здравље али и да, како су одговарале школском инструктору, „вукови не нападају овце“.¹⁰⁷⁵

И ако се верска настава није одржавала у школама од 1947. године верска убеђења била су веома присутна међу ученицима свих вероисповести које су живе на територији НР Србије. Поред учмалости и сујеверја, „тзв. верска затуцаност“ се сматрала још једним непријатељем социјалистичке школе. Појава означена као „верска затуцаност“ регистрована је током читавог периода који представља предмет интересовања овога рада. Бројни школски инструктори приметили су да деца често питају своје учитеље и учитељице: „Има ли Бога“. Видосава Лангхофер, школска инструкторка у срезу расниском навела је у свом извештају пример учитељице која на оваква и слична питања одговара:

¹⁰⁷³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

¹⁰⁷⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза тгаковског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Јакше Дрљевића, 20. децембар 1948.

¹⁰⁷⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Исаиша Николића о обиласку основних школа Среза драгачевског, новембар 1948.

„Па ја сам вам рекла да нема Бога“.¹⁰⁷⁶ Школски инструктор Милорад Марковић написао је након посете основних школа у нишком крају децембра 1948: „Али ипак и још увек ће деца казати да је бог створио свет, да бог даје кишу, а свети Илија гром. Још увек деца одлазе у цркву, причешћују се. Још увек на оболели прет привијају разне гадости, вечером са страхом пролазе улицом и пут поред гробља престрашно избегавају“.¹⁰⁷⁷ Након посете школама у Новом Пазару крајем 1948. године, изасланик Министра просвете НР Србије написао је у свом извештају: „Напоследку, морам подвући да је верска затупаност код муслиманске деце – толика да историјски материјал из првобитне заједнице људи који је требало да послужи у сузбијању заблуда и празноверица код деце – није дао жељене резултате. Можда овај материјал и није васпитно искоришћен у пуној мери, али је чињеница да су деца на ово питање јако осетљива. Тако је у одељењу Александра Капетановића, кад је било речи о вери старих Словена и у вези с тим о загробном животу, неколико ученика скачу у један мах и тврде како он постоји. Они тврде да постоји седам ката небеса и да се после смрти иде: ко у ад, ко у ценет“.¹⁰⁷⁸ Слична ситуација била је у селима рачанског среза где је забележен случај саботирања акције чишћења губара. Међу децом из околине Бајине Баште владало је уверење да је најезда губара „казна божја“ и да ће их „уништити“ онај ко их је посало“.¹⁰⁷⁹

Новембра 1948. године у селу Кривом Виру у бољевачком срезу забележен је случај допуштања свештенику да одржи час веронауке у трећем и четвртном разреду основне школе како би се удовољило захтеву родитеља. И поред спремности просветних власти бољевачког краја да изађу у сусрет мештанима Кривог Вири час веронауке опструиран је у тренутку када је вероучитељ почео да износи контрааргументе научним доказима о настанку и развоју човека. Школски инструктор задужен за надгледање рада основних школа у бољевачком срезу написао је у свом извештају из новембра месеца 1948. следеће: „Ученици су га сачекали у учионици мирно. Када је свештеник заузео своје место, устаје начелник пионирског одреда и на веома учтив начин саопштава свештенику

¹⁰⁷⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Видосаве Лангхофер о извршеном прегледу основних школа у срезу расинском – Крушевац, 15. децембар 1948.

¹⁰⁷⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу рада основних школа у Срезу нишком, извршеном од 25. новембра до 9. децембра 1948. децембар 1948.

¹⁰⁷⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

¹⁰⁷⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Илије Вукићевића о обављеном прегледу рада основних школа у Срезу рачанском, децембар 1948.

да они не желе да уче веронауку, јер они у школи уче о настанку и развоју човека и природним појавама, а ово учење је у супротности са верским учењем. Свештеник је почео да их уверава у корисност учења веронауке. Деца су га пажљиво саслушала, али када је хтео да пређе на обраду градива, начелник одреда достојанствено устаје командује одреду мирно и наређује одлазак кућама. Ни један ученик није остао у учионици“.¹⁰⁸⁰

Популарност веронауке била је посебно велики у срединама у којима је живело становништво католичке вероисповести. Притисак римокатоличких верника био је изузетно јак и у срединама у којима су католички верници били мањина. Интересантан је случај града Бора у коме су и после окончања Другог светског рата живели припадници немачке националне заједнице. Под притиском немачке националне заједнице у Бору, верска настава била је редовна појава у католичким црквама. Према подацима који су се могли сазнати од борских наставника значајно присуство немачких ученика на веронауци могло се објаснити једино утледом који су католички свештеници уживали међу Немцима. Школски инструктор Милош Вучковић забележио је у свом извештају из новембра месеца 1948. године следеће: „Католички свештеник врбује децу бомбонама, доводећи их у цркву, где поред мисе деца Немаца и остала – католичке вере повремено слушају библију“!¹⁰⁸¹

Ако је одлазак у цркву представљао ређу појаву код парвосалваца него код католика, упражњавање верских обичаја није било ретка појава ни код једних, ни код других као ни код припадника осталих вероисповести у Југославији. Школски инструктор Бранко Коњић задужен за обилазак школа у Рађевини писао је о веома распрострањеном обичају упражњавања црквених венчања, славских обреда, поста итд. У свом извештају из децембра месеца 1948. године, Коњић је приметио да обичаје које упражњавају родитељи врло радо прихватају и деца па и учитељи од којих се очекивало да дају свој допринос сузбијању, очигледно, веома распрострањених појава.¹⁰⁸² У селима копаоничког среза примећено је да 90% деце носи на торбама извезене црвене крстиће. Ова „појава“ веома је заинтересовала школског инструктора копаоничког среза који у свом извештају пише:

¹⁰⁸⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза бољевачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора, новембар 1949.

¹⁰⁸¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза борског Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милоша Вучковића, новембар 1949.

¹⁰⁸² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Бранка Коњића о извршеном прегледу основних школа у срезу рађевинском – Крупањ, 12. децембар 1948.

„Интересовао сам се због чега је то и откуда, али ни један наставник није могао дати позитиван одговор, па чак ни инструктор. Интересовао сам се код другова који су службовали у копаоничком срезу пре рата да ли је тога било, да није то нека традиција. Добио сам негативан одговор. Пре рата деца нису носила никакве знаке на торбама. Интересантно је да нигде нисам приметио извезену петокраку“.¹⁰⁸³

Посебно тешка борба са увреженим начином мишљења вођена је у селима Прибојског среза односно у оним крајевима Србије у којима је муслиманско становништво било значајније заступљено. Школски инструктор Вук Павличић обавестио је Министарство крајем 1948. године о притисцима које на учитеље врше ходе и родитељи када ученика муслиманске вероисповести покушавају да наговоре да на часовима скидају фес.¹⁰⁸⁴

Однос према верској настави али и упражњавању вере међу децом школског узраста ван школе као и у школи, нова југословенска власт је исказивала начином на који се односила према празновању одређеног броја верских празника. Само месец дана по доношењу *Скраћеног наставног плана и програма за основне школе*, Повереништво за просвету је расписом из јануара 1945. обавестило све школе у Србији да ће се и даље празновати следећи празници: Мала Госпојина, Ваведење, Свети Никола, Божић, Српска Нова година, Богојављење, Ускрс (шест дана), Ђурђевдан, Спасовдан и Духови. Од државних празника и даље су се празновали: Св. Ћирило и Методије и Видовдан. Током 1945. године просветне власти упутиле су још три расписа/наређења директорима свих школа у вези са одржавањем наставе веронауке и то: Распис Министарства просвете НР Србије у вези са похађањем наставе веронауке од 3. априла 1945, Наређење Министарства просвете НР Србије директорима свих школа „да будно прате спровођење одредби расписа од 3. априла 1945. и Наређење Министарства за просвету НР Србије свим школама у Србији да прославе Врбицу „на уобичајен начин“ из децембра 1945. Званични став државе према веронауци у почетку је збуњивао ниже органе власти који су захтевали

¹⁰⁸³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза копаоничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора о посети школама копаоничког среза, децембар 1948.

¹⁰⁸⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Вука Павличића о прегледу школа у Срезу прибојском, децембар 1948.

додатна образложења. Окружни народноослободилачки одбор из Чачка¹⁰⁸⁵ тражио је 11. фебруара 1945. године од Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а да одговори на неколико питања која су збуњивала скоро све присутне на Конференцији среских просветних референата Округа чачанског одржаној дан раније. Од Повереништва се очекивало да се изјасни у вези са: увођењем на платни списак наставника који су предложени за отпуштање али им још нису уручене коначне одлуке, набавком буквара за први разред, начином оцењивања ученика и могућношћу „читања молитве у школи пре почетка рада (где то родитељи изричито захтевају)“.¹⁰⁸⁶ Окружни народноослободилачки одбор из Чачка је добио одговор након шест дана. У одговору је истакнуто да „пошто веронаука остаје предмет у основној школи до даљњег наређења, то се молитва може учити и читати на часу веронауке“.¹⁰⁸⁷

Однос нове југословенске власти према веронауци, њеном присуству у настави, бар првих година по окончању Другог светског рата можда најбоље описује карикатура познатог југословенског карикатуристе Пјера Крижанића објављена у београдској *Политици* 27. јануара 1945. односно на дан када Српска православна црква слави Светог Саву „школску славу“, свеца који као представник просветитељских традиција у Срба, представља заштитника ђака и школе. На карикатури Пјера Крижанића приказан је споменик Светом Сави постављен на постаменту кога су са истог покушали канапом да смакну председник српске колаборационистичке владе Милан Недић (1941-1944) и остали „домаћи издајници“. Њихову намеру осујетио је партизан са мачем на коме пише датум ослобођења Београда, 20. октобар 1944. године. Партизану је пошло за руком да пресече канап и спасе споменик који је остао на постаменту. Испод карикатуре која се зове „Свети Сава“ је писало: „И њега су хтели да скину са постоља на који га је уздигао српски народ и да га свуку у кап издаје и ставе у службу фашистичког нечовека“.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁵ 22. прослави верских празника у чачанском крају у првим годинама после Другог светског рата види више у: Nikola Baković, „From Mother's Day to Grandma Frost. Popularisation of New Year Celebrations as an Ideological Toll Example of Čačak Region (Serbia) 1945-1950“, *History of Communism in Europe*, 5, 2014, Bucharest, 7-21.

¹⁰⁸⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Окружног народно-ослободилачког одбора у Чачку Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а), 11. фебруар 1945.

¹⁰⁸⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) Окружном народно-ослободилачком одбору у Чачку, 17. фебруар 1945.

¹⁰⁸⁸ „Свети Сава“, *Политика*, 27. јануар 1945.

Успостављање новог, комунистичког режима није значило, бар током првих година по окончању рата нестанак из јавног простора верских празника којима је друштво традиционално било привржено. Посебно је значајно нагласити да је у јавном простору било задржано обележавање оних верских празника у чијем су празновању централну улогу имала деца. То је на самом крају 1944. године био случај са празником Очеви или Оци који се слави прву недељу пред Божић.¹⁰⁸⁹ Празновање Очева најавила је и београдска *Политика* карикатуром већ поменутог Пјера Крижанића, помало двосмисленог назива (Поменуло се, не повратило се) и садржаја. На карикатури познатог југословенског карикатуристе приказана су деца која долазе код деде да га „вежу“ како би им се деда „одрешио“ поклоном. Том приликом између деце и деде се води дијалог. Деца се обраћају деди и кажу: „Деда, дошли смо да те вежемо за очеве“, на шта он одговара: „Не везујте ме, децо...то ме подсећа на ропство“.¹⁰⁹⁰ Суптилно преиспитивање уврежених схватања и наметање нових вредности кроз садржаје који не вређају никога било је одлика односа државе према упражњавању вере у првих неколико година по окончању рата и током периода конституисања и успостављања нове власти која се суочавала са значајним отпорима у одређеним деловима југословенског друштва.¹⁰⁹¹

Априла 1945. у целој Србији, међу школском децом је слављена Лазарева субота или Врбица у народу и међу децом посебно популаран презник који се обележава породичним одласком у цркву, певањем песама у црквеној порти, куповином звончића и првањем цветних венчића. Врбица је, посебно међу родитељима, уживала страхопоштовање због догађаја који се празником обележава. Поред тога што је посвећена успомени на Лазарево васкрсење, Врбица слави улазак Исуса Христа у Јерусалим где су га дочекала деца, због чега је улога најмлађих посебно наглашена у прослави празника. Од свих празника које обележава Српска православна црква, Врбица се највише сматра празником деце. Тога дана, по обичају, мајке свечано облаче децу, одводе их у цркву, купују им на српској тробојци обешене звончиће и праве венчиће. Присуством у црквеној порти, трчањем, виком и грајом деца учествују у прослави празника. Својим присуством

¹⁰⁸⁹ Празник Очеви или Оци који се слави у недељу пред Божић попут Дечица и Материца спада у породичне празнике тј. празнике који се обележавају у склопу домаћинства или куће. Њиховим празновањем симболично се слави долазак Божића. На Оце или Очево, као и на Материце које се славе недељу дана раније деца везују очеве који им се „дреше“ тј. „одвезују“ даривањем поклона.

¹⁰⁹⁰ *Политика*, 30. децембар 1944.

¹⁰⁹¹ Наташа Милетић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009.

символично представљају оне који ће дочекати Христа у Јерусалиму. Обележавањем Врбице почиње се прослава најрадоснијег хришћанског празника Ускрса што Лазареву суботи као и децу која имају централно место у прослави чини још значајнијом. Радост због Врбице била је вест и у београдској *Политици* априла 1945. У новинама је објављена фотографија ученика београдских основних школа који су се у колонама кретали од својих школа ка портама најближих цркви. Испод фотографије је писало: „Први пут у слободи после четири године“. Поред тога, прослава Врбице у организацији државе је требало да покаже да у комунизму односно социјализму држава има обавезу да одмени породицу када год она није у могућности да испуни „своју функцију“ односно купи детету ново одело, звончић, направи венчић или одведе у биоскоп. О Врбици као „традиционалном празнику деце радости“, *Политика* је писала: „Услед тешких прилика после окупације многи родитељи нису могли да обрадују своју децу новим оделом и обућом. Па ипак то није могло умањити децу радост и зато је јучерашња Врбица била весео празник. Весео јер је после четворогодишњег ропства први пут прослављена у слободи, јер се из дечијих грла орила песма победе и слободе. У свим рејонима града ђаци основних школа и нижих разреда средњих школа сакупили су се око школских зграда а затим су образовали поворке и кренули кроз улице свога рејона. На челу поворке ношене су заставе Демократске Федеративне Југославије, а сви су дечаци и девојчице имали врбу коју су носили до најближе цркве. Обасјани зрацима сунца које се пробијало кроз облаке, распевани и раздрагани, малишани су се затим упутили у београдске биоскопе. Културно-просветне власти приредиле су за децу бесплатне представе, како би њихова радост била што потпунија“.¹⁰⁹²

Док се прослави Очева и Врбице приступало релативно „опуштено“ јер се радило само о „једном у низу породичних празника“ који се прослављају у кругу породице коју држава, као у случају Врбице може и мора да замени када год то треба, прослави Светог Саве тзв. „школске славе“ односно верског празника који се обележавао у школи, морало се приступити знатно опрезније. Поменута карикатура Пјера Крижанића под називом „Свети Сава“ требало је да најави прославу Светог Саве првог јануара после ослобођења Србије и успостављања комунистичке власти. Уметничка артикулација објављена у једном од најзначајнијих медија новог режима јасно је представила политику нове

¹⁰⁹² „Врбица је прослављена скромно али радосно“, *Политика*, 29 април 1945.

комунистичке односно младе револуционарне власти која је светосавску традицију као једну у низу просветитељских традиција у српској култури одлучила да супротстави фашизму односно онима који су се борили на страни фашизма у Србији од 1941. до 1944. На тај начин односно третирајући је као просветитељску и као антифашистичку, власт ју је „задржала“ за себе чиме је она и ако оличена у свецу и црквеном празнику представљена као доказ легитимитета али и континуитета државних институција, у овом случају школе.

Прослава Светог Саве 27. јануара 1945. године у Србији, самим тим, требало је да представља комбинацију старог и новог. Већ 1. јануара 1945. Одељење за науку, културу и уметност Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а писало је Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије како би га обавестило на који начин се мора и може прослављати Свети Сава у основним школама у Србији. У допису⁶⁶ је наведено: „Дан Светог Саве, као школске прославе има да буде одржано одвојено од верског обреда који се за њу, као славу, везује. Црквени обред, са освећењем кољива и сечењем славског колача одржаће се у цркви, и овоме обреду присуствоваће домаћин славе, наставници, ученици и ученички родитељи који то буду хтели. Сама школска прослава одржаће се у школској или другој погодној згради, у присуству наставника, ученика и ученичких родитеља. Она ће се отворити певањем химне Хеј Словени и химне Св. Сави, па ће затим представник управе школе одржати једну беседу о Св. Сави као културном раднику и просветитељу народа, ради чега се он и слави као школски просветитељ. После тога ће следовати програм који ће се састојати из прикладних песама, рецитација и других извођа⁶⁶. При овом треба узети у обзир комаде са садржином из наше народно-ослободилачке борбе и уопште борбе нашег народа за слободу“.¹⁰⁹³

Средином јануара 1945. у новинама широм Србије и Београда је објављено више десетина позива на прославу Светог Саве. Како не би постојале недоумице сви грађани су обавештени да ће се „програм приредбе извести се у духу идеја Народно-ослободилачке борбе“.¹⁰⁹⁴ Политика је 14. јануара 1945. објавила позив свим ученицима гимназија,

¹⁰⁹³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183,Ф-110). Допис Одељења за науку, културу и уметност Повереништву за просвету Председништва АСНОС-а Одељењу за основну наставу Повереништва просвете Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 1. јануар 1945.

¹⁰⁹⁴ „Прослава Св. Саве у београдским школама“, Политика, 25. јануар 1945.

учитељских школа, женске стручне учитељске школе и занатских школа да „неизоставно“ дођу у понедељак 15. јануар 1945 у 10 часова пре подне „у своје школе ради организације прославе Св. Саве“.¹⁰⁹⁵ У чланцима који су објављени дан пре и на дан прославе ученици бројних школа су обавештавани о тачном времену и месту одржавања светосавске приредбе. Прослава Светог Саве у Основној школи „Војвода Путник“ је почињала у 9 часова. Ученици основних школа „Вук Караџић“ и „Старина Новак“ су славили заједно у Основној школи „Старина Новак“ као и ученици основних школа „Свети Сава“ и „Цар Урош“ који су славили у Основној школи „Цар Урош“. Ученици Основна школа „Краљ Александар“ су прослављали у просторијама Занатског дома у Хиландарској улици док су ученици Основне школе „Краљ Петар I“ славили у сали Академије наука итд.¹⁰⁹⁶

Прослава Дана св. Саве славила се у школама у НР Србији последњи пут 27. јануара 1947. године. Као и предходних година, и овога пута прослава је организована у складу са расписом Наставног савета Министарства просвете НР Србије који је објављиван неколико недеља раније. Распис Министарства просвете постављао је одређене захтеве пред школе у вези са прославом празника који је у народу уживао углед „школске славе“. Први и основни захтев који се постављао пред организаторе је био да прослава мора бити лишена верског обреда као и да мора бити испуњена одређеним садржајима који представљају „дух нове Југославији“. И поред јасно прописаних критеријума прослава Дана св. Саве имала је у различитим деловима Србије различиту форму. У Лесковцу је прослава Дана св. Саве 27. јануара 1947. отпочела певањем химне „Хеј Словени“. Након извођења химне, у свим школама у лесковачком крају уследило је предавање о св. Сати које је имало форму предочену у предходно достављеном нацрту Министарства. Након одржаног предавања уследило је извођење програма којим је доминирало рецитовање „познатих рецитација из народно-ослободилачког рата, из обнове и изградње наше земље, као и песама познатих песника (Јакшића, Илића, Змаја, Шантића и др.)“.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ „Припрема прославе Св. Саве у свим школама“, *Политика*, 14. јануара 1945.

¹⁰⁹⁶ „Прослава Св. Саве у београдским школама“, *Политика*, 26. јануар 1945, „Прослава Св. Саве“, *Политика*, 27. јануар 1945.

¹⁰⁹⁷ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82), Извештај Просветног одељења Округног народног одбора Округа лесковачког о прослави Дана св. Саве, 3. фебруар 1947.

Према извештај начелника Просветног одељења у Лесковцу, прослави Дана св. Саве присуствовали су не само ђачки родитељи већ и представници народне власти и свих масовних организација.¹⁰⁹⁸

Прослава Дана св. Саве, и ако лишена верског обреда, делимично је задржала форму из времена пре рата. Из извештаја начелника Просветног одељења у Лесковцу може се сазнати да су предавања у многим школама лесковачког краја била посвећена „књизи и потреби писмености“. Прослава, некада једног од централних школских празника искоришћена је и 1947. да се сакупе добровољни прилози за помоћ сиромашним ученицима и школским кухињама. И ако званично лишена верског обреда прослава Дана св. Саве за многе је и даље остала верска прослава. Присуство свештеника као и резање колача није се могло избећи у појединим школама и поред изречених смерница. То је био случај и са једном школом у лесковачком срезу која није имала учитеља. У извештају који је стигао из Лесковца говори се о спонтаном окупљању народа око школе. Експлицитно се наводи да је „дошао и поп“ али и да су „у школи резали колач и палили свећу“.¹⁰⁹⁹

Извештаји пристигли из шабачког краја указивали су на далеко већи број „инцидената“. И ако се каже да у већини школа црквеног обреда није било наводе се и примери где су локални народни одбори противно инструкцијама из Министарства морали удовољити жељи народа. Таквих је примера било у мачванском срезу више и то у: Липолисту, Ноћају, Рибарима и Узвећу. У извештају се наводи да је „до тога дошло по жељи већине народа, уз пристанак месних власти“. Одговорност је „свађена“ на наставнике за које се каже да „нису на време упознали месну власт и народ са начином прослављања“. У селу Рибарима забележен је случај „и поред опомене управитеља и наставника“ да је прошле године изабрани домаћин славе иначе „бивши равногорски одборник, сам преломно колач, палио свећу и делио жито у школи“. Слични случајеви забележени су у Јадарском срезу где су, како се наводи, „у неким местима поједини ђачки родитељи и грађани после црквеног обреда из цркве пренели у школи свећу и тамо је запалили, а исто тако и жито делили ђацима и грађанству“. У извештају повереника Просветног одељења за Шабац се наводи случај Станимира Алексића, демобилисаног

¹⁰⁹⁸ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82), Извештај Просветног одељења Округног народног одбора Округа лесковачког о прослави Дана св. Саве, 3. фебруар 1947.

¹⁰⁹⁹ Исто.

борца из Трбушнице који је рекао: „Ја се нисам борио само за народ него и за веру а школу смо ми зидали, ово је наша кућа и у њој смо ми господари“.¹¹⁰⁰

Обичај да се старе традиције комбинују са новоустановљеним праксама, као што је већ наглашено, није био необичан за прве године по ослобођењу. Ослањањем на „старо“ требало је створити слику о континуираном присуству не само ослободилачких већ и у сваком другом смислу прогресивних традиција у српском и југословенском друштву. Креирању овакве слике, поред прославе Светог Саве требало је да послужи и прослава Светог Ћирила и Методија, празника који пада 24. маја односно дан пре прославе празника који ће касније добити назив Дан младости (1957) а 1945. године се звао Рођендан Маршала Тита. Због „гужве“ у датумима Наставни савет Министарства просвете упутио је 19. маја 1945. свим окружним просветним референтима директорима гимназија, учитељских, стручних и основних школа одлуку о прослави оба празника. Образложење прославе Дана св. Ћирила и Методија било је фокусирано пре свега на идеју прогреса која се налази у основи празника. У одлуци је речено: „Свака епоха ствара културу која њој одговара, али која има и општу објективну вредност, ако одражава напредна стремљења епохе и ако може да послужи као темељ за даље културно изграђивање“. Предавање које је требало да се одржи у свакој школи, по мишљењу Министарства просвете требало је да „истакне утицај Ћирила и Методија и примања хришћанства на живот наших народа, с обзиром на оно време и на развој наших народа. Пре свега да се скрене пажња на верски моменат и да се укаже, на ђацима приступачан начин, на то да је хришћанство религија виши степен у развоју од раније многобожачке вере, исто онако како је и онај друштвени систем, рани феудализам, чија је она идеологија, виши степен од предходног друштвеног уређења. Не сме се губити из вида ни други врло важан моменат, наиме да се утицај Ћирила и Методија осећао не само код Срба већ и код Македонаца, Бугара и Руса, те је нова вера повезивала братске словенске народе на идеолошком и културном пољу. Треба осветлити и практичну делатност Ћирила и Методија и указати на тешкоће са којима су се

¹¹⁰⁰ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-82). Извештај Просветног одељења Окружног народног одбора Округа шабачког о прослави Дана св. Саве, 7. фебруар 1947.

борили нарочито за време сукоба са Немцима и Римом, који су настојали да се шире на рачун словенских народа“.¹¹⁰¹

Истом одлуком било је наглашено да ће се већ наредног дана прославити 25. мај односно Дан рођења Маршала Тита. И ако се радило о потпуно новом празнику који је у великој мери требало да допринесе утемељењу култа Јосипа Броза Тита, приликом прве прославе рођендана Јосипа Броза Тита у миру посебно је истакнута његова повезаност са народом па самим тим и са народном борбом која има своје утемељење у далекој прошлости. У одлуци се каже: „Народно-ослободилачка борба под вођством Маршала Тита је дубоко и напредно национална, јер ослобађа народе од туђег угњетавања а и од унутрашњег угњетавања и на тај начин ствара услове за братство и јединство југословенских народа: за право уједињење, док је раније уједињење разјединило наше народе што је после фашизам искористно. Народно-ослободилачка борба остварује вековне снове наших народа, она је на линији и наставак најбоље народне традиције“.¹¹⁰²

Настава страног језика

Настава страног језика заузела је посебно место у новој политици образовања и васпитања која је дефинисана на Трећем пленуму ЦК КПЈ у децембру 1949. Одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ требало је пре свега „стати на пут“ доминацији руског језика. „Нова“ политика учења страног језика у Југославији налазила је свој ослонац у приближавању Западу и Сједињеним Америчким Државама али и традицијама из времена Краљевине Југославије.¹¹⁰³ Одлукама Трећег пленума било је предвиђено увођење једног

¹¹⁰¹ АС, Министарство просвете НР Србије (Г-183, Ф-79), Одлука Министарства просвете Србије на предлог Наставног савета о прослави 24. маја Дана св. Ђириша и Методија и прослави 25. маја Дана рођења Маршала Тита, 19. мај 1945.

¹¹⁰² Исто

¹¹⁰³ У својој књизи „Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958“ историчар Мирослав Перишић наводи: „Европа је у 19. и 20. веку имала магичну привлачност за младе људе са Балкана. У европске земље одлазило се по националном задатку, ради успостављања политичких и дипломатских веза, због трговине, у 19. веку у потрази за добрим есепом, било је и појединачног авантуристичког отискивања у другачији свет, загледаности у тај свет и његовог познавања, али у значајној мери и ради школовања, стицања и усавршавања знања, освајања науке“, Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008, стр. 27.

Истраживања историчарке Љубинке Трговчевић, ауторке књиге „Планирана елита“ показују да је континуирано школовање српских интелектуалаца на европским универзитетима успостављено још за владе Милоша Обреновића. За време Краљевине Србије, изузимајући године Првог светског рата, највећи број

од четири, како се говорило „велика језика“ у школе у Југославији тј. руског, енглеског, француског и немачког. Ако је политика дефинисана на Трећем пленуму ЦК КПЈ нашла свој пуни израз у законодавству из 1958, односно 1959, може се рећи да је настава страног језика у Југославији и Србији годину дана пре доношења *Општег закона о школству* била у потпуности испуњена садржајима и посвећена циљевима дефинисаним децембра 1949. године.

Годину дана пре доношења *Општег закона о школству*, школске 1957/1958. години у школама основног обавезног школовања у Југославији учило се пет страних језика. Страни језици су се учили: у петом, шестом, седмом и осмом разреду што значи да их нису похађали ученици прва четири разреда. Од укупно 570 983 ученика школа основног обавезног школовања који су учили страни језик, највећи број ученика, њих 247 477 или 43, 34% учило је немачки језик. Нешто мањи број ученика тј. њих 223 306 или 39, 11% учило је француски језик. Енглески језик учило је 65 371 ученика или 11, 45% од укупног броја оних који су учили стране језике у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ. 34 503 или 6, 04% ученика учило је руски језик. Свега 326 или 0, 05% ученика учило је италијански језик.¹¹⁰⁴

Ситуација је била до некле другачија када се анализира настава страног језика у школама основног обавезног школовања у НР Србији. Најзаступљенији страни језик у школама основног обавезног образовања у НР Србији је био француски.¹¹⁰⁵ Учило га је 124 214 или 48, 78% од укупног броја ђака који су учили неки страни језик у школама на територији НР Србије.¹¹⁰⁶ Други по заступљености био је немачки. Учило га је 105 174

студената из Србије школовао се на универзитетима у: Аустро-Угарској (36,7%), Немачкој (23,2%), Русији (16,7%), Француској (15,2%), Швајцарској (3,8%), Белгији (2,4%) и незнатан број у Италији, Атини и Мадриду; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.

Страним културним утицајима и културној политици Србије и Југославије у 19. и 20. веку види још у: Драг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997; Ранка Гашић, *Београд у 20. веку ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке 1918-1941*, Београд, 2005; Предраг Марковић, *Београд и Европа 1918-1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*, Београд, 1992; Радина Вучетић Младеновић, *Европа на Калемегдану. Цицета Зупорић и културни живот Београда 1918-1941*, Београд, 2002.

¹¹⁰⁴ „Ученици који уче стране језике“, *Основне и средње школе 1957/1958*, Београд, 1959, стр. 50.

¹¹⁰⁵ Исто, Француски је био најзаступљенији страни језик и у школама основног обавезног школовања на територији НР Македоније и НР Хрватске.

¹¹⁰⁶ Исто, Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Србији учило је 254 625 ученика.

или 41, 30% ученика. Руски језик је учило 17 416 или 6, 84% ученика а енглески 7 821 или 3, 10% ученика. Италијански језик се није учио у школама на територији НР Србије.¹¹⁰⁷

Страни језици у школама основног обавезног школовања на територији уже Србије били су заступљени на сличан начин. Најзаступљенији је био француски језик. Од укупно 158 757 ђака колико их је учило неки страни језик у школама на територији уже Србије, њих 97 908 или 61, 67% је учило француски језик. Немачки језик је учило је 41 407 или 26, 10% ученика. Руски језик је учило 12 469 или 7, 85% ђака. Енглески језик био је заступљен у малој мери и учило га је свега 6 973 или 4, 40% ученика.

Ситуација у Војводини била је знатно другачија. И ако су се до 1957. тј. 1958. године припадници немачке националне мањина у великој мери иселили из Југославије а немачки језик престао да буде један од наставних језика у школама на територији Југославије па и у Војводини, исти је био најзаступљенији страни језик у школама на територији Војводине. Немачки језика у школама основног обавезног образовања учило је 62 885 или 82, 61% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији Војводине.¹¹⁰⁸ Други по заступљености био је француски кога је учило 9 955 или 13, 08% ученика. Следили су га руски (2 431 или 3, 19%) и енглески (848 или 1, 11%) језик.¹¹⁰⁹

Француски је био најпопуларнији страни језик у школама основног обавезног школовања на Косову и Метохији где га је учило 16 351 или 82, 79% ученика од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији Косова и Метохије.¹¹¹⁰ Други по заступљености страни језик у школама на територији Косова и Метохије био је руски кога је учило 2 516 или 12, 74% ђака. Немачки језик учило је свега 882 или 4, 47% ученика. Енглески језик се није учио у школама на Косову и Метохији.¹¹¹¹

Заступљеност појединих страних језика у школама основног обавезног школовања у различитим деловима Југославије била је врло шаренолика. Док се енглески језик није учио ни у једној школи на територији Косова и Метохије, руски језик није био заступљен

¹¹⁰⁷ Isto.

¹¹⁰⁸ Isto, Стране језике у школама основног обавезног школовања у Војводини учило је 76 119 ученика

¹¹⁰⁹ Isto.

¹¹¹⁰ Isto, Стране језике у школама основног обавезног школовања на Косову и Метохији учило је 19 749 ученика.

¹¹¹¹ Isto.

у школама на територији Словеније. У Хрватској га је учило свега 282 или 0, 03% ученика од укупног броја оних који су учили неки страни језик на територији НР Хрватске.¹¹¹² Настава страних језика у школама основног обавезног школовања на територији НР Словеније и НР Хрватске била је донекле специфична. Поред тога што су Хрватска и Словенија биле једине југословенске републике у којима се учио италијански, највећи проценат оних који су у ФНРЈ у школама основног обавезног школовања учили енглески језик похађао је школе на територији Хрватске и Словеније. Енглески језик је био најзаступљенији страни језик у школама на територији НР Словеније и учило га је чак 33 118 ученика или 54, 03% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији НР Словеније.¹¹¹³ Енглески је био други по заступљености језик у школама на територији НР Хрватске где га је учило 23 370 ученика или 19, 96% од укупног броја оних који су учили неки страни језик у школама основног обавезног школовања на територији НР Хрватске.¹¹¹⁴

II 4. 4. Нове праксе. Слободне активности (школске секције)

Измене које су унете у наставне планове и програме поред тога што су радикално промениле однос према учењу страних језика указале су на још једну изузетно значајну тенденцију коју ће испољити основна школа у Србији и Југославији у будућности односно далеко израженију оријентацију ка практично-васпитном смеру образовања.¹¹¹⁵ Нова/стара тенденција у образовању испољена је увођењем нових наставних предмета. У неким југословенским републикама тежња за повезивањем наставног процеса са животом била је веома изражена. Ова настојања посебно су дошла до изражаја у Наставном плану и програму НР Хрватске којим је уведен предмет Упознавање природе и друштва.¹¹¹⁶ и

¹¹¹² Isto; Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Хрватској учило је 117 445 ученика.

¹¹¹³ Isto; Стране језике у школама основног обавезног школовања у НР Словенији учило је 61 292 ученика.

¹¹¹⁴ Isto.

¹¹¹⁵ Александра В. Илић Рајковић, *Радна школа у Србији (1880-1940)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013, (докторска дисертација).

¹¹¹⁶ Увођење предмета Упознавање природе и друштва наставним планом и програмом НР Хрватске сматрало се најкрупнијим покушајем уношења измена у структуру наставног плана и програма. Упознавање природе и друштва се дефинисало као „комплексни предмет који садржи синтезу актуелних знања из низа класичних предмета, као што су: земљопис, природопис, физика, хемија, повјест, технологија и ручни рад, али у далеко већој мери доноси посве нова подручја, које ранији програми нису имали (енергија, савремени човек, тековине цивилизације итд.)“

Наставном плану и програму НР Словеније којим је уведен предмет Домознанство¹¹¹⁷ који се учио од трећег разреда оновне школе.

Ипак, нова/стара тенденција у образовању испољена је стављањем посебног акцента на ученичке активности које су се одвијале ван школске клупе и регуларне наставе у оквиру тзв. секције или слободних активности. Слободне активности или секције представљале су један од најзначајнијих резултата реформе школства и израз „духа“ нове школе у коју се долазило не само да би се учило већ и да би се у њој проводило време када се настава заврши. Секције односно слободне активности су „везивале“ ученика за школу подстицајући развој оних талената које ученик поседује, оних вештина које му иду од руке. Школа је, на тај начин, постајала пријатно место не само за рад већ и за уживање у сопственом а не наметнутом избору.

Школске 1957/1958. године слободне активности у школама основног обавезног образовања у Југославији делиле су се на: културно-просветне слободне активности (литерарна, музичка и разни оркестри, фолклорна, ликовна, филмска, редакција дечијих листова и часописа, новинарска, ђачки универзитети, дебатни клубови, остале културно-просветне секције), техничке слободне активности (организација младих техничара, клубови Организације народне технике, клубови ваздухопловног савеза, остале технички усмерене секције), разне самосталне спортске организације, научне слободне активности (историјска секција, географска секција, физичка секција, математичка секција, хемијска секција, биолошка секција, секција за стране језике, остале научне секције) и задруге и привредна друштва ученика (пољопривредног типа, индустријско-занатског типа, набавно-продајног типа, мешовите, остале задруге и привредна друштва ученика).¹¹¹⁸

Највеће интересовања међу ученицима у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ било је за културно-просветне активности којих је било 20 691. Следиле су их научне слободне активности или секције којих је било 7 661. Наредне по заступљености биле су спортске активности организоване унутар 4 007 организација. Најмање

¹¹¹⁷ Реферат из априла месеца 1955. Домознанство дефинише на следећи начин: „Домознанство је обухватало историјско, географско, природописно, привредно, културно и друштвено-политичко познавање ужег зајичаја као дела НР Словеније у ФНРЈ, а што се у осталим народним републикама постиже кроз наставу других досадашњих предмета кроз „стварну наставу“ у склопу матерњег језика у првом и другом разреду и кроз наставу матерњег језика, историје, географије, природописа и других у трећем и четвртном разреду“

¹¹¹⁸ „Organizacije slobodnih aktivnosti učenika“, *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 114-115.

интересовање у школама основног обавезног школовања у ФНРЈ владало је за учлањење у техничке секције (2 894) и задруге и привредна друштва ученика (2 642).

Најпопуларнија слободна активност, не само међу културно-просветним слободним активностима, већ у опште, била је драмска секција. Драмских секција у школама основног обавезног школовања у школској 1957/1958. било је 6 298. Следиле су спортске организације¹¹¹⁹, литерарна (3 837), фолклорна (3 901) и музичка (2 256) секција. Најпопуларније међу научним слободним активностима у ФНРЈ биле су: биолошка (1 677), историјска (1 549) и и географска секција (1 543).¹¹²⁰

Највеће интересовање међу ученицима школа основног обавезног школовања у НР Србији владало је за културно-просветне слободне активности (7 315). Следиле су их научне слободне активности (3 952) и спорт (1 514). Најпопуларнија слободна активност у школама на територији НР Србије била је драмска секција (2 324). Следиле су је фолклорна (1 462) и литерарна (1 275) секција. Највеће интересовање за научне слободне активности у школама на територији НР Србије било је за биолошку (914) и историјску секцију (881).¹¹²¹

Ситуација у школама у ужој Србији била је слична. Најпопуларније међу ученицима биле су културно-просветне слободне активности (4 903). Следиле су их научне (2 671) и спортске (1 033) секције. Највеће интересовање владало је за драмску (1 626) и фолклорну секцију (995). Посебно велико интересовање било је за биолошку (623) и историјску (621) секцију.¹¹²²

Интересовања ђака у Војводини била су нешто другачија. Културно-просветне (1 835), научне (992) и спортске (408) секције биле су најзаступљеније у школама основног обавезног школовања у Војводини. Најпопуларније биле су драмска (520) и литерарна (353) секција. Међу научним слободним активностима најпопуларније су биле, као и у ужој Србији, биолошка (231) и историјска (192) секција.¹¹²³

¹¹¹⁹ *Isto*. Пошто се формулација „разне самосталне спортске активности“ није односила само на један спорт овде ће се под „разним“ подразумевати више спортова. Пошто не постоје подаци, није могуће рећи који су спортови били више заступљени у односу на друге и како су се позиционирали у односу на друге активности

¹¹²⁰ *Isto*.

¹¹²¹ *Isto*.

¹¹²² *Isto*.

¹¹²³ *Isto*.

Најзаступљеније слободне активности у школама на Косову и Метохији биле су културно-просветне (577) и научне (289) иза којих су следиле задруге и привредна друштва ученика (96) па тек онда спортске секције (73). Као и у свим деловима Југославије и на Косову и Метохији је драмска секција била убедљиво најпопуларнија словодна активност (178). Ипак релативно велико интересовање владало је за фолклор (139) и релативно мало у односу на фолклор за литерарну секцију (68) која је била веома популарна међу ученицима у целој Југославији. Интересовања ученика на Косову и Метохији била су до неке специфична и због тога што је само на Косову и Метохији у односу на остатак територије НР Србије, историјска секција (68) била популарнија од биолошке (60) и у исто време најпопуларнија научна слободна активност. У школама на Косову и Метохији није постојала ни једна филмска секција. Поред Косова и Метохије историјска секција била је најзаступљенија научна секција у: Црној Гори (23)¹¹²⁴ и Босни и Херцеговини (152).¹¹²⁵

И ако је највећи број школа основног обавезног школовања био распоређен на територији НР Србије поједине слободне активности биле су далеко бројније на територији оних република у којима је број школа био мањи. Тако је литерарна секција у НР Хрватској била заступљенија (1 481) него у НР Србији (1 275). Број драмских секција у НР Хрватској (2 322) био је готово идентичан броју драмских секција у НР Србији (2 324). Број музичких и ликовних секција био је далеко заступљенији у школама у Хрватској него у школама на територији Србије.¹¹²⁶ Исто важи и за филмске¹¹²⁷ и новинарске секције.¹¹²⁸ Интересовање за спорт било је веће међу ученицима на територији НР Хрватске (1 065) него НР Србије (1 514).¹¹²⁹

Школе на територији НР Хрватске биле су специфичне по томе што је у њима интересовање за биолошку (457) и географску (429) секцију било веће него за историјску (388) док су школе на територији НР Словеније биле специфичне по томе што је у њима интересовање за биолошку (59), секцију страних језика (58), математичку (27) и физичку

¹¹²⁴ Isto, Заједно са географском (23).

¹¹²⁵ Isto.

¹¹²⁶ Isto, У НР Хрватској музичких (1 045) и ликовних (550); у НР Србији: музичких (551) и ликовних (332).

¹¹²⁷ Isto, У НР Хрватској (55), у НР Србији (40).

¹¹²⁸ Isto, У НР Хрватској (146), у НР Србији (66).

¹¹²⁹ Isto.

(20) секцију било веће него интересовање за географску секцију (16) која је била популарнија и од историјске (13).¹¹³⁰

П 4. 5. Уџбеници

Политика издавања уџбеника у Југославији у првим годинама после рата била је условљена већим бројем фактора. Политика издавања уџбеника ослањала се, пре свега, на нову идеолошку матрицу као званичну политику југословенске државе. Захтев за јасним отклоном у односу на „старо“ постављен је већ у првим данима. Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а донело је, одмах по ослобођењу Србије, 30. децембра 1944. Решење о оснивању Комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе. Комисија у саставу: Светозар Јанковић, Драгољуб Радивојевић, Милева Живковић, Драгомир Петровић, Душан Лопичић и Славољуб Срећковић иступила је са закључцима већ 3. јануара 1945. Чланови Комисије сложили су се у следећем: да се уџбеници издати (допуњени, преправљени) и штампани за време окупације забране као неупотребљиви, да се забране уџбеници штампани пре окупације ако су им аутори за време окупације писали и издавали нове или допуњавали и преправљали старе уџбенике, да се забране уџбеници чији писци „нису преузети од Повереништва за просвету Србије“ односно писци чији рад није верификован у новом систему, да се забране буквари и читанке за први разред, други, трећи и четврти разред које по својој садржини „не одговарају духу данашњице“. Нешто блажи став заузет је према уџбеницима из историје и земљописа за трећи и четврти разред за које је констатовано да су писани „према приликама и потребама старе Југославије“ и „да се не могу употребити као уџбеници у основним школама“. У случају уџбеника из историје и земљописа за трећи и четврти разред основне школе није изречена изричита забрана коришћења. Идентичан став заузет је према уџбенику из рачунице за четврти разред основне школе. Релативно попустљив став заузет је према граматичи српског језика издатој пре Другог светског рата која се могла се користити као приручник али не и као уџбеник. Најпозитивније мишљење дато је о предатним уџбеницима из познавања природе и пољопривредних поука који су се

¹¹³⁰ *Isto.*

могли користити у настави у колико им аутори нису били аутори неког од штампаних уџбеника за време Другог светског рата.¹¹³¹

Стање на терену, у школама, међу учитељима и ученицима врло брзо је „отрезнило“ званичну политику. Већ у фебруару 1945. Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а констатовало је да читанке за други, трећи и четврти разред не могу бити „штампане у државном издању из техничких разлога“. Како би се настава несметано одвијала, поменутом Одељењу није преостало ништа друго него да месец и по дана од доношења закључака Комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе препоручи учитељима и наставницима да током текуће школске године користе не само читанке за други трећи и четврти разред из времена Краљевине Југославије већ и уџбенике из: рачунице, познавања природе, привредних знања и умења и земљописа. И овога пута је наглашено да се не дозвољава употреба ни једног уџбеника из времена окупације.¹¹³²

И поред званичног става државних органа да уџбеници из времена окупације не смеју „наћи пут“ до будућих грађана социјалистичке Југославије, велика оскудица и лоша координација на терену, пре свега у унутрашњости Србије, доводили су до тога да се у ослобођеним деловима земље почетком 1945. учи из уџбеника чија је фашистичка матрица била званична идеологија оних против којих се Народноослободилачка војска Југославије још увек борила у западним деловима земље. Фебруара 1945. Просветно одељење Окружног народноослободилачког одбора у Нишу је обавестило Одељење за основну наставу Повереништва за просвету АСНОС-а да ђаци у Нишу и даље уче из уџбеника штампаних за време окупације јер књижари на територији нишког округа добијају из Београда каталоге са називима уџбеника који су штампани за време окупације. Поред тога, Повереништво је упозорено да су нишки књижари често „условљавани“ куповином уџбеника из „хришћанске науке“.¹¹³³ У одговору који је стигао

¹¹³¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Записник комисије за преглед до сада издатих уџбеника за основне школе, састављене на основу решења Одељења за основну наставу бр. 75 од 30. децембра 1944, 4. јануар 1945.

¹¹³² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а) свим окружним народно-ослободилачким одборима у Србији, 24. фебруар 1945.

¹¹³³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора у Нишу Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а, 14. фебруар 1945.

неколико дана касније Окружни народноослободилачки одбор у Нишу је добио прилично обесхрабрујући одговор. Из одговора се могло закључити да је држава свесна да књижари не располажу „никаким упутствима и одобрењима у погледу уџбеника“ али да сем добре воље да одређене „појаве“ сузбије није тренутно у могућности да се бори против њих. Овакав став образложен је податком да ће држава у 1945. години бити у могућности да штампа само један уџбеник за основне школе и то „буквар са читанчицом за први разред“.¹¹³⁴ Ситуација није била много боља ни у Београду где су се услед недостатка, чак и предатних уџбеника, ученици описмењавали на „омладинској штампи“.¹¹³⁵ И ако донекле дефинисана већ у првим месецима после ослобођења политика издавања уџбеника у Србији реализовала се веома споро. Током 1945. основне школе у Србији добиле су неколицину првих, по директиви писаних и штампаних уџбеника после рата. Писани без конкурса и кровног закона, уџбеници изашли из штампе 1945. нису били израз политике која је заговарана.

У првим годинама после Рата југословенско тржиште било је преплављено преводима совјетских уџбеника. Историчар Бранко Петрановић је у свом раду под називом „Универзитет и идеологија 1945-1949“ навео податак да је у Југославији после рата преведена са руског четвртина свих уџбеника коришћених не само на универзитетима већ и у другим школама. Тешко је рећи колико су тачно преводи совјетских уџбеника били заступљени у настави у основним школама у Југославији и Србији¹¹³⁶ али се на основу бројних истраживања¹¹³⁷ може рећи да је у периоду до 1948. совјетски узор извршио огроман утицај на креирање културне политике у Југославији.¹¹³⁸

¹¹³⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Одељења за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а Просветном одељењу Окружног народноослободилачког одбора у Нишу, 17. фебруар 1945.

¹¹³⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Извештај за месец фебруар 1945 о стању основних школа округа београдског Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора округа београдског Одељењу за основну наставу Повереништва за просвету Председништва АСНОС-а, 5. април 1945.

¹¹³⁶ Бранко Петрановић, „Универзитет и идеологија (1945-1949. године)“, *Београдски универзитет у предатном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, 2, Београд, 1986, стр. 5-14. О „времени совјетских уџбеника повијести“ шсала је и историчарка Снежана Корен која је своје закључке базирала у главном на анализи уџбеника који су се користили у настави историје у средњим школама; S. Koren, *Politika povijesti*...str. 201-220.

¹¹³⁷ Историчара Љубодрага Димића, Горана Милорадовића итд.

¹¹³⁸ Културна сарадња између СССР-а и Југославије одвијала се углавном под покровитељством Друштва за културну сарадњу Југославије и СССР-а које је основано 14. јануара 1945. Поред савезног врло брзо су настала републичка као друштво за Војводину Друштво за културну сарадњу Србије и СССР-а настало је 18. марта 1945. На његовом челу се налазио Владислав Рибникар. Један од чланова управе била је Митра

Озбиљну препреку издавању континуиране и конзистентне политике издавања уџбеника представљао је недостатак новог наставног плана и програма који је са друге стране био условљен издавањем највишег правног акта земље односно Устава ФНРЈ који ће ступити на снагу тек 1946. године. Када је објављен Наставни план и програм за школску 1946/1947. годину створили су се услови за предузимање конкретнијих корака у оквиру политике издавања уџбеника. Први послератни конкурс за израду уџбеника према Наставном плану и програму из 1946/1947. објављен је 1947. године. Јасније профилисање политике образовања и васпитања која своје прве контуре добија на Петом конгресу КПЈ али и у новом односно Наставном плану и програму из 1948. године одразило се и на политику издавања уџбеника. Исте односно 1948. године основано је Предузеће за уџбенике и учила НР Србије које се налазило под непосредним руководством Министарства просвете чиме су се стекли услови за бољи и јаснији увид у динамику производње и снабдевања тржишта уџбеницима. Већ наредне, 1949. захваљујући смерницама које су се могле чути на Другом конгресу КПС односно Трећем пленуму ЦК КПЈ, Предузеће за уџбенике и учила НР Србије јасније ће профилисати свој рад кроз поделу на два предузећа: Предузеће за уџбенике „Знање“ и Предузеће за учила и школски намештај „Глобус“. Оснивање поменутих предузећа значајно је побољшало ситуацију по

Митровић-Ђилас министар просвете у првој послератној српској влади односно влади Благоја Нешковића. Свако републичко друштво је имало мрежу одбора по окрузима а касније и по срезovima. Крајем 1946. у Србији је постојало деветнаест одбора Друштва за културну сарадњу Србије и СССР-а. Деветнаест одбора окупило је 3396 чланова. Задатак Друштва које је доста сарађивало са различитим масовним организацијама био је да организује и помаже организовање учења руског језика преко курсева и у школама, да набавља и растура по целој земљи књиге, часописе и друге публикације које се издају и штампају у СССР-у на руском језику, да оснује библиотеку са читаоницом у Београду, да организује предавања из свих области културног живота, да организује концерте, позоришне представе, изложбе итд. Свој рад Друштво је организовало кроз следеће секције: за руски језик и књижевност, проучавање рада и радништва, проучавање села и сељаштва, просвету, музичку уметност, ликовну уметност, позориште, урбанизам, екзактне науке, друштвене науке, право, социјалне установе и акције, медицину, привреду, филм, физичку културу и друго. За Комунистичку партију Југославије Друштво је било „помоћни орган“ за спровођење и учвршћивање политичких веза које су остваривале држава и Партија. У периоду постојања Друштва за културну сарадњу Србије и СССР-а до средине 1949. године у Србији су одржана 864 предавања, 145 академија, прослава и комеморација, 38 вечери совјетске и руске музике, 31 књижевно вече, 346 представа совјетских филмова, 67 изложби, 106 других приредаба. Друштво је одборима у унутрашњост послало: 5.039 књига, 14.267 часописа, 46.11 састава, 2.262, реферата, 237 слика, 99 малих изложби, 223 музичка састава. Совјетски културни утицај ширио се и преко часописа Југославија-СССР који је почео да излази у новембру 1945. Потписано је мноштво међународних уговора у вези са културном сарадњом. Чини се да је најинтензивнији културни утицај вршен кроз издавачку делатност. Само издавачко предузеће „Просвета“ је у оквиру својих издања Популарна књига, Наука и живот, Педагошка библиотека, Културна историја, Дечија књижевност, Јефтина библиотека, Музичка библиотека издало огроман број књига преведен са руског. У периоду од 1945. до 1949. са руског је у Србији преведено и објављено 912 књига у тиражу од 17.850.000 примерака што је чинило 85% свих превода и трећину свих објављених наслова издавачких предузећа у Србији, I. J. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 162-187.

питању издавања уџбеника и производње учила. Ипак, извештаји различитих контролних комисија и школских инструктора са терена су указивали на проблем издавања и дистрибуције уџбеника. Издавачко предузеће Министарства просвете НР Србије „Знање“ дистрибуирало је уџбенике на основу плана Министарства просвете. План Министарства се састављао на основу података о броју ученика односно на основу реалних прохтева тржишта. Приликом састављања плана Министарство није узимало у обзир два фактора која су реализацију плана умањивала до 50%. Пре свега, многи уџбеници су постојали само фиктивно. Почетком педесетих година несташница папира још увек је представљала велики проблем у Југославији.¹¹³⁹ Када је 1951. Издавачко предузеће „Знање“, по одобрењу Савета за просвету, науку и културу расписало конкурсе за педесет девет уџбеника само за основну школу у пракси није дошло до значајнијег побољшања.

Најавећим кривцем за овакво стање може се сматрати Наставни савет Министарства просвете НР Србије који није поштовао процедуре и прибављао рукописе уџбеника на основу конкурса. Посао израде рукописа најчешће је препуштан неколицини људи који су у некој врсти „полуприватних“ ангажмана радили за државу. Истом круту људи поверавано је писање већег броја уџбеника због чега многи од њих и нису могли бити написани. У једном од извештаја из 1950. се наводи да је „наставница Нина Брондина примила да напише четири уџбеника руског језика, а написала је само један“. Током 1950. Предузеће „Знање“ није било у могућности да штампа 72 предвиђена уџбеника јер за исте нису постојали рукописи. Поред несавесне политике Наставног савета, „Знању“ није ишла на руку чињеница да није поседовало сопствену штампарију већ је за потребе реализације сопствених пројеката морало да ангажује друге фирме.¹¹⁴⁰ Када се свему овоме дода несташница хартије јасно је да „утакмици“ која је ипак била тржишна Издавач није могао да опстане.

У светлу сукоба са СССР-ом и земљама народне демократије појавили су се нови проблеми. После 1948. године и Резолуције ИБ-а као један од кључних проблема искрело је питање штампања уџбеника за припаднике бугарске и албанске мањине који су до тада учили из уџбеника који су званичним путевима стизали из Бугарске и Албаније што се од

¹¹³⁹ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-198-1743), Извештај о извршеној инспекцији дистрибуције школског прибора, учила и уџбеника 20. новембар 1950.

¹¹⁴⁰ Архив Југославије, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној инспекцији дистрибуције школског прибора, учила и уџбеника 20. новембар 1950.

средине 1948. сматрало неприхватљивим. Проблем штампања уџбеника на бугарском и албанском језику неће бити решен током читавог периода прекида дипломатских односа између Југославије и СССР-а односно земаља народне демократије тј. све до 1953. године. На основу извештаја Савезне контролне комисије из јануара 1951. види се да до школске 1950/1951. Министарство просвете НР Србије није штампало ни један други уџбеник на бугарском језику сем читанке за основне школе. У извештају је наглашено да Министарство просвете НР Србије нема у плану да током текуће школске године припреми ни један уџбеник за основне школе и гимназије на бугарском језику.¹⁴¹

Издавачко предузеће „Знање“ ликвидирано је 1953. године када је Просветни савет донео одлуку да уџбенике могу издавати и остала издавачка предузећа („Нолит“, „Научна књига“ и „Народна књига“) односно она која не послују као испоставе Министарства просвете и која располажу капацитетима са ефикаснију производњу и дистрибуцију уџбеника. Четири године касније односно непосредно пред велику реформу целокупног школског система у Југославији основан је „Завод за издавање уџбеника“, предузеће које ће у наредних неколико деценија постати лидер у производњи и дистрибуцији уџбеника у Србији.

Недостатак уџбеника и проблеми у вези са дистрибуцијом уџбеника директно су утицали на квалитет наставе у основним школама у Југославији и Србији у првих петнаест година по окончању рата. Снабдевање ученика првог разреда основне школе букварима био је један од најупадљивијих доказа горућег проблема снабдевања ученика основних школа уџбеницима у периоду који представља предмет интересовања овога рада. Недостатак „прве књиге“ са којом су се сусретали ученици основних школа значајно је утицао на појаву великог броја проблема који су долазили до изражаја током даљег школовања деце. Школски инструктор Серафим Петровић који је током фебруара месеца 1948. обилазио школе на југу Србије тј. у бујановачком крају приметио је да недостатак буквара значајно утиче на квалитет савременог наставног процеса јер се „у обради букварске наставе ... деца не служе књигом док један чита“. Овакав начин рада довео је до тога да су ученици који нису били у могућности да прате текст у буквару, боље читали са

¹⁴¹ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19-196-1739), Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, перодимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима ипшком, белопаланачком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.

табле него из књиге. Немогућност учитеља да децу „закупи“ праћењем текста у буквару утицала је на појаву слабе дисциплине у разреду што се генерално одражавало на квалитет васпитно-образовног процеса и у вишим разредима.¹¹⁴² Ништа боља ситуација није била ни у дежевском срезу. Децембра месеца 1948. године изасланик Министра просвете написао је у свом извештају следеће: „Од уџбеника школе су добиле до сада само читанке за други разред, познавање природе за трећи и четврти разред, а недавно су стигле и читанке за трећи разред. У погледу буквара стање је најгоре. Цео срез добио је свега 150 буквара, а има школа и одељења које немају ни једног новог буквара. Зато се у већини школа налазе у употреби буквари ранијег издања или, као што је случај у школи у Сопотанима – буквар за аналфабете. Па и ових старих буквара врло мало има: по два-три у одељењу и то поцепаних и покиданих листова. И баш зато што ових буквара нема, у обради букварске наставе влада право шаренило. Сваки наставник ради како сам зна и уме, а најчешће упоредо писана и штампана, мала и велика слова истовремено. Разуме се да је квалитет овог рада слаб. Учитељи се с правом питају; зашто им се не шаљу благовремено и у довољној количини бар они уџбеници који су до сада изашли. Морам да признам да нисам могао да одговорим на ово питање и да ми је било непријатно“.¹¹⁴³

Према извештају просветног инструктора Вука Павличића, крајем 1948. године све основне школе у Срезу прибојском „оскудевале су у уџбеницима и у ђачком прибору“. У извештају се наводи: „Свака има по неколико буквара, познавања за трећи и четврти разред и читанки за други разред. Цртанки и лепо писанки уопште немају. Плајваза, гума и оловака је врло мало“.¹¹⁴⁴

Лоша снабдевеност уџбеницима и четири године након ослобођења била је и у селима јабланичког среза. У једном од извештаја који је стигао са терена крајем 1948. године се каже: „Уџбеници не стижу на време. Буквара до 5. децембра је било само 85 комада у срезу. Земљопис и читанка за четврти разред још није достављен среској књижари. Уџбеници стижу тек месец и више дана пошто изађу из штампе. Учитељи су

¹¹⁴² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

¹¹⁴³ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о прегледу школа у Срезу дежевском, 20. децембар 1948.

¹¹⁴⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај школског инструктора Вука Павличића о прегледу школа у Срезу прибојском, децембар 1948.

махом млади те осећају недостатак уџбеника као велику сметњу у настави. На конференцији поједини учитељи ставили су своје примедбе да читанке нису прилагођене обради граматике, а исто тако да се програм за наставу земљописа у четвртом разреду приближава географији за трећи разред гимназије, те неће бити у стању да савладају овај материјал онако како се то програмом поставља¹¹⁴⁵

Слична ситуација забележена је у пожешком срезу. Описујући ситуацију с краја 1948. године, школски инструктор Драгољуб Марковић је приметио: „Школе се врло тешко снабдевају уџбеницима, а нарочито ђачким прибором...Само једна школа од прегледаних добила је букваре. Остале раде без буквара, служећи се врло лошим таблама. Нову читанку за II р. немају све школе, док читанку за III р. нема ни једна. Ученици се служе старим читанкама, пионирском штампом или којом другом књигом“¹¹⁴⁶

Школски инструктор врањског среза писао је о веома тешкој ситуацији у овом делу Србије: „Питање уџбеника у срезу врањском је такође врло тешко. Буквара је само толико приспело да је свако одељењ првог разреда могло да добије по један примерак. Читанка за II разред такође је мало – делило се по неколико комада на једно одељење. Читанка за III разред дошло је у довољном броју, а за IV разред уопште их нема. Место читанке у IV разреду читају познавање природе. Земљописа такође нема ни за III ни за IV разред“¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

¹¹⁴⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

¹¹⁴⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. децембар 1948.

III

ТРЕЋА ГЛАВА

ПОСЛЕ ШКОЛЕ

III 1.

Ка срећном детињству

Ако је у 19. веку, у време стварања националних држава дете „припало“ држави која је требало да га учини лојалним грађанином, спремним да се до крајњих консеквенци жртвује за „националну ствар“, искуство Првог а затим и Другог светског рата односно најекстремнија искуства 20. века требало је да заувек прекину са старом праксом. Са друге стране, у свету заувек промењеном тековинама Прве и Друге индустријске револуције, које су захваљујући бројним научним открићима промениле живот милионске масе „обичних“ људи до тада стриктно везаних за јасно издиференциран слој друштва унутар кога су рођени, потпуно занемаривање утицаја државних институција у процесу образовања и васпитања деце и младих није било могуће. „Улазак“ „обесправљених“ у институције система, партиципација „безимених“ у формирању и креирању истих имали су „цену“ у виду договора државе са једне стране и појединца са друге. Значајан део договора представљао је консензус који се морао постићи у вези са начином на који ће се најмлађи чланови друштва образовати и васпитавати.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁸ О начину на који се под утицајем обе индустрије 87 еволуције током 19. односно почетком 20. века променно однос према деци и детињству види више у: Carol Dyhouse, *Girls Growing* 58 *Late Victorian and Edwardian England*, London, 1981; Thea Thompson (ed.), *Edwardian Childhoods*, London, 1981; Stephen Humph 21 *Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, 1981; James Walvin, *A Child's World: A Social History of E 86 h Childhood 1800-1914*, Harmondsworth, 1982; Filip Arijes, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989; Eric Hopkins, *Childhood Transformed: Working-Class Children in Nineteenth-Century England*, Manchester, 1994; J. C. Steward, *The New Child: British Art and the Origins of*

Захтев за „новом школом“ који је јасно артикулисан кроз одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. године представљао је у ширем смислу захтев за успостављањем новог концепта детињства у Југославији.¹¹⁴⁹ Захтев за „релаксиранијим“ и „опуштенијим“ односом према најмлађима у Југославији био је само један у низу сличних гласова који су се могли чути у Европи и свету у годинама после Другог светског рата када долази до формирања Организације Уједињених нација на чијој оснивачкој скупштини у Сан Франциску су били присутни и представници југословенске државе.¹¹⁵⁰ И ако се интензивно приближавање Југославије УН-у с пуно права приписује годинама после разлаза са СССР-ом,¹¹⁵¹ када Југославија постаје члан Савета безбедности (1949), треба нагласити да је сарадња Југославије и појединих агенција Организације УН-а попут УНИЦЕФ-а била изузетно „жива“ и пре лета 1948.¹¹⁵² Чланство Југославије у УНЕСКО-у (1950) било је од кључног значаја за спровођење модерне школске реформе у Југославији до краја педесетих година 20. века. Поред УНИЦЕФ-а и УНЕСКО-а, од 1950. године Југославија је пратила рад Међународног фонда Уједињених нација за обезбеђење деце¹¹⁵³ али и рад Социјалне комисије ОУН-а која је почетком педесетих почела да разматра Нацрт Декларације права детета,¹¹⁵⁴ Декларације коју ће Генерална скупштина Уједињених нација изгласати тек 1959, што ће имати далекосежне последице на положај

21

Modern Childhood 1730-1830, B. 23, 1995; Anne Higonnet, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, London, 1998; Hel 103 shore, *Artful Dodgers: Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Woodbridge, Suffolk, 1999; Louise A. Jackson, *Child Sexual Abuse in Victorian England*, London, 2000; Smiljka Tomanović, „Sociolog 10, детињству i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 7-50; Fass, Paula S. (Ed.), *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*, New York, 2004; Hugh Cunningham, *The Invention of Childhood*, London, 2006; Livschiz, Ann, „Growing Up Soviet: Childhood in the Soviet Union, 1918-1958“, Ph. D diss, Stanford University, 2006; Сања Петровић Тодосијевић, „На трагу безбрижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237 итд

¹¹⁴⁹ Захтев за стварањем „нове школе“ као и сам процес стварања „нове школе“ био је у директној вези са променом 45, нина живота најмлађих односно са променом односа према деци, детињству и одрастању. Види више у: J. S. Hurt, *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, London, 1979; Phil Gardner, *The Lost Elementary Sch 21 of Victorian England*, London, 1984; Pamela Horn, *The Victorian and Edwardian School Child*, Stroud, 1989; Anna Davin, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, London, 1996 итд

¹¹⁵⁰ О развијању концепта „дечијих права“ под поровитељством званичних међународних организација види више у: Gerison Lensdaun, „Дејја права“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanov 128, Beograd, 2004, str. 185-198

¹¹⁵¹ Бранко Петрановић, *Историја 117, лавије*, трећа књига, Београд, 1989; Волтер Лакер, *Историја 20, ле 1945-1992*, Београд, 1999; Ричард И. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003; Твртко Јакована, *Социјализам на амерички 3, њени*, 1948-1963, Zagreb, 2002; Lis Lorejn, *Održavanje Tita na površini*, Beo 30, 2003; Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008 итд

¹¹⁵² Sanja Petrović Todorosjević, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.

¹¹⁵³ „Основан је Међународни фонд Уједињених нација за обезбеђење деце“, *Политика*, 213, август 1950.

¹¹⁵⁴ „Социјална комисија ОУН разматрала нацрт Декларације права детета“, *Политика*, 17. април 1950.

деце у читавом свету. Пет година раније Генерална скупштина УН-а усвојила је *Резолуцију* којом је установљен Светски дан детета „с циљем унапређења братства међу децом целог света“.¹¹⁵⁵ Исте године Резолуцији је приступила и Југославија. Поводом потписивања *Декларације* 30. августа 1954. председник ФНРЈ, Јосип Броз Тито је рекао: „Сарадња на пољу дечије заштите између разних земаља доприноси очувању мира у свету и мирној сарадњи међу народима“.¹¹⁵⁶ Међународна заједница окупљена око ОУН-а одала је по први пут признање једној комунистичкој земљи за постигнуте резултате на пољу дечије заштите априла 1953. када је у Београд стигла вест да ће Југославија бити наредни домаћин конгреса Међународне уније за заштиту деце¹¹⁵⁷ (1958). Крајем педесетих Југославија је преко Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије остварила сарадњу са бројним организацијама као што су: Save the Children Fund из Лондона (1959) и Савет за заштиту деце Пакистана (1960). У исто време остварена је сарадња са American Friend Service Comittee из Сједињених Америчких Држава. Југославија је сарађивао са Federation International des Communités d'Enfants на проблемима заштите деце без породице. Посебно добра сарадња остварена је са Светском организацијом за предшколско васпитање (ОМЕР) чији је Осми међународни конгрес одржан августа 1960. године у Југославији. Значајна сарадња на проблемима ширења филмске културе међу децом остварена је са Међународним центром за дечији филм. Држава је преко струковних удружењ сарађивала са: Међународном организацијом за ликовно васпитање (ИНСЕА) и Међународном организацијом за дечију књижевност. Сарадња са Међународним семинаром за испитивање у породици у великој мери је унапредила дискусију о питању положаја и улоге коју породица има у подизању и васпитавању деце у Југославији.

Захатов за променом на пољу „третирања“ деце у држави и друштву крајем четрдесетих и почетком педесетих година није дошао искључиво с поља. Напротив, он је представљао реакцију на тешку „југословенску стварност“. Већ је наглашено да су по првом послератном попису становништва из 1948. деца до 14 година старости чинила 32,

¹¹⁵⁵ Прослава *Светског дана детета* прерасла је октобра 1969. године у међународну манифестацију *Радост Европе*, Јелена С. Укаловић, „Оснивање дечијег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135.

¹¹⁵⁶ „Сарадња на пољу дечије заштите између разних земаља доприноси свој део очувања мира у свету и мирној сарадњи међу народима“, *Политика*, 1. септембар 1954.

¹¹⁵⁷ „Конгрес Међународне уније за заштиту деце одржаће се у Југославији“, *Политика*, 29. април 1953.

53% од укупног броја грађана Југославије што их је чинило не само једном од најбројнијих већ и једном од најзначајнијих друштвених група. Будућа изградња социјализма у Југославији зависила је од могућности државе да 32, 53% свог неактивног становништва збрине унутар недовољно развијеног система просветних, здравствених и социјалних установа. Поред тога, резултати свих анкета које су рађене с краја четрдесетих и почетка педесетих година, у вези са формулисањем нове политике образовања и васпитања у Југославији, указивалу су на чињеницу да најмлађи Југословени проводе у школи у просеку три до четири сата дневно током две стотине дана у години. Велика запитаност постојала је у вези са квалитеом времена које деца и млади проводе током осталих сто шездесет пет дана у години. Поставило се питање – На који начин ученици проводе сате који им преостану током дана након завршетка наставе у школи? У таквој ситуацији држави која се ослањала на низ масовних организација није преостало ништа друго него да савезника потражи у оквиру „шире друштвене платформе“ тј. међу милионском масом родитеља. На тај начин је традиционална улога родитеља постала једна од најзначајнијих улога у изградњи социјалистичког човека. Како однос родитеља и детета не би био препуштен традиционалним обрасцима васпитања већ од стране државе и партије дефинисаним концептом, нова политика образовања и васпитања морала је напустити учионицу и изаћи у школско двориште, на улицу, у нова стамбена насеља, међу све припаднике будуће социјалистичке заједнице.

Септембра месеца 1949, само неколико месеци пре одржавања Трећег пленума ЦК КПЈ, Јосип Броз Тито је одржао говор на пријему представника пионирских организација поводом Дечије недеље. Била је то прилика да се пред „званичним“ представницима најмлађих, онима који су морали бити бољи од других исказе мишљење о променама до којих је морало доћи на пољу образовања и васпитања. Сусрет са представницима пионирских организација у недељи која је припадала само деци и која је требало да промовише интересе најмлађих, био је прилика и да се изнесе јасна критика на рачун државних органа који нису довољно препознавали интересе деце односно потребу да се истима поред „голо“ преживљавања пружи нешто више односно квалитетнији и садржајнији живот. Говор који је Јосип Броз Тито одржао пред представницима пионирских организација 29. септембра 1949. године представља је израз промене које ће бити прокламована три месеца касније. Титово обраћање из септембра 1949. било је

посебно значајно због критике која је мање него икада раније била уперена ка „остацима старог режима“, а више него икада раније ка среским комитетима, среским и градским народним одборима за које је отворено речено да се „не брину довољно о деци“. У времену када је по Брозовим речима у Југославији „киптео социјализам“ одговорност за васпитање деце су морали преузети сви грађани и то на следећи начин: „Сва наша дјеца морају учити, морају слушати своје родитеље и васпитаче, морају ићи у школу и неуморно учити, не смију никада оставити неурађене задатке. Једном речју, морају се трудити да се васпитачи и родитељи радују гледајући њихов рад. Ви треба да се такмичите као и наши радници и други наши радни људи, ко ће шта боље да уради. Немојте, ако нешто не урадите добро, да кажете да има горих од вас, немојте узимати гори примјер. Узимајте увек бољи примјер и тежите увјек томе да будете као онај најбољи међу вама“. У говору из септембра 1949. године Јосип Броз Тито је у први план ставио значај људског живота у социјализму, доводећи га у директну везу са васпитањем које почива на социјалистичким принципима и начелима. Броз је истакао: „Шта је данас најважније за нашу земљу, шта је најдрагоценије? Људи! А ти људи ће бити такви како их ми васпитамо. Зато морамо водити рачуна да се дјеца која ће сутра бити свјесни грађани ове земље створе сви услови за правилан одгој, да буду здрави и добро васпитани грађани социјалистичке Југославије“.¹¹⁵⁸

У дефинисању „услова за правилан одгој“ деце у Југославији пошло се од става да се у „њихову игру, васпитање и образовање уносе нови, савремени садржаји, облици и методе путем којих се задовољавају њихове разноврсне потребе, интересовања“. На тај начин требало је развити дечије стваралачке способности у складу са захтевима времена кога су обележиле развој науке и технике.¹¹⁵⁹ Целокупна идеја о промени политике васпитања и образовања почивала је на идеји да ће: „повећана васпитна делатност реформисане основне школе и развој слободних активности у школи“ као и „све интензивнији утицај који на децу врши наш друштвени, привредни и културни живот а тиме и повећана васпитна функција породице, развитак разноврсних друштвених организација и многих нових покрета (задругара, селенита, горана итд.), као и утицај све разноврснијих средстава информација (радио, ТВ, филм, штампа) и јавних установа и

¹¹⁵⁸ АЈ, КМЈ-П-2/32, Пријем представника пионирских организација поводом Дечје недеље код маршала Тита, (Београд), 29. септембар 1949.

¹¹⁵⁹ АЈБТ, КПР, П-3-д-2, Информација о актуелним проблемима друштвеног рада са децом, март 1962.

служби) допринети стварању друштвених и материјалних предуслова у нашој земљи да се деца васпитавају и образују у богатијем друштвеном амбијенту“.¹¹⁶⁰

Једну од најзначајнијих улога у процесу „повећања васпитне делатности школе“, повезивања школе, масовних органоизација и родитеља требало је да одигра Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије која је основана 1952. године у Загребу са задатком да као „друштвена трибина окупља, повезује и активира све заинтересоване организације, установе и појединце на разним подручјима васпитања“.¹¹⁶¹ Своје програме друштвене бриге о деци и координацију акција државних органа и различитих друштвених организација Савет је реализовао преко неколико комисија: 1. Комисије за рад са родитељима; 2. Комисије за рад са пионирима; 3. Комисије за предшколско васпитање; 4. Комисије за дечију литературу и штампу; 5. Комисије за филм; 6. Комисије за ликовно васпитање; 7. Комисије за музичко васпитање. На раду у поменутим комисијама било је ангажовано преко 186 педагога, психолога, лекара, ликовних педагога, књижевника, музичара и друштвених радника. Све одлуке и препоруке Савета имале су саветодавни карактер. Савет их је доносио на својим конгресима, саветовањима, семинарима и преко организовања широке акције разноврсних дечијих активности. Поједине комисије попут: Комисије за предшколско васпитање, Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање имале су посебно значајан утицај на рад Комисије за реформу школства, израду *Општег закона о школству* из 1958. али и одређеног броја законских решења која су произашла из законодавства 1958.

III 2.

Ка дужем детињству

Висока стопа смрти најмалађих Југословена представљала је једну од најдужих константи током постојања југословенске државе. Поређењем података из времена пре и после Другог светског рата, види се да су промене на боље биле врло споре. Године 1921. у Југославији је живело 12 059 000 становника. Према подацима за ову годину, на 442 530

¹¹⁶⁰ Исто

¹¹⁶¹ АЈБТ, КИР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

живорођених долазило је 5 967 мртворођених.¹¹⁶² Тридесет две године касније у Југославији је живело скоро пет милиона више људи него 1921. Према подацима за 1953. на 481 570 живорођене деце долазило је 4 759 мртво рођене. Од 254 527 умрлих у 1924. сваки четврти покојник је било одојче. Према подацима за 1924. годину умрло их је 64 300. Однос укупног броја умрлих и умрле одојчади за 1953. годину готово је идентичан. Од 210 718 умрлих, њих 56 107 су била тек рођена деца тј. одојчад. Подаци о овој релацији постају драстичнији у колико се у обзир узму и деца старијих узраста.¹¹⁶³

Према подацима за 1952. годину у Југославији је умрло 196 870 хиљада људи. Највише умрлих, њих 67 487 имало је између 0 и 4 године.¹¹⁶⁴ Током прве године живота умрло је чак 52 375 дечака и девојчица.¹¹⁶⁵ Током друге године умрло их је знатно мање, 8430. Према подацима за исту годину у Југославији је умрло и 2579 дечака и девојчица узраста од 5 до 9 година. Приближно исто малишана умрло је у узрасту од 10 до 14. година односно њих 2069. Другим речима, у Југославији је 1952. године умрло 72 135 деце узраста од 0 до 14 година што је представљало 36, 64% од укупног броја умрлих.¹¹⁶⁶

Ипак, судбину деце, пре свега оних који су тек рођени у великој мери је одређивало место становања. Од 67 487 умрле деце до 4 године старости, њих 57 999 или 89, 94% од укупног броја умрлих у овом узрасту рођено је и живело на селу док је свега 9 488 или 14, 71% рођено и умрло у граду. Далеко већа стопа смртности деце била је на селу него у граду и када се посматрају узрасти од 5 до 9 и од 10 до 14 година. Од 72 135 умрле деце узраста до 14 година, њих 61 867 или 85, 76% од укупног броја умрле деце до 14 година старости је умрло по срезовима односно на селу.¹¹⁶⁷ Сеоској деци, пре свега, нису ишли у прилог услови под којима су се рађала. Најраспрострањенији узроци високе стопе

¹¹⁶² "Рођења, умирања и brakovi od 1921 do 1939 i 1947 do 1953", *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 83. Подаци за 1952. годину указују да је највише како живорођене тако и мртворођене деце било у НР Србији. На 196 925 живорођене долазило је 2055 мртворођене деце. Већина од укупног броја рођених у НР Србији у 1952. години родила се у брачној заједници (185 654) на селу (163 924).

¹¹⁶³ *Isto*.

¹¹⁶⁴ "Umiranje prema starosti umrlog u 1952", *Isto*, str. 84. Највећи број смртних случајева у 1952. години забележен је у НР Србији. Од 196 870 умрлих чак 81 737 или 41, 52% их је умрло у Србији. Од тога, чак 20 289 (24, 82%) су била одојчад. Највише умрлих забележено је у сеоским срединама. Од 20 289 одојчади колико их је умрло на територији целе НР Србије чак 17 214 или 84, 84% је умрло на селу.

¹¹⁶⁵ *Isto*. Од 57 375 деце до годину дана старости која су умрла у Југославији 1952. године, током првог месеца живота умрло их је 20 597. Њих 9 507 умрло је током првих шест дана живота.

¹¹⁶⁶ *Isto*.

¹¹⁶⁷ *Isto*. За разлику од деце узраста до 14. година, родитељи узраста од 25 до 39 година били су далеко мање изложени узроцима, потенцијалне смрти. Од 196 870 умрлих Југословена у 1952. години, њих 11 329 тј. 5, 8% било је узраста од 25 до 39 година. Од 11 329 умрлих чак 9 288 или 81, 98% их је живело на селу.

смртности најмлађе сеоске деце били су: нестручна или никаква помоћ при порођају, неправилна исхрана, живот у пренасељеним и загушљивим просторијама, прегревање деце, контакт са мувама, пацовима и највећим бројем сеоских животиња.¹¹⁶⁸

Наведени узроци нису били једини фактори високе стопе смртности мале деце у Југославији. Према подацима за 1952. годину свега 25 558 деце водила су се као она која су умрла од „обољења новорођенчета и одојчета“.¹¹⁶⁹ Поставља се питање - Под којим су се категоријама водили остали малишани тј. 26 817 колико их је умрло у Југославији 1952. године током прве године живота? **Одговор на ово питање не може се дати** са великом прецизношћу али подаци о различитим узроцима смрти у Југославији педесетих година 20. века могу указати на повећан ризик од одређеног броја болести којима су директно или индиректно били изложени сви грађани Федеративне Народне Републике Југославије. Једна од категорија под којом је заведен највећи број смртних случајева у Југославији 1952. били су „симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос“. Чак 40 465 умрлих у 1952. години заведено је под крајње нејасном формулацијом. Формулација „симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос“ вероватно највише указује на степен развијености медицинске науке, за коју су педесетих година 20. века многе болести биле још увек препознатљиве. Поред категорија „симптоми, недовољно дефинисана стања и сенилнос“ и „обољења новорођенчета и одојчета“ посебно распрострањени узроци смрти у Југославији педесетих година 20. века били су: „болести респираторног система“ (25 549); „нереуматичка обољења срца и обољења васкуларног система“ (22 377); „туберкулоза“ (20 175); „друге инфективне и паразитарне болести“ (10 070) али и „нервна обољења, психички и психонеуротички поремећаји и поремећаји личности“ (8332) и „несрећни случајеви, тровања и насиља“ (8262).¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁸ Више о смртности најмлађих југословенских грађана у првих петнаест година по окончању Другог светског рата види у: S. P. Todosijević, *Za bezimene...*, str. 153-159.

¹¹⁶⁹ „Umiranje prema uzroku smrti i polu po narodnim republikama u 1952“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 85.

¹¹⁷⁰ Isto.

Према подацима за 1952. годину највећи број оних који су умрли насилном смрћу били су мушкарци (6087). Највећи број „насилних смрти“ подвођен је под категорију „несрећних случајева“. Следе „самоубиства“ и „убиства“. Од 1739 извршених самоубиштава у 1952. години у чак 1199 случајева, самоубице су били мушкарци. Највећи број „насилних смрти“ забележен је у НР Србији (3 398 или 41, 06% од укупног броја насилних смрти у ФНРЈ за 1952. годину), „Nasilne smrti po narodnim republikama u 1952“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954, str. 87.

До које мере је стопа смртности најмлађих била алармантан проблем најбоље се види када се подаци за Југославију упореде са другим земљама. Симптоматична је оцена проф. Де Хаса, консултанта Светске здравствене организације који је 1950. године оценио Југославију као „земљу непривилеговану за мајке и децу“. По подацима које је исте године изнео југословенски педијатар др Матеја Амброжић, заједно са Мађарском, Грчком, Португалијом, Бугарском, Корејом, Салвадором, Формозом, Еквадором, Мексиком, Румунијом, Квантунгом, Индијом, Палестином, Цејлоном, Чилеом и Египтом, Југославија је спадала међу земље са највишом стопом смртности деце до пете године живота у свету. Да је у Југославији „сваки други гроб“ био „дечији гроб“ потврђивала је и анализа података о односу стопе смртности деце и опште стопе смртности у Југославији 1955. године. Подаци за 1955. годину показују да је 73 656 умрле деце до четрнаест година старости чинило 36, 75% од укупног броја умрлих те године.¹¹⁷¹

Почетком педесетих година 20. века број расположивих дечијих диспанзера, дечијих саветовалишта као и амбуланти и поликлиника био је више него скроман. Према подацима за 1952. годину у ФНРЈ је постојало свега: 127 дечијих диспанзера, 343 дечија саветовалишта¹¹⁷² и 97 дечијих амбуланти и поликлиника.¹¹⁷³ Концентрација наведених врста дечијих здравствених установа била најмања у крајевима у којима је стопа смртности деце била највећа. Тако су на Косову и Метохији постојала свега 3 дечија диспанзера, 1 саветовалиште¹¹⁷⁴ и 2 амбуланте и поликлинике.¹¹⁷⁵ У Босни и Херцеговини су постојала 4 диспанзера, ни једно саветовалиште¹¹⁷⁶ и само 2 амбуланте и поликлинике.¹¹⁷⁷ Ситуација у Словенији је била потпуно другачија. Од укупно 343 дечија саветовалишта колико их је постојало у ФНРЈ, 1952. године чак 286 се налазило у Словенији.¹¹⁷⁸

¹¹⁷¹ АЈ, 15-18-336. Пораст броја болесних у здравственим установама; према подацима за 1955. годину у Југославији је умрло: 53 185 деце до прве године тј. 26, 5% од укупног броја умрлих, 16 555 од прве до четврте године тј. 8,5% од укупног броја умрлих и 3 956 од пете до четрнаесте године тј. 2% од укупног броја умрлих.

¹¹⁷² „Деџији диспанзери у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад у 1952“, *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Београд, 1954, стр. 368.

¹¹⁷³ „Деџије амбуланте и поликлинике у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад 1952“, *Isto*, стр. 368.

¹¹⁷⁴ „Деџији диспанзери у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад у 1952“, *Isto*, стр. 368.

¹¹⁷⁵ „Деџије амбуланте и поликлинике у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад 1952“, *Isto*, стр. 368.

¹¹⁷⁶ „Деџији диспанзери у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад у 1952“, *Isto*, стр. 368.

¹¹⁷⁷ „Деџије амбуланте и поликлинике у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад 1952“, *Isto*, стр. 368.

¹¹⁷⁸ „Деџији диспанзери у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад у 1952“, *Isto*, стр. 368.

Посебно велики проблем у дечијим здравственим установама представљала је структура запослених. Од укупно 1175 чланова медицинског особља ангажованог у дечијим диспанзерима и саветовалиштима у Југославији, чак 464 је припадало нижем медицинском особљу. Њих 129 су припадали немедицинском особљу. У 470 дечијих диспанзера и саветовалишта радило је 101 лекар специјалиста.¹¹⁷⁹ У 97 амбуланти и поликлиника радило је укупно 71 лекар специјалиста.¹¹⁸⁰

У немогућности да у хитном и кратком року изгради здравствену службу, држава је морала приступити примени других метода. Због тога је Југославија врло брзо по окончању Другог светског рата постала „отворена“ за здравствене али и друге програме различитих међународних организација. Делатност Међународног дечијег фонда УН-а била је све до краја педесетих година 20. века једна од најразгранатијих. Влада ФНРЈ потписала је 20. новембра 1947. у Њујорку Споразум о сарадњи између Међународног дечијег фонда Организације УН-а (УНИЦЕФ-а)¹¹⁸¹ и Југославије у циљу примање помоћи за 600 000 деце, трудница и доиља. Програм помоћи одобрен до краја јуна 1948. године у висини од 7 297 100 \$ састојао се од: помоћи у исхрани деце до 18. година, трудница и доиља, помоћи у сировинама тј. вуни, памуку и кожи за израду обуће и одеће намењене деци до 18. година старости, помоћи у здравственој заштити тј. вакцинацији деце против туберкулозе, лечењу пеницилином против венеричних болести, антимаљаријичној кампањи и помоћи у подизању здравственог и социјално-васпитног кадра. До лета 1950. Југославија је, због „отпадања“ од Фонда СССР-а и земаља „народне демократије“, постала фаворизовани корисник УНИЦЕФ-ове помоћи.¹¹⁸² Количина помоћи која је стизала у Југославију у оквиру бројних програма Међународног дечијег фонда ОУН-а имала је

¹¹⁷⁹ „Дејче амбуланте и поликлинике у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад 1952“, *Исто*, стр. 368.

¹¹⁸⁰ „Дејчи диспанзери у 1952. Станје 31. децембра 1952, рад у 1952“, *Исто*, стр. 368.

¹¹⁸¹ Међународни фонд Уједињених нација за хитну помоћ деци – УНИЦЕФ је основан Резолуцијом 57. Генералне скупштине Уједињених нација 11. децембра 1946. године као привремена институција и интегрални део УН-а у циљу пружања помоћи најугроженијим категоријама становништва тј деци до 18. година старости, трудницама и доиљама земаља пострадалих у Другом светском рату. Фонд је располагао средствима преосталим од Управе Уједињених нација за обнову и развој – УННРА и прилозима држава чланица у новцу, храни, лековима или сировинама за израду обуће и одеће; Сања Петровић Тодосијевић, „Дистрибуција УНИЦЕФ-ове помоћи у ФНРЈ“, *Токови историје*, 4, Београд, 2006, стр. 200-220.

¹¹⁸² До 1971. године у Југославији су од укупно 27. програма у износу од 21 564 658 \$ спроведена четири програма под ознаком емергенцу. Ако изузмемо *Програме помоћи Скопљу (1963-1965)* и *Бања Луци (1969-1971)* после земљотреса у висини од 426 898 \$, који не представљају предмет интересовања овога рада али у укупном скору говоре много, *Програм сировина за обућу и одећу (1949-1951)* у износу од 1 271 700 \$ убедљиво најскупљи аранжман икада спроведен у Југославији представља *Програм допунске дечије исхране (1948-1952)* у висини од 10 231 025 \$, *Исто*.

кључни значај у превазилажењу бројних здравствених и социјалних проблема са којима су се суочавала деца у Југославији у првим годинама после рата. Поред тога спровођење УНИЦЕФ-ових програма у Југославији у годинама када се држава тешко ослањала на сопствене ресурсе и институције било је од пресудног значаја за консолидацију државе и новог режима. Захваљујући огромној међународној помоћи југословенски режим се у годинама највеће политичке и економске кризе успео профилисати као онај који је пре свега „осетљив“ за социјалне проблеме друштва између осталог и за друштвену бригу о деци. Резултати које је југословенска држава постигла на пољу социјалне политике уз завидну помоћ пропаганде и медија били су од кључног значаја за приближавање новог режима појединцу односно „привођења“ грађана званичној државној па и просветној политици.

Однос према деци и младима у првим годинама после Рата југословенска држава је градила углавном кроз спровођење кампања које су се односиле на збрињавање ратом и социјално угрожене деце.¹¹⁸³ „Нова“ југословенска држава се од самога почетка афирмисала у јавном простору као држава изразито социјалног карактера, као она која има пресудну улогу у процесу социјалног збрињавања најугроженијих друштвених категорија односно пре свега деце. Први чланак о збрињавању ратним дејствима угрожене деце као и пружању помоћи социјално угроженим категоријама деце објављен је у београдској *Политици* већ 7. децембра 1944. године.¹¹⁸⁴ Највећи број чланака у истим новинама у којима су најмлађи Југословени били главни актери збивања о којима се писало, а који су

¹¹⁸³ Брига о најмлађим члановима заједнице путем разгранатог система здравствених и социјалних установа представљала је већ од друге половине 19. века меру модерности, пре свега индустријски развијенијих друштава какво је нпр. било енглеско друштво. Здравствена и социјална заштита деце у другој половини 19. и током 20. века представљала је предмет интересовања бројних британских историчара. Christina Hardyment, *Dream Babies: Child Care from Locke to Spock*, London, 1983; Roger Cooter (ed.), *In the Name of the Child: Child Health and Welfare, 1880-1940*, London, 1992; Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland (eds.), *57 Years of Child Health in Britain and the Netherlands in the Twentieth Century*, Amsterdam, New York, 2003; Jon Lawrence, Pat Starkey (eds.), *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspectives*, Liverpool, 2001; Harry Hendrick, *Child Welfare: Historical Dimensions, Contemporary Debate*, Bristol, 2003. Сличан тренд постојао је и у другим деловима Европе: Despina Karakatsani, „Hygiene Imperatives: Child Welfare, School Hygiene and Puericulture in Greece (1911-1936)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 2001, стр. 17-32; Dubravka Stojanović, „U senci velikog narativa: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 2006, стр. 160-175; Sanja Petrović Todosijević, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslaca u FNRJ“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 2006, стр. 176-187.

¹¹⁸⁴ „Рад на збрињавању деце“, *Политика*, 7. децембар 1944.

објављени крајем 1944. и у првој половини 1945. године односио се на социјалну проблематику и хитно збрињавање деце без родитељског старања и социјално угрожене деце. Већ у јануару месецу 1945. *Политика* је пренела говор Милице Кићевац, начелнице Одељења за заштиту матера и деце¹¹⁸⁵ о проблему хитног збрињавања најугроженијих малишана. У наредних девет месеци *Политика* је објавила чак четрдесет чланака на ову тему.¹¹⁸⁶ Ако се овим текстовима додају они који третирају другу врсту социјалних проблема попут: борбе против распрострањених и заразних болести,¹¹⁸⁷ збрињавање деце запослених мајки,¹¹⁸⁸ отварање ђачких кухиња¹¹⁸⁹ може се закључити да је једна од

¹¹⁸⁵ "Говор Милице Дедијер, начелнице Одељења за заштиту матера и деце", *Политика*, 29. јануар 1945.

¹¹⁸⁶ У Војводини и Србији организују се дечији домови и насеља за ратну сирочад", *Политика*, 10. децембар 1944; Социјална заштита народног подмлатка", *Политика*, 11. децембар 1944; „Три стотине дечака и девојчица", *Политика*, 11. децембар 1944; „Вила Драгине Цветковића у Нишу биће употребљена за смештај незбринуте деце", *Политика*, 17. децембар 1944; „Предвиђено је што брже оспособљавање зграда за социјалне и здравствене установе и стварање дечијих културно-забавних центара", *Политика*, 28. децембар 1944; „Збрињавање и заштита ратне сирочади, напуштене и избегличке деце", *Политика*, 11. јануар 1945; „Југословенска деца у Бугарској", *Политика*, 18. јануар 1945; „Први транспорт од две стотине наше деце већ упућен у Бугарску", *Политика*, 18. јануар 1945; „Саопштење Централног прихватилишта за транспортовање деце у Бугарску", *Политика*, 20. јануар 1945; „Проглас АФЖ Србије за збрињавање сиромашне деце", *Политика*, 21. јануар 1945; „Долазак југословенске деце у Софију", *Политика*, 22. јануар 1945; „Помоћ социјално угроженој деци", *Политика*, 26. јануар 1945; „Обавештење Централног прихватилишта за транспорт деце у Бугарску", *Политика*, 26. јануар 1945; „Акциони одбор за упућивање деце у дечије домове у Бугарској", *Политика*, 27. јануар 1945; „У братску Бугарску стижу још 464 југословенска детета", *Политика*, 11. фебруар 1945; „Одлазак деце из Босне и Београда у Бугарску", *Политика*, 17. фебруар 1945; „Деца из Црне Горе превозе се у Бугарску авионом", *Политика*, 18. фебруар 1945; „У Бањи код Сливена смештено је 240 наше деце", *Политика*, 19. фебруар 1945; „У Бугарској је отворено сто домова за нашу децу", *Политика*, 1. март 1945; „Прихватилиште за слање деце у Бугарску у Нишкој Бањи претвара се у дечију болницу", *Политика*, 2. март 1945; „Сто тридесет четири дечака и девојчице из опустошеног Бирча у Босни, налазе се у Београду и биће упућени у дечије домове", *Политика*, 7. март 1945; „Одлазак у Бугарску 500 слабуњава деце", *Политика*, 8. март 1945; „Наша деца у Бугарској у спокојству и обиљу гостију", *Политика*, 16. март 1945; „Одлазак групе наше слабуњава деце у Бугарску", *Политика*, 17. март 1945; „Око 500 деце из Санџака и разних крајева Босне упућено је на опорављање у Банат", *Политика*, 29. март 1945; „У Банат је стигла...", *Политика*, 14. април 1945; „У Београд ових дана стиже око 3000 деце из Босне", *Политика*, 15. април 1945; „У будуће наша сиромашна деца биће збринута искључиво у нашој земљи", *Политика*, 28. април 1945; „Поклопи делегаткиња АФЖ-а сиромашној деци", *Политика*, 28. јун 1945; „Један транспорт наше деце вратио се из Бугарске", *Политика*, 30. јун 1945; „Народна власт пострадалих крајева посвећује деци велику пажњу", *Политика*, 1. јул 1945; „Сиромашна деца угрожена болешћу, упућена јуче у Словенију", *Политика*, 6. јул 1945; „Дечији дом у манастиру Војловици", *Политика*, 14. јул 1945; „Три деца дома у срезу алексиначком примиће нашу децу из Бугарске", *Политика*, 21. јул 1945; „Акција за збрињавање незбринуте деце", *Политика*, 1. август 1945; „Повратак наше деце из Бугарске", *Политика*, 9. август 1945; „Јутрос је из Бугарске стигло са опоравка...", *Политика*, 11. август 1945; „Први транспорт наше деце", *Политика*, 12. август 1945; „Долазак трећег транспорта наше деце из Бугарске", *Политика*, 23. август 1945; „Стигао је пети транспорт", *Политика*, 31. август 1945.

¹¹⁸⁷ „У болници за туберкулозну децу на Дедињу лечи се 155 дечака и девојчица", *Политика*, 7. октобар 1945; „Збрињавање микотичне деце", *Политика*, 21. новембар 1945.

¹¹⁸⁸ „Осамнаест обданишта брину за две хиљаде београдске деце", *Политика*, 3. септембар 1945; „Свака запослена мајка моћи ће да преда обданишту своје дете на старање и васпитавање", *Политика*, 18. октобар 1945; „Отворена су три обданишта", *Политика*, 4. новембар 1945.

¹¹⁸⁹ „Отворено је десет ђачких кухиња у Београду", *Политика*, 18. новембар 1945.

главних порука коју је држава слала у вези са најмлађим грађанима била она која се пре свега односила на преживљавање и превазилажење тешких последица рата.

Чланци о колективном збрињавању деце без родитељског старања и социјално угрожене деце у Војводини и Бугарској у другој половини 1944. и првој половини 1945. године пунили су ступце београдске *Политике*. Јавност је требало информисати али и мобилисати у вези са једном од највећих камања збрињавања социјално угрожене деце коју је југословенска држава икада спровела. Кампања збрињавања југословенске деце у Бугарској била је значајна не само због тога што је непогрешиво пласирала у јавност слику о југословенској држави као изразито социјалној, као држави која брине о најмлађима и најугроженијима већ и због тога што је у месецима док су се још увек водиле борбе за ослобођење земље показала да држава функционише.¹¹⁹⁰

¹¹⁹⁰ Прилике у тек ослобођеној Србији у јесен 1944. године биле су више него тешке. Великом броју ратом угрожене деце, како оне из Србије тако и избегличке деце са територије НДХ, од пролећа 1945. године почеле су да се придружују бројне, веће или мање групе босанске деце. Суочена са читавим низом крупних социјалних проблема од којих је збрињавање ратне сирочади и социјално угрожене деце био само један у низу, југословенска држава која је све до маја месеца 1945. била у рату, морала је „упослнити“ све своје капацитете. Са друге стране, показало се да су капацитети у борби са социјалним бригама минимални. Недовољно изграђен систем социјалних установа, у рату додатно руиниран а у јесен и пролеће 1944/1945. због ратне ситуације у којој се земља налазила додатно узурпиран од стране војске, није представљао адекватан ослонац. Без недовољно изграђеног система установа за бригу о деци држава је била у могућности да највећем броју малишана понуди пре свега смештај у „туђе породице“ што се у пракси показало као лоше и краткотрајно решење. Да би се збрињавање деце ставила под већи надзор, држава је приступила збрињавању деце по децим насеобинама. Домови за децу без родитељског старања нису представљали првобитан избор али је „стање на терену“ указивало на чињеницу да се проблем деције заштите може и мора решити пре свега путем установа колективне деције заштите. Већ у децембру 1944. израђен је Правилник за пословање групних децих домова и концентрисаних децих насеља у Банату. Војводина се наметала као најбоље могуће решење у датом тренутку. Пре свега, својим природним богатствима она је представљала идеално место за опоравак и одмор ратом измучене деце. Друго, током Другог светског рата Војводина је у великој мери остала поштеђена великих ратних разарања. Треће, упоредо са ослобађањем војвођанске равнице текао је и процес иселавања и логорисања војвођанских Немаца тако да су многа војвођанска тј. пре свега банатска места била готово испразњена. Формирањем групних децих домова у Војводини проблем збрињавања угрожене деце није био решен због чега је Југославија у договору са Бугарском у периоду од јануара до лета 1945. године упутила неколико хиљада деце на опоравак у Бугарску до почетка прве мирнодопске школске године. АЈ, 642 – 6 – 17. Закључци са скупа Међународна недеља за децу жртве рата одржаног у Цириху, 22. септембар 1945; АЈ, Министарство народног здравља ДФЈ (671 – 8 – 13), Упутства за оснивање, организацију и вођење децих насеобина; АЈ, 671 – 8 – 13, Нацрт Правилника за пословање групних децих домова и концентрисаних децих насеља у Банату израђен на основу тачке 6 одлуке Повереника за социјалну политику Националног комитета ослобођења Југославије бр. 273 од 8. децембра 1944. године, 24. децембар 1944; Сања Петровић Тодосијевић, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 10, 3, Београд, 2012, стр. 194-195. (према: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 333-346, 351, Zoraz Janjetović, „Nemci u logorima za folksojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima*, (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998, str. 500; Сања Петровић Тодосијевић, „У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.

Поред тога што се у јавности и медијима, углавном штампаним, профилисала као она која „на сваком кораку“ и „у свакој ситуацији“ брине о грађанима, држава је тежила да се наметне као незаобилазан фактор у свим фазама одгајања и подизања деце због чега је широј јавности често упућивана порука да ће се детињство више него икада раније измештати из простора омеђеног интимом породице ка простору и сфери јавног односно сфери јасно уређеној законима и прописима. Штампани медији су искоришћени за вођење кампања које су требале да резултирају искорењивањем, у народу „уврежених“ обичаја какав је био обичај да се новорођенчад док не одрасту и „ојачају“ не пријављују месним канцеларијама, па самим тим не уводе у званичне књиге рођених. Априла месеца 1945, у *Политици* је вођена кампања за обавезно пријављивање тек рођене деце.¹¹⁹¹ Специфична „мета“ поменуте кампање биле су пре свега жене односно мајке. Бројна јавна предузећа добијају име *Мајка и дете*¹¹⁹² чиме је „веза“ дефинисана искључиво традиционалним садржајима, сфером интимног и приватног постала део јавног простора и фраза социјалистичког друштва које се градило у Југославији. У исто време односно 1947. године покренута је акција додељивања награде мајкама које најбоље негују своју децу. На тај начин је требало истаћи да је степен однегованости детета постао мера социјалистичког развоја Југославије.¹¹⁹³ Годину дана касније Град Београд је увео праксу додељивања награде најбољим мајкама Београда,¹¹⁹⁴ док је двадесет пет хиљада жена у Југославији проглашено мајкама-херојима.¹¹⁹⁵

Интензивнијем приближавању државе и родитеља односно у првим годинама после рата пре свега мајки требало је да допринесу новински чланци у којима су изношени „фантастични“ подаци о успешном раду различитих државних служби. Чланцима попут чланка из августа месеца 1946. под називом: „Хиљаду порођаја од почетка ове године у породилишту београдске клинике“ будуће мајке су охрабриване да се уместо за порођај код куће одреде за порођај у болници.¹¹⁹⁶ Јавност је интензивно обавештавана о отварању низа социјалних институција које је требало да на различите начине збрину

¹¹⁹¹ „Обавезно пријављивање новорођене деце“, *Политика*, 1. април 1945.

¹¹⁹² „У предузећу *Мајка и дете* проглашени су приј ударници“, *Политика*, 20. октобар 1948.

¹¹⁹³ „У Београду су јуче додељене награде мајкама за најбоље однеговану децу“, *Политика*, 6. јун 1947.

¹¹⁹⁴ „Додељена је награда најбољим мајкама Београда“, *Политика*, 26. јун 1948.

¹¹⁹⁵ „Двадесет пет хиљада мајки-хероја“, *Политика*, 2. децембар 1948.

¹¹⁹⁶ „Хиљаду порођаја од почетка ове године у породилишту београдске клинике“, *Политика*, 21. август 1946.

најмлађе и самим тим помогну родитељима у одгајању деце. Тако су од 1947. године постали бројни чланци попут: „У Југославији је досад основано 1765 установа за заштиту деце“,¹¹⁹⁷ „Отворене су централне ђачке кухиње у Београду и Земуну“,¹¹⁹⁸ „Према петогодишњем плану социјалне заштите подићиће се за незбринуту децу 68 домова са 6770 постеља“,¹¹⁹⁹ „Једанаест београдских школа добило је мале млекарске продавнице за ученике“,¹²⁰⁰ „Изложба деље заштите – слика старања народних власти за најмлађе“,¹²⁰¹ Идентична кампања се настављала и током наредних година. Само у *Политици* објављени су чланци: „Само у овој години обезбеђена је државна заштита и старање за 103 689 деце“,¹²⁰² „Сва предузећа и установе са преко 200 радника и службеника дужна су да оснују деље јасле и вртиће“,¹²⁰³ „Ова година биће у знаку обимније здравствено-социјалне делатности и појачане бриге о деци“,¹²⁰⁴ „Народна власт посвећује велику пажњу заштити мајке и детета“,¹²⁰⁵ „Ове године утрошиће се преко 60 милиона динара на подизање и проширење здравствених установа које служе мајци и детету“,¹²⁰⁶ „Још у току припрема отворени су многи дечији вртићи, јасле, игралишта, саветовалишта за мајке и друге дечије установе“,¹²⁰⁷

Педесете године донеле су значајно побољшање на пољу социјалне заштите, пре свега због тога што је држава, почев од 1951. године¹²⁰⁸ била у могућности да распореди веће количине новца за финансирање друштвене бриге о деци.¹²⁰⁹ До краја педесетих

¹¹⁹⁷ „У Југославији је досад основано 1765 установа за заштиту деце“, *Политика*, 31. јануар 1947.

¹¹⁹⁸ „Отворене су централне ђачке кухиње у Београду и Земуну“, *Политика*, 3. јул 1947.

¹¹⁹⁹ „Према петогодишњем плану социјалне заштите подићиће се за незбринуту децу 68 домова са 6770 постеља“, *Политика*, 24. децембар 1947.

¹²⁰⁰ „Једанаест београдских школа добило је мале млекарске продавнице за ученике“, *Политика*, 28. фебруар 1947.

¹²⁰¹ „Изложба деље заштите – слика старања народних власти за најмлађе“, *Политика*, 15. јун 1947.

¹²⁰² „Само у овој години обезбеђена је државна заштита и старање за 103 689 деце“, *Политика*, 23. јун 1948.

¹²⁰³ „Сва предузећа и установе са преко 200 радника и службеника дужна су да оснују деље јасле и вртиће“, *Политика*, 22. септембар 1948.

¹²⁰⁴ „Ова година биће у знаку обимније здравствено-социјалне делатности и појачане бриге о деци“, *Политика*, 25. јануара 1950.

¹²⁰⁵ „Народна власт посвећује велику пажњу заштити мајке и детета“, *Политика*, 21. април 1950.

¹²⁰⁶ „Ове године утрошиће се преко 60 милиона динара на подизање и проширење здравствених установа које служе мајци и детету“, *Политика*, 24. април 1950.

¹²⁰⁷ „Још у току припрема отворени су многи дечији вртићи, јасле, игралишта, саветовалишта за мајке и друге дечије установе“, *Политика*, 28. мај 1950.

¹²⁰⁸ Ivana Dobrivojević, „Industrijalizacija kao imperativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula – Zagreb, 2013, str. 17-36.

¹²⁰⁹ На побољшање социјалног положаја деце посебно су утицале две мере које је држава увела 1951. године. Најпре је у новембру месецу 1951. године донето *Упутство за примену уредбе о додацима за децу*¹²⁰⁹ по

година у Југославији су почели са радом први центри за мајку и дете. У основи замисли о изградњи центара за мајку и дете била је идеја о стварању савремених медицинских установа у којима ће се поред амбуланти налазити и саветовалишта. Центри за мајку и дете требало је да послуже и као „наставна база“ за постдипломско оспособљавање лекара опште праксе, медицинских сестара и других здравствених радника. Изградња једног од првих односно Центра за мајку и дете на Новом Београду, који ће касније израсти у чувени Институт за мајку и дете, почела је 1958. године. Поред дечијег и школског диспанзера, центар је требало да добије низ заједничких специјалистичких служби као што су: зубна амбуланта, рендгенолошко одељење итд. Поред диспанзера у Центру је било основано и медицинско-педагошко саветовалиште и диспанзер за жене.¹²¹⁰

Захваљујући делатности УНИЦЕФ-а у Југославији од 1948. године на страницама *Политике* објављивани су бројни чланци који су упућивали родитеље како да се боре против највећег броја узрочника високе стопе смртности деце у Југославији. Највећи број чланака односио се на неопходност вакцинасања деце против заразних болести („Значај вакцинасања деце и омладине против туберкулозе“, ¹²¹¹ „Вакцинасање предшколске деце против туберкулозе“, ¹²¹² „Вакцинасање против туберкулозе у Босни и Херцеговини“, ¹²¹³ „У Хрватској је до сада пелцовано Бе-се-же вакцином око 70 000 деце“, ¹²¹⁴ „Вакцинасање предшколске деце против туберкулозе“¹²¹⁵) али и конзумацију рибљег уља које се сматрало незамењивим у дечијој исхрани.¹²¹⁶

Санирање тешких последица рата, успешна борба са заразним болестима које су харале Југославијом, повећање животног стандарда од почетка педесетих година 20. века значајно су утицали на садржај новинских текстова који су у свом фокусу имали друштвену бригу о деци. Већ од 1951. године, текстове који су се пре свега бавили тиме

чијим одредбама су дечији додаци, као значајан прилив у кућном буџету, почели да се исплаћују искључиво у новцу. Друга мера је била одлука државе донета у истом месецу¹²⁰⁹ која је предвиђала да држава у потпуности преузме на себе све расходе за издржавање дечијих јасала, вртића и обданишта, дакле обавеза које су до тада носили оснивачи истих: „Донесено је упутство за примену уредбе о додацима за децу“, *Политика*, 1. новембар 1951. „Држава ће сносити расходе за деце јасле, вртиће и обданишта“, *Политика*, 1. новембар 1951.

¹²¹⁰ „Центар за мајку и дете зида се на Новом Београду“, *Политика*, 6. фебруар 1958.

¹²¹¹ „Значај вакцинасања деце и омладине против туберкулозе“, *Политика*, 10. октобар 1948.

¹²¹² „Вакцинасање предшколске деце против туберкулозе“, *Политика*, 4. децембар 1948.

¹²¹³ „Вакцинасање против туберкулозе у Босни и Херцеговини“, *Политика*, 9. децембар 1948.

¹²¹⁴ „У Хрватској је до сада пелцовано Бе-се-же вакцином око 70 000 деце“, *Политика*, 9. децембар 1948.

¹²¹⁵ „Вакцинасање предшколске деце против туберкулозе“, *Политика*, 12. децембар 1948.

¹²¹⁶ „У Београду ће се издавати бесплатно рибљи јејтин свој малој и школској деци и омладини којој то буде потребно“, *Политика*, 19. јануар 1949.

како да се сачува дечији живот, заменили су текстови о томе како да се исти учини квалитетнијим, лепшим, садржајнијим и безбрижнијим. Тако су текстове о нпр. туберкулози заменили текстови о одржавању личне хигијене,¹²¹⁷ значају провођења времена на Сунцу и чистом ваздуху,¹²¹⁸ систематском лечењу зуба,¹²¹⁹ превенцији упале уха,¹²²⁰ проблемима слабости¹²²¹ итд.

Посебан акценат стављен је на бригу о новорођенчету као и свим проблемима са којима су се трудница и породица суочавали пре рођења детета. Од почетка педесетих *Политика* је била преплављена саветима везаним за долазак детета на свет. Чланци попут: „Непланско рађање“,¹²²² „За будуће маме“,¹²²³ „Младим мајкама“,¹²²⁴ „Беба у инкубатору“,¹²²⁵ „Заштита одојчета од инфекција“,¹²²⁶ „Купање одојчета“,¹²²⁷ „Зашто одојче плаче“,¹²²⁸ „Како ћете поступати са гуменим гаћицама ваше бебе“,¹²²⁹ „Пред долазак новог члана породице“,¹²³⁰ „Децу треба васпитавати одмах по рођењу“,¹²³¹ „Кад дете прохода“,¹²³² „Да ли свака мајка сме да доји“,¹²³³ „Зашто дете плаче“,¹²³⁴ „Зашто вакцинишемо нашу децу“,¹²³⁵ „Развитак детета у првој години“,¹²³⁶ „Развитак детета у другој и трећој години“,¹²³⁷ „Сићушно дијете“¹²³⁸ били су само неки од десетине чланака објављених на ове и сличне теме. До које мере је борба за здравственим и социјалним проблемима обележила првих десет година по окончању рата у Југославији говори и

¹²¹⁷ „Учите своје девојчице личној хигијени“, *Политика*, 2. март 1952; „Дете и чистоћа“, *Политика*, 1. јун 1952.

¹²¹⁸ „Мајке сунчајте своју децу“, *Политика*, 15. август 1953.

¹²¹⁹ „Отпочело је систематско лечење зуба школске деце у Београду“, *Политика*, 10. фебруар 1951; „Неговање млечњака“, *Политика*, 21. март 1952; „Четкица за зубе у детињој руци“, *Политика*, 16. март 1957.

¹²²⁰ „Да не оболу уво вашег детета“, *Политика*, 1-3. мај 1952.

¹²²¹ „Обратите пажњу на вид вашег детета“, *Политика*, 14. децембар 1952.

¹²²² „Непланско рађање“, *Политика*, 25. мај 1951.

¹²²³ „За будуће маме“, *Политика*, 6. април 1952.

¹²²⁴ „Младим мајкама“, *Политика*, 18. мај 1952.

¹²²⁵ „Беба у инкубатору“, *Политика*, 10. јун 1951.

¹²²⁶ „Заштита одојчета од инфекција“, *Политика*, 27. април 1952.

¹²²⁷ „Купање одојчета“, *Политика*, 4. мај 1952.

¹²²⁸ „Зашто одојче плаче“, *Политика*, 17. август 1952.

¹²²⁹ „Како ћете поступати са гуменим гаћицама ваше бебе?“, *Политика*, 7. септембар 1952.

¹²³⁰ „Пред долазак новог члана породице“, *Политика*, 16. новембар 1952.

¹²³¹ „Децу треба васпитавати одмах по рођењу“, *Политика*, 7. децембар 1952.

¹²³² „Кад дете прохода“, *Политика*, 21. децембар 1952.

¹²³³ „Да ли свака мајка сме да доји“, *Политика*, 28. децембар 1952.

¹²³⁴ „Зашто дете плаче“, *Политика*, 17. март 1953.

¹²³⁵ „Зашто вакцинишемо нашу децу“, *Политика*, 6. јун 1953.

¹²³⁶ „Развитак детета у првој години“, *Политика*, 1953.

¹²³⁷ „Развитак детета у другој и трећој години“, *Политика*, 13. јун 1953.

¹²³⁸ „Сићушно дијете“, *Политика*, 16. август 1953.

податак да је Први национални конгрес *Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије* одржан 1954. године у Београду био посвећен здравственој и социјалној заштити деце.¹²³⁹

Почетком педесетих година штампани медији у Југославији уочили су да здравствени проблеми нису једини проблеми са којима се суочавају деца у Југославији. Све већа демократизација друштва, нова политика образовања и васпитања дефинисана на самом крају 1949. отвориле су простор за расправу на бројне теме које су се тичале животног стандарда деце у Југославији. Пре свега отворио се простор да се у медијима по први пут говори о „несоцијалистичким појавама“ али и друштвеним групама као што су: „деца улице“ или „малолетни гангстери“¹²⁴⁰ и „дефектна деца“ или деца са посебним потребама¹²⁴¹

Интересантно је нагласити како се од почетка педесетих мењао однос према безбедности деце у Југославији. Док су у другој половини четрдесетих најмлађи били угрожени компликацијама које су настајале као последица неправилног порођаја односно порођаја у нехигијенским условима, неправилном исхраном и заосталим минама из Другог светског рата од почетка педесетих година највећи број узрока смрти најмлађих Југословена ишао је у „прилог“ проблемима савременог начина живљења односно учешћа у саобраћају и живота у модерним стамбеним насељима.¹²⁴² Непосредно по окончању рата београдска штампа била је затрпана чланцима у којима су се деца и родитељи упозоравали на присуство огромне количине неексплодираних муниција по градовима. Већ 2. новембра 1944. године у *Политици* се појавио чланак под називом: „Родитељи чувајте вашу децу од експлозија непријатељског оружја“.¹²⁴³ Следили су чланци: „Родитељи пазите на своју децу“,¹²⁴⁴ „Шест дечака погинуло је играјући се немачком муницијом“.¹²⁴⁵ Неколико

¹²³⁹ Исто.

¹²⁴⁰ „Некада деца улице – данас корисни чланови друштва“, *Политика*, 24. новембар 1947; „Малолетни гангстери“, *Политика*, 7. август 1949; „Шта ваља учинити за децу која су препуштена улици“, *Политика*, 27. март 1952; „Како помоћи васпитно напуштеној деци“, *Политика*, 22. март 1953; „Деца бегунци и скитнице“, *Политика*, 19. септембар 1953; „Отвара се дом за женску васпитно запуштену децу“, *Политика*, 15. јануар 1953.

¹²⁴¹ „Отвара се дом за дефектну децу“, *Политика*, 18. октобар 1953; „Психологија болесног или дефектног детета и однос породице и друштва према њему“, *Политика*, 3. септембра 1954.

¹²⁴² Dženi Harden, „Kod kuće je najbolje: Distinkcija javno/privatno u dečjem teoretisanju o riziku i bezbednosti“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 243-261.

¹²⁴³ „Родитељи чувајте вашу децу од експлозија непријатељског оружја“, *Политика*, 2. новембар 1944.

¹²⁴⁴ „Родитељи пазите на своју децу“, *Политика*, 26. новембар 1944.

¹²⁴⁵ „Шест дечака погинуло је играјући се немачком муницијом“, *Политика*, 4. децембар 1944.

година по окончању Рата заостала муниција представљала је и даље велику опасност за безбедност деце. Само током 1951. и 1952. године на простору Југославије страдало је више деце¹²⁴⁶ на деце од заосталог наоружања. Бомбе заостале из рата односиле су дечије животе све до краја педесетих година 20. века па и касније. *Политика* је писала: „Од бомбе заостале из рата погинуло 12 ђака“,¹²⁴⁷ „Све чешће деца страдају од експлозија муниције заостале из рата“,¹²⁴⁸ „Четворо деце погинуло од бомбе заостале из рата“,¹²⁴⁹ „Од експлозије бомбе настрадало пет дечака“,¹²⁵⁰ „Петоро деце настрадало од авионске бомбе“,¹²⁵¹ „Седморо деце пострадало од бомбе“,¹²⁵² „Играјући се бомбом два дечака погинула а тројица тешко рањена“¹²⁵³ Временом су вести о страдању деце од заосталог неексплодираног наоружања из времена Другог светског рата постајале све ређе. Већ октобра 1948. *Политика* је писала како саобраћајни удеси са смртним исходима деце постају све учесталија појава.¹²⁵⁴ Током педесетих година 20. века саобраћајне несреће са смртним исходом деце биле су далеко бројније у односу на раније периоде. *Политика* је редовно обавештавала читаоце о „саобраћајкама“ које односе на десетине дечијих живота¹²⁵⁵ због чега се посебно апеловало на родитеље да поведу пажњу о безбедности деце док се играју на улицама које ће у будућности све више привлачити најмлађе. Током зимских месеци саобраћајни удеси су предупређивани тако што су одређене улице у градовима затваране за саобраћај и „пуштане“ за санкање.¹²⁵⁶ И поред тога, саобраћајне незгоде изазване непажњом родитеља и деце која су се санкала на непрописном месту нису биле ретке. Јануара месеца 1957. године у једној од таквих незгода у Ваљеву повређено је чак седморо деце.¹²⁵⁷ Педесетих година странице црне хронике пуниле су чланци о деци чија је смрт била исход већег броја различитих несрећних ситуација као

¹²⁴⁶ „Од бомбе заостале из рата погинуло 12 ђака“, *Политика*, 17. фебруар 1951.

¹²⁴⁷ „Све чешће деца страдају од експлозија муниције заостале из рата“, *Политика*, 14. април 1951.

¹²⁴⁸ „Четворо деце погинуло од бомбе заостале из рата“, *Политика*, 21. јул 1952.

¹²⁴⁹ „Од експлозије бомбе настрадало пет дечака“, *Политика*, 25. април 1956.

¹²⁵⁰ „Петоро деце настрадало од авионске бомбе“, *Политика*, 14. август 1956.

¹²⁵¹ „Седморо деце пострадало од бомбе“, *Политика*, 26. март 1957.

¹²⁵² „Играјући се бомбом два дечака погинула а тројица тешко рањена“, *Политика*, 20. јул 1957.

¹²⁵³ „За један дан двоје деце погинуло под точковима аутомобила“, *Политика*, 22. октобар 1948.

¹²⁵⁴ „Дечурлија која истрчавају пред возило“, *Политика*, 18. март 1951; „Прегазно човека и дете на побегао“, *Политика*, 21. јул 1951; „Када се деца играју сама на улици“, *Политика*, 21. новембар 1951; „У брзој возњи ауто налетео на четворогодишње дете“, *Политика*, 5. јануар 1952.

¹²⁵⁵ „Одређене су улице за санкање деце“, *Политика*, 6. јануар 1955.

¹²⁵⁶ „У опасној возњи бобом у Ваљеву повређено седам дечака и девојчица“, *Политика*, 24. јануар 1957.

што су: пожар,¹²⁵⁷ непажња при игри са животињама,¹²⁵⁸ недовољно савладана вештина пливања,¹²⁵⁹ гушење¹²⁶⁰ итд. По први пут 1950. године, *Политика* је писала о случају несталог детета.¹²⁶¹ Нова стамбена насеља сачињена од већег броја вишеспратница представљала су посебан изазов за детињство педесетих година 20. века. Велику опасност али и непознаницу за већину југословенских малишана представљала је електрична струја.¹²⁶² Нови простор захтевао је нова „истраживања“ која су се у случају одређеног броја деце завршавала кобно. Политика је писала о случајевима деце која су пала са одређених спратова нових вишеспратница.¹²⁶³ Поред живота на вишим спратовима, возња лифтом наметала се као још једна опасност.¹²⁶⁴ Због ових али и сличних несрећа, родитељи су често путем средстава јавног информисања подсећани да децу не остављају саму код кућа.¹²⁶⁵ Појачан надзор над децом у већим градовима био је потребан због још једне појаве коју београдска штампа бележи средином педесетих година 20. века а то је појава сексуалних напасника.¹²⁶⁶

III 3.

„Тата купи ми ауто“,¹²⁶⁷ Ка богатијем детињству

Када су 1958. године на првом Опатијском фестивалу познати певач Иво Робић и девојчица Зденка Вучковић отпевали песму *Моја мала девојчица* којом је, како каже наслов песме¹²⁶⁸ једна „мала девојчица“ затражила од „тате“ да јој купи: ауто, бицикл, ромобил, „меду и зеку“, „колица Југовинил“, колаче, бомбоне, „наранџе двије“, „једну

¹²⁵⁷ „Због непажње родитеља изгорело четворо деце“, *Политика*, 23. јануара 1950.

¹²⁵⁸ „Мачка угушила бебу“, *Политика*, 5. март 1950.

¹²⁵⁹ „Вода однела петоро деце“, *Политика*, 19. фебруар 1955.

¹²⁶⁰ „Троје деце се угушило“, *Политика*, 25. јануар 1957.

¹²⁶¹ „Нестало дете“, *Политика*, 7. април 1950.

¹²⁶² „Опасност од електричне струје“, *Политика*, 3. фебруар 1953.

¹²⁶³ „Девојчица пала с четвртог спрата“, *Политика*, 4. август 1956.

¹²⁶⁴ „Лифт или деџа играчка“, *Политика*, 15. новембар 1953.

¹²⁶⁵ „Не остављајте дете само“, *Политика*, 4. јун 1955.

¹²⁶⁶ „Ухваћен опасан преступник који је напастовао женску децу у Београду“, *Политика*, 14. септембар 1956.

¹²⁶⁷ Стих из познатог југословенског шлагера „Моја мала девојчица“ (текст: Мира Дупељ под псеудонимом Алка Рубец; музика: Милутин Вандекар) кога су на на првом Опатијском фестивалу 1958. отпевали познати југословенски певач Иво Робић и девојчица Зденка Вучковић. О тексту песме „Моја мала девојчица“ као оном који је „сажео промене у економској и политичкој оријентацији Југослава“¹⁰² трансформацији *дечјег света*“ писала је антрополошкиња Илдико Ердеи у књизи *Чекајући Икеу*, Ildiko Erdei, *Čekaјуći Ikeu. Potrošačka kultura i postsocijalizam i pre njega*, Beograd, 2012, str. 82-89.

малену бебу“ или другим речима „све“, могло се наслутити да су за дечаке и девојчице у Југославији почела да долазе „нека боља“ и сасвим „другачија времена“. Снажење југословенске економије и пораст животног стандарда Југословена током педесетих година 20. века имали су пресудан утицај на „социјалистичку производњу детињства“. Ипак, антрополошкиња Илдико Ердеи у књизи *Чекајући Икеу* указује на временско подударање процеса, поменуте социјалистичке „производње детињства“ и послератне трансформације тржишта у капиталистичким друштвима, пре свега у САД, где се, „уместо припадника средње генерације, која је до тада представљала кључну социјалну категорију ка којој су били усмерени производња и рекламирање, откривају млади људи као нови сегмент тржишта“. Процес који је отпочео раних четрдесетих година 20. века, пре свега у САД и на Западу произвео је „културну категорију *тинејџера*“ а затим, током педесетих и шездесетих „разноврсну *културу младих*“.¹²⁶⁸ Сложени процес довео је до тога да су се већ од почетка педесетих година, без обзира, на потпуно супротстављене идеолошке позиције „на истом“ нашли млади који су живели са обе стране Берлинског зида.¹²⁶⁹ Профилисању лика „ведрог детињстава“ у Југославији посебно је погодовао пораст животног стандарда Југословена о коме је и сам Јосип Броз Тито врло често говорио приликом сусрета са пионирима из разних делова земље. Интересантно је виђење „првог човека Југославије“ изнето приликом пријема ученика и наставника осмогодишње школе из Крижа 1952. године. Том приликом Јосип Броз Тито је нагласио: „Доћи ће вријеме кад ће да буде лакше, кад ће национални доходак брже расти. Кад проради сва наша индустрија национални доходак ће доћи до велике цифре, и ми ћемо тада моћи много дати на просвету, културу и животни стандард. Питање комуникације такође спада у подизање стандарда. Ми смо саградили један од највећих објеката, аутостраду Београд-Загреб. Неки нам кажу зашто смо је градили када нема аутомобила. Ми неможемо замислити аутомобиле док немамо аутостраду“.¹²⁷⁰ И ако је лик „лепшег“ и „лагоднијег“¹²⁵ њства почео да се јасније профилише тек од почетка педесетих година 20. века на основу анализе писања штампе може се закључити да је власт у Југославији већ од краја рата и

¹²⁶⁸ Исто, стр. 74.

¹²⁶⁹ О отварању југословенског друштва према културним утицајима са Запада писао је Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996. О утицајима америчке културе на југословенско друштво шездесетих година 20. века писала је Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam*, Београд, 2012.

¹²⁷⁰ АЈ, КМЈ-II-2/88, Пријем групе ученика, наставника, родитеља, Осмогодишње школе из Крижа код маршала Тита, 19. март 1952.

првих дана мира почела да „пацификује“ детињство враћајући га на тај начин у „нормалне“ и свакодневне токове живота. Прва фотографија деце која безбрижно проводе најранији период свога живота објављена је у *Политици* већ 31. децембра 1944. године. Испод фотографије је писало: „Клизању је дошло доба“.¹²⁷¹ Тек пет месеци касније *Политика* је објавила чланак под називом „Деца су отворила сезону купања“. Средином децембра месеца 1945. године у новој *Политикиној* рубрици *Београдске слике* објављена је фотографија београдских малишана испод које је писало: „Зима, зима, е па шта је...“ Прва беба у колицима сликала се за *Политику* већ јануара 1946. Испод фотографије је писало: „Март у јануару“.¹²⁷² Од почетка 1947. године *Политика* је увела редовну праксу да своје читаоце обавештава о броју рођених беба у Београду током првога дана у години¹²⁷³ као и о рођењу првих тројки у години.¹²⁷⁴ Са истом праксом наставило се и током наредних година.¹²⁷⁵

Слика детета као конзумента производа масовне производње једна је од најзначајнијих слика која се уочава анализом писања штампе током педесетих година 20. века. Она се у јавном простору „развијала“ заједно са сликом о порасту животног стандарда. Званично је промовисана септембра месеца 1957. године када је у Загребу одржана чувена, међународна изложба *Породица и домаћинство*. На изложби *Породица и домаћинство*, која је у великој мери представљала промоцију „новог“ начина живота, оног који је прилагођен свим члановима модерне породице излагало је преко три стотине предузећа из читаве Југославије. На изложби су учествовали републички заводи за унапређење домаћинства који настају у свим југословенским републикама као последица нових друштвених улога свих чланова породице па самим тим и нове, функционалне улоге коју је свако домаћинство требало да има. На међународном сајму *Породица и домаћинство* представили су се, пре свега, републички заводи из: Словеније, Хрватске и Србије. Републички завод за унапређење домаћинства Словеније представио се презентацијом савремене кухиње и савремених кухињских уређаја. Републички завод из Хрватске представио се презентацијом савремено уређеног стана док се Републички завод

¹²⁷¹ Фотографија објављена у *Политици* у броју за 31. децембар 1944. године

¹²⁷² Фотографија је објављена у *Политици* у броју за 14. јануар 1946.

¹²⁷³ „У београдском породилишту родило се 1. јануара петнаест беба“, *Политика*, 3. јануар 1947.

¹²⁷⁴ „Прве тројке у Београду у новој години“, *Политика*, 4. јануар 1947.

¹²⁷⁵ „У београдским породилиштима у првим часовима Нове године родило се дванаест беба“, *Политика*, 2. јануар 1948. „Прве бебе у Београду у Новој години“, *Политика*, 3. јануар 1949.

Србије представио презентацијом модерно уређеног сеоског центра и моделом већ реализованог електрифицираног пољопривредног центра у Шумадији.¹²⁷⁶

Производ за домаћинство који је највише скренуо пажњу публике на чувеном сајму била су „дечија колица за вишеструку употребу“ Дрвно-индустријског предузећа *Ђурђеновац* која су се могла купити у три модела. Први модел који је имао десет сврха могао се купити по цени од 5 300 динара. Други модел, који је имао седам различитих употреба могао се купити по цени од 4 300 динара. Најефтинији је био модел који је имао четири употребе и могао се купити по цени од 3 400 динара. Посебна предност колица до тада невиђених на југословенском тржишту је била та што су се могла користити не само као колица или столица за дете већ и као торба/корпа за превоз намирница из радње и пијаце до куће као и корпа за пренос намирница на више спратове у вишеспратницама које нису имале лифтове.¹²⁷⁷

„Друга звезда“ међународног сајма Породица и домаћинство из 1957. био је „универзални кревет“ *Мађу-3* који се могао купити у Робној кући *Црвена звезда*. У истој робној кући приказивала се демонстрација употребе модерног кревета за децу који је имао чак тринаест практичних употреба од којих су неке биле: за спавање, као дечија столица, као столица за одмарање итд. Робна кућа *Црвена звезда* обавестила је своје купце у јулу месецу 1957. године да ће се у поменутој радњи од јесени појавити, до тада не виђен производ на југословенском тржишту, „камп-кревет фотеља са сунцобраном“ која се склопљена могла носити на излете и летовања док је у исто време могла да послужи и у кући.¹²⁷⁸

У оквиру изложбе *Породица и домаћинство*, по први пут у Југославији је одржан *Дечији сајам*. Први *Дечији сајам* упознао је будуће купце са мноштвом производа као што су: на дечија конфекција, реквизити за спорт и забаву и разоноду, играчке, школска учила, дечији намештај, прибор за хигијену итд. Завод за школску опрему из Загреба обрадовао је малишане моделима собног тобогана и комбинованог радног стола за мале ђаке. Највећу атракцију Првог *Дечијег сајма* представљао је електрични воз који „јури преко моста, кроз тунеле, а отправник возова аутоматски излази из своје кућице и поздравља сваки пут када воз прође поред њега“. Поред првог електричног воза играчке,

¹²⁷⁶ „Први дечији сајам и Међународна изложба Породица и домаћинство“, *Политика*, 30. јун 1957.

¹²⁷⁷ „Дечија колица за вишеструку употребу“, *Политика*, 14. септембар 1957.

¹²⁷⁸ „Практичан кревет може се употребити на 13 начина“, *Политика*, 13. јул 1957.

посетиоцима Првог *Дечијег сајма* у Загребу приказан је и „први мали аутомобил за децу“ производ фабрике *Томос* из Копра који је могао да развије брзину и до 30 км на сат. Септембра месеца 1957. године југословенским малишанима и њиховим родитељима по први пут су представљени електрични трактор, авион и подморница.¹²⁷⁹

Међународна изложба *Породица и домаћинство* као и Први *Дечији сајм* уследили су непосредно након састанка организационог одбора истих са трговинским аташеима Сједињених Америчких Држава, Западне и Источне Немачке, Француске, Швајцарске, Аустрије, Холандије и Чехословачке. По први пут наговештена је могућност веће робне размене између Југославије и поменутих земаља у циљу снабдевања сервисних служби у Југославији. Разговарало се и о техничкој сарадњи у изради извесних типова апарата намењених домаћинству.¹²⁸⁰ Одржавање међународне изложбе *Породица и домаћинство*, Првог *Дечијег сајма* као и склапање првих трговинских уговора о масовнијој размени тј. пре свега увозу производа за коришћење у домаћинству допринели су отварању расправе о потреби за отварањем првог супер-маркета у Југославији. Концепт супер-маркета односно самопослуге настао је у Сједињеним Америчким Државама као израз капиталистичког односно тржишног односа према производима масовне производње који су постали доступни „свима“. Концепт супер-маркета у Југославији је рекламиран као пожељан и прихваћен, не само у Сједињеним Америчким Државама, где је оваквих радњи до 1957. било око двадесет три хиљаде, већ и у Енглеској, Холандији, Швајцарској, и нарочити Шведској. Супер-маркет односно самопослуга представљана је као место на ком се купује у складу са девизом савременог света, „време је новац“ али и као место на коме купцима пре свега треба да буде угодно и „весело“. Атмосфера супер-маркета је дочаравана на страницама *Политике* изношењем детаља о простору у коме раде клима уређаји и чује се тиха музика „која не смета разговору“. Супер-маркети су Југословенима представљани као места на којима је роба поређана по рафовима од пода до плафона тако да купац има у видном пољу све што би могао или желео да купи. Супер-маркети су представљани као места где се може наћи све „од воштаног платна (које купац сам сече колико му треба), па до златних рибица (које лично пеца у акваријуму)“.¹²⁸¹ Први супер-маркет отворен је у Југославији, у Београду на Цветном тргу 25. априла 1958. године.

¹²⁷⁹ „Деца на свом сајму“, *Политика*, 11. септембар 1957.

¹²⁸⁰ „Први дечији сајам и Међународна изложба Породица и домаћинство“, *Политика*, 30. јун 1957.

¹²⁸¹ „Шта је Супер-маркет“, *Политика*, 14. септембар 1957.

Прва југословенска самопослуга отворена је у адаптираној згради бивше пијаце на Цветном тргу.¹²⁸²

Отварање првих великих продавница и робних кућа као у супер-маркета у Београду и Југославији посебно је допринело популарисању производа масовне производње за децу. Отварањем робних кућа *НА-МА* и *Градског магазина* 1952. и Супер-маркета на Цветном тргу 1958, деца у Београду али и шире су се по први пут срела са одређеним производима о којима су до тада само слушала. Већа доступност, до тада ретких производа и пораст куповне моћи Југословена значајно су утицали на бројне промене које настају у сфери: начина исхране, одевања, становања, игре и забаве деце. Када је 17. септембра 1952. као додатак *Политике* почела да излази *Политика за децу*¹²⁸³ постало је јасно да ће се у будућности у фокусу интересовања државе и друштва налазити све већи број питања која се односе на животни стандард деце у Југославији.

III 3. 1. Дечија исхрана

Интересовање писаних медија за квалитет исхране деце у југославији почетком педесетих година 20. века био је у директној вези са повећањем животног стандарда грађана и отварањем првих великих продавница попут *НА-МЕ* и *Градског магазина* на чијим су се рафовима нашли производи непознати југословенском потрошачу међу којима су деца била посебно значајна „циљна група“. Почев од 1952. године на страницама *Политике* вођена је озбиљна дебата о квалитету појединих намирница које до тада нису биле у значајнијој мери заступљене у исхрани југословенских малишана. Једна од њих је била чоколада. Квалитет чоколаде коју су јела деца у Југославији био је једна од омиљених тема *Политике* током педесетих година 20. века.¹²⁸⁴ *Политикини* аутори радо су писали о појави нових прехранбених производа у рафовима *НА- МЕ* или *Градског магазина*. Посебно интересовање изазвала је појава вештачких сокова односно сока од грожђа¹²⁸⁵ и воћних сокови у виду сирупа¹²⁸⁶ који су до тада били непознати

¹²⁸² „Данас се на Цветном тргу отвара прва продавница са самопослуживањем“, *Политика*, 25. април 1958.

¹²⁸³ Неколико месеци раније односно 24. фебруара 1952. почео је да излази *Политикин* додатак *За нашу децу*.

¹²⁸⁴ „Зашто је велики број деце у Београду остао овог месеца без чоколаде“, *Политика*, 24. март 1951.

„Шперплоча уместо чоколаде“, *Политика*, 10. јануар 1952.

¹²⁸⁵ Реклама за сок од грожђа објављена је у *Политики* у броју од 16. марта 1952. године.

југословенском тржишту. Бројни чланци о корисним својствима, не толико воћа колико воћних сокова били су израз најновијих тенденција у педијатрији и исхрани деце али и технолошког напретка процеса прераде воћа и масовне производње „воћног сока“. Израз „воћни сок“ постаће у будућности синоним за „дечији сок“ у Југославији.

III 3. 2. Дечија мода

Прве рекламе одевних предмета намењених искључиво деци почеле су да се појављују у новинама у Југославији од краја 1945. године. Већ 12. новембра 1945. *Политика* је објавила рекламу за дечије бунде.¹²⁸⁷ Прошло је доста времена док се дечија конфекција није поново рекламирала у београдској *Политици*. Нова реклама за дечију гардеробу *Наше дете* појавила се у поменутом листу тек фебруару месеца 1948. године.¹²⁸⁸ Може се рећи да је представа о дечијој моди „упросторена“ у Југославији 1952. године када на страницама штампе по први пут почињу да се појављују модни савети у чланцима попут: „Шал крагна за двогодишње дете“,¹²⁸⁹ „Кецела коју ћете сами направити“,¹²⁹⁰ „Ципеле вашег детета“,¹²⁹¹ „Практично одело за дечаке“,¹²⁹² „Пуловер за девојчицу од шест година“,¹²⁹³ „Зимски капут за девојчице“,¹²⁹⁴ „Како ћете очешљати вашу девојчицу“,¹²⁹⁵ „Летња хаљина за девојчице“,¹²⁹⁶ „Најновија мода за бебе“,¹²⁹⁷ „Одевање одојчета у летњим месецима“,¹²⁹⁸ „Платнени огртач за дете од једне до две године“,¹²⁹⁹ „Свечана хаљина за вашу девојчицу“,¹³⁰⁰ Од 1957. почиње да се говори о „великом избору дечије конфекције“. ¹³⁰¹ Једна од првих модних ревија дечије моде

¹²⁸⁶ Реклама за воћни сируп од малине објављена је у *Политици* у броју од 13. јуна 1952. године.

¹²⁸⁷ Реклама за дечије бунде објављена је у *Политици* у броју за 12. новембар 1945. године.

¹²⁸⁸ Реклама за дечију конфекцију *Наше дете* у *Политици* за 11. фебруар 1948.

¹²⁸⁹ „Шал крагна за двогодишње дете“, *Политика*, 21. март 1952.

¹²⁹⁰ „Кецела коју ћете сами направити“, *Политика*, 1-3. мај 1952.

¹²⁹¹ „Ципеле вашег детета“, *Политика*, 11. мај 1952.

¹²⁹² „Практично одело за дечаке“, *Политика*, 10. август 1952.

¹²⁹³ „Пуловер за девојчицу од шест година“, *Политика*, 16. октобар 1952.

¹²⁹⁴ „Зимски капут за девојчице“, *Политика*, 23. октобар 1952.

¹²⁹⁵ „Како ћете очешљати вашу девојчицу“, *Политика*, 9. октобар 1952.

¹²⁹⁶ „Летња хаљина за девојчице“, *Политика*, 20. јун 1953.

¹²⁹⁷ „Најновија мода за бебе“, *Политика*, 22. август 1953.

¹²⁹⁸ „Одевање одојчета у летњим месецима“, *Политика*, 1. јул 1954.

¹²⁹⁹ „Платнени огртач за дете од једне до две године“, *Политика*, 11. октобар 1954.

¹³⁰⁰ „Свечана хаљина за вашу девојчицу“, *Политика*, 11. децембар 1954.

¹³⁰¹ „Богат избор дечије конфекције, стамбена изградња, чистоћа улица...“, *Политика*, 11. фебруар 1957.

организована је под покровитељством модног часописа *Укус* у продавници „Партизана“ у Београду марта месеца 1957. године.¹³⁰²

Финансијске могућности већине Југословена током педесетих нису биле такве да су својој деци могли да пружити превише: обуће, одеће, аксесоара итд. Чак и да јесу, производња одеће и обуће за децу, почетком педесетих година 20. века, још увек није попримила масовне размере. Због тога су, пре свега мајкама, давани савети како да својој деци сашију или иштрикају одређени одевни предмет. Поред тога, новине су биле препуне савета како да се „одело негује“¹³⁰³ или како да се одевни предмет старијег детета „освежи“ како би га носило и млађе.¹³⁰⁴ Посебни савети давани су у вези са избором и одржавањем школске гардеробе¹³⁰⁵ јер је имиџ „уредног ученика“ био један од оних који је заузима врло значајно место о наративу о „новој“ односно „социјалистичкој школи“.

III 3. 3. Дечије играчке

Нова политика образовања и васпитања у Југославији која се реализовала у стопу са порастом животног стандарда у земљи, отварањем првих великих продавница посебно је утицала на промену односа према дечијем слободном времену које је више него икада раније требало да буде испуњено игром и доколицом.¹³⁰⁶ Од почетка педесетих година на страницама штампе почиње да се води жучна расправа о: „опасним играчкама“,¹³⁰⁷ информацијама које се „морају“ поседовати пре него што се одређена играчка купи

¹³⁰² Јелена Петровић, „Љубав и мода: почеци и развој југословенске модне индустрије педесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2004, стр. 87-102; Бојана Поповић, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 318-341; Данијела Велимировић, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.

¹³⁰³ „Одело треба неговати“, *Политика*, 24. фебруар 1952.

¹³⁰⁴ „Да би дете наслеђено хаљину с вољом носило“, *Политика*, 7. март 1952.

¹³⁰⁵ „Чишћење дечјег школског одећа“, *Политика*, 1. јун 1952; „Одећа и обућа школске деце“, *Политика*, 9. новембар 1952.

¹³⁰⁶ О начину на који су се представе о дечијој игри развијале поред са представама о дечијем слободном времену и стварању посебне „дечије културе“ види више у: Iona Opie, Peter Opie, *Children's Games in Street and Playground*, London, 1969; Stephen Kline, *Out of the Garden: Toys and Children's Culture in the Age of TV*, London, 1993; Ивана Спасић, *Социологија свакодневног живота*, Београд, 2004; Kasper Møze, *Bezgranična zabava. Uspori masovne kulture 1850-1970*, Beograd, 2008.

¹³⁰⁷ „Опасна играчка“, *Политика*, 27. април 1951.

одређеном детету¹³⁰⁸. Било би нетачно рећи да су играчке свих врста преплавиле југословенско тржиште током педесетих година 20. века. Ипак, са великом сигурношћу се може тврдити да су играчке више него икада раније почеле да долазе до својих крајњих корисника. Прва реклама за дечије играчке објављена је на страницама београдске *Политике* 1952. године. Међу првима је била реклама за „чаробну коцку“.¹³⁰⁹

Ако су до почетка педесетих година 20. века играчке представљале скупу али и врло ретку појаву, од овога времена играчке за децу почињу да доминирају дечијом игром у Југославији. Питањем систематске производње играчака као помоћних васпитних средстава која ће бити доступна свој деци држава је почела да се бави средином 1949. када је 5. и 6. јула 1949. године у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ сазвана Конференција по питању производње играчака. Конференцији која се може сматрати кључном за напуштање става по коме су се играчке третирали као луксузни артикли и заузимање става о играчкама као предметима који морају постати предмет масовне производње, присуствовали су јула месеца 1949. године, представници српског, словеначког, босанскохерцеговачког, македонског и црногорског министарства просвете, хрватског министарства социјалног старања, Завода за примењену уметност, савезног и српског министарства лаке индустрије, Фабрике „Пионир“, АФЖ-а и Централног комитета југословенске омладинске организације.¹³¹⁰

На конференцији која је одржана у вези са питањима масовне производње играчака формулисане су неке од кључних смерница на којима ће, у складу са новом политиком образовања и васпитања која ће бити прокламована само неколико месеци касније, почивати политика производње артикала намењених за дечију употребу који су до краја четрдесетих односно почетка педесетих представљали праву реткост у породицама које су имале децу. Пре свега, закључено је да при сваком републичком министарству просвете мора бити основана Комисија за оцену и надзор над производњом играчака чиме је процес производње играчака у Југославији подвргнут одређеним стандардима. Свако републичко министарство просвете било је дужно да до 10. августа 1949. достави савезном

¹³⁰⁸ „Шта треба да знате о играчкама своје деце“, *Политика*, 18. мај 1952. „Још нешто о дечјим играчкама“, *Политика*, 4. јул 1952. „Какву играчку да дамо нашој деци“, *Политика*, 23. јануар 1954. „Какве играчке поклањамо“, *Политика*, 9. октобар 1954.

¹³⁰⁹ „Чаробна коцка – нова дечја играчка“, *Политика*, 23. јун 1951.

¹³¹⁰ АЈ, 141-31-189, Закључци донети на конференцији одржаној 5. и 6. јула 1949. године у Министарству за науку и културу Владе ФНРЈ по питању производње играчака, јул 1949.

министарству за науку и културу списак већ израђених и одобрених модела играчака за које се сматрало да их треба одмах произвести пошто је утврђено да одговарају одређеним педагошким, хигијенским и естетским критеријумима. Модели су морали бити разврстани по узрасним категоријама (јаслени, предшколски и школски узраст до 14. година старости). Свако министарство просвете било је дужно да посебно нагласи колико је играчака потребно за дечије установе које су се налазиле у њиховој надлежности.¹³¹¹

Поред списка играчака за које су постојали већ израђени и одобрени мо¹²⁴ било је потребно доставити списак пожељних играчака за које модели нису постојали како би се у наредном периоду могло приступити систематској производњи свих неопходних играчака.¹³¹²

На конференцији одржаној јула 1949. у Београду закључено је да се у процес производње играчака морају укључити сва предузећа почев од државних, задружних до приватних. Републичка министарства просвете добила су задатак да са свим предузећима која су се могла ставити у погон сачине списак неопходних сировина и кадрова без којих се није могао замислити процес производње играчака у Југославији. Набавка сировина и запошљавање стручних кадрова препуштано је савезним органима у колико републичка министарства нису била у могућности да питања снабдевања и школовања одговарајућих профила стручњака реше сама. Кључна одлука у одступању од става да су играчке луксузни артикал произашла је из закључка да се порез за производњу играчака снизи на стопу која важи за производњу учила. На тај начин, још увек веома ретке играчке у слободној продаји, могле су се купити по нижим ценама због чега су постале доступније далеко већем броју деце. Расписивање конкурса за моделе играчака које ће бити, како је наглашено у једном од закључака, „у духу наше социјалистичке домовине“ поверено је савезном Министарству науке и културе. Министарство науке и културе ФНРЈ било је дужно и да именује комисију која ће оцењивати све пристигле моделе. У саставу комисије поред представника поменутог савезног министарства, представника републичких комисија за играчке морали су бити: архитекта, уметник, лекар и стручњак из производње. Свим републичким министарствима просвете препоручено је да подстичу пропагирање играчака преко штампе (дневне, педагошке, омладинске, пионирске), популарних

¹³¹¹ Исто

¹³¹² Исто.

предавања, изложби. Савезно министарство науке и културе је преузело на себе обавезу да покрене лист за предшколско васпитање који ће посебно третирати проблематику играчака.¹³¹³

У складу са захтевима која су постављена републичким министарствима просвете у вези са достављањем списка већ израђених и одобрених модела играчака за које се сматрало да их треба одмах произвести пошто је утврђено да одговарају одређеним педагошким, хигијенским и естетским критеријумима, прве играчке које су прошле тест званичних државних органа и ушле у масовну производњу, између осталог и због тога што су биле у духу „нашег социјалистичког развоја биле су: за узраст од 0 до 3 године – звечка, лутка, домаће животиње, коцке у разним бојама, крупне перле – дугуљасте и округле у нискама, кофа и лопатица за песак, љуљашка, вртешка за ветар и за гурање по земљи, балон, кугла, сликовница и тобоган; за узраст од 3 до 7 година – лутка, домаће, дивље и егзотичне животиње, коњ-штап за јахање, коњ-клацкалица, коњ-столица на точковима, грађевински материјал (крупан), грађевински материјал (стони), мозаик плочице, мозаик коцкице, мозаик перле, кубуси са сликама, калупи за моделовање, топ, парни ваљак, трактор, камион, лопта, кола апотекарска, кола баштенска, стројна пушка, шупље коцке, сандучићи разних величина, кликери, перле за низање, слагалице (куће, лутке, саобраћајна средства), разни алат (чекић, клешта, маказе за тупим врхом, игла са великом ушком, грабуље, мотика, лопата, лопатица за песак, кофица, канта за поливање, метлица), обруч, колуту за набацивање, чигра, кутлана, локомотива и вагони, авион, позориште с луткама, разно посуђе за лутке, намештај за лутке; за децу предшколског узраста – кубуси за слагање са географском картом, циг-со, шах, мица, конструктор, клизачке, рошуде, стони тенис, тобоган, лестве, греде, клацкалица, љуљашка, колотрк, узде, санке, смучке, лото са сликама.¹³¹⁴

Да ће производња играчака постати озбиљан државни пројекат у Југославији најавила је и београдска *Политика* у већем броју чланака објављених 1950. године међу којима се посебно истичу: „Конкурс за моделе дечијих играчака“,¹³¹⁵ „Највећа енглеска играчка“,¹³¹⁶ „Могу ли деца добити лепше и јефтиније играчке“,¹³¹⁷ „Савез пионира за

¹³¹³ Исто

¹³¹⁴ Исто

¹³¹⁵ „Конкурс за моделе дечијих играчака“, *Политика*, 21. јануар 1950.

¹³¹⁶ „Највећа енглеска играчка“, *Политика*, 11. август 1950.

Србију помоћи ће израду дечјих играчака¹³¹⁷. Почетак масовне производње играчака у Југославији и отварање првих великих робних кућа *НА-МЕ* и *Градског магазина* 1952. поклопили су се са почетком прослављања једног новог празника у Југославији односно прославом Дечије Нове године. Најпре је јануара месеца 1948. године на страницама *Политике* „осванула“ фотографија Деда Мраза који улази у једно од београдских обданишта.¹³¹⁸ Тако се, тек неколико година по окончању Другог светског рата у јавном простору поново појавио, међу децом, омиљени гост са севера који ће навестити „рехабилитацију“ једне старе праксе која се углавном везивала за прославу Божића у кући и интимном окружењу тзв. грађанске породице. „Рехабилитовани“ Деда Мраз ће у годинама које долазе бити „препознат“ и самим тим постављен на далеко ширу платформу. Нова/стара пракса тако ће искорачити из сфере дома и постати симбол дочека дечијих нових година у државним и друштвени фирмама и предузећима али и различитим установама за бригу о деци, онима које су својим радом и начином на који функционишу требало да представљају најбољи доказ да је социјализам могућ и да бар у Југославији постоји.¹³²⁰ Две године након Деда Мраза на велика врата комунистичке земље каква је била Југославија улази и прослава Дечије Нове године¹³²¹ која ће од почетка педесетих година почети да се конституише као централна прослава за коју се везује дечија радост и веселе али и даривање деце. Конституисању новог празника придружила се и штампа. Шта је Нова година и како је треба славити писала је пред дочек 1951. године и *Политика* у чланку под називом: „Како треба припремати деци дочек Нове године“.¹³²² Увођење прославе Дечије Нове године која се за разлику од Деда Мраза није у потпуности „повукла“ из интима „топлог“ дома имало је још једну функцију. Увођење Нове године али и других нових празника требало је да надомести прославу Божића као изразито породичног празника, оног који се прославља у кући и најближем породичном

¹³¹⁷ „Могу ли деца добити дешше и јефтиније играчке“, *Политика*, 30. септембар 1950.

¹³¹⁸ „Савез спонира за Србију помоћи ће израду дечјих играчака“, *Политика*, 22. октобар 1950.

¹³¹⁹ „Деда Мраз у обданишту број 5“, *Политика*, 2. јануар 1948.

¹³²⁰ „Децо, ја сам Деда Мраз“, *Политика*, 27. децембар 1954.

¹³²¹ Педесетих година 20. века Нова година се прослављала искључиво као дечији празник: „Обрадујте децу за Нову годину“, *Политика*, 25. децембар 1952; „Обрадујте ваше малишане“, *Политика*, 26. децембар 1953; „Да се обрадују деца за Нову годину“, *Политика*, 8. децембар 1954.

¹³²² „Како треба припремати деци дочек Нове године“, *Политика*, 14. децембар 1950.

окружењу.¹³²³ Нова година је требало да надомести празновање бројних верских празника попут: Детињаца, Материца, Очева, Божића, који су имали у фокусу даривање деце а који су нестали из јавног простора 1947. године. Увођење прославе Дечије Нове године поклопило се са званичним укидањем наставе веронауке у школама у Србији и Југославији *Законом о народним школама* из 1951. године. Новом политиком образовања и васпитања која је почивала на социјалистичким педагошким идејама и праксама, са вером у бога и цркву требало се „разилазити“ постепено. Сматрало се да је изградња традиције нових школских и државних празника најјаче „оружје“ у борби против црквених обреда и свечаности. На потребу „истискивања“ верских празника новим празницима осврнуо се у извештају из новембра месеца 1949. године Живко С. Смиљанић, школски инструктор задужен за преглед основних школа пожаревачког среза. Смиљанић је констатовао да се у Пожаревцу и околини „Нова година и Празник пролећа прослављају“ како би се на тај начин потиснуо „верски празник Божић“.¹³²⁴

III 3. 4. Од дечијег кутка до дечије собе

Почетком педесетих година 20. века, поред питања квалитета дечије исхране, одевања и дечије игре у Југославији посебно значајно постаје и питање квалитета становања деце. Питање квалитета становања деце било је у тесној вези са питањем формирања модерне породице односно изградње насеља по мери модерне породице. Пре свега, већ од овог времена деца су постала услов за тзв. „добивање“ стана у Југославији. Другим речима, породица без детета имала је већ у ово време велики проблем да оствари право које је у социјализму требало да буде свима загарантовано, а то је право на стан или „кров над главом“.¹³²⁵ Изражавање квадратуре стамбеног простора тако се директно почело доводити у везу са децом што је милионску групу дечака и девојчица додатно померило са маргине ка центру друштвених збивања и драстично утицало не само на побољшање квалитета живота деце генерално већ и сасвим конкретно, унутар

¹³²³ „Најбољи пионери Београда дочекали су Нову годину у Пионирском граду“, *Политика*, 1-3. јануар 1951, „Новогодишња приредба за пионире Београда“, *Политика*, 26. децембар 1951; „Деца се припремају за прославу Нове године“, *Политика*, 14. децембар 1952.

¹³²⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза пожаревачког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Живка С. Смиљанића, децембар 1948.

¹³²⁵ „Дете за стан“, *Политика*, 26. јун 1949.

„породичног дома“ који полако али сигурно почиње да се „шири“ на рачун још једне, односно дечије собе. Чак и тамо где је није било она је симулирана „увођењем“ тзв. „дечијег кутка“.

Нови тип не само „стамбене јединице“ већ „стамбеног простора“ у Југославији¹³²⁶ промовисан је на Загребачком велесајму септембра месеца 1958. године. Непосредно пред одржавање Загребачког велесајма *Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије* је израдио *Минимални програм дечије заштите у комуни и стамбеној заједници* који је одређивао минимум неопходних услова за заштиту и васпитни рад са децом у стамбеној заједници. *Програм* је послужио као база за доношење планова на пољу „дечијег комфора“ у многим комуналним односно стамбеним заједницама.¹³²⁷ У исто време Савет је покренуо иницијатива за изградњу „додатног“ простора у оквиру кога ће деца проводити квалитетно време док су родитељи одсутни од куће. Исте године када је донет Општи закон о школству односно исте године када је одржан Загребачки велесајам, Савет је издао упутства за изградњу игралишта за децу у граду, у новим насељима. Годину дана касније, у новембру 1959. и у јануару 1960. на Првом и Другом пленуму Савета покренута је акција за проширење мреже установа за дневни боравак деце нарочито запослених родитеља као и дечијих клубова и игралишта у склопу стамбених насеља.¹³²⁸ Брига за најмлађе у Југославији попримила је крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века неке од најсавременијих и најбољих форми рада. Савет је током 1960. године опремио 13 специјалних радионица у модерним стамбеним насељима широм Југославије. Радионице у оквиру стамбених насеља су требале да послуже као дисциплински центари за малолетне преступнике које би кривични органи уместо у поправни дом упућивали на рехабилитацију односно рад унутар средине која им је била ближа и препознатљивија.¹³²⁹ На презентацији која је уприличена на Загребачком велесајму 1958, а која је у великој

¹³²⁶ Мишел Перо, „Начини становања“, *Исто 8 а приватног живот*, 4. (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 245-260; Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 13. и 14. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267-317; Ana Kladnik, „Iskakanje novih paradigmi in upotreba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike*, (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Beograd, 2013, str. 153-176.

¹³²⁷ „Дете за стап“, *Политика*, 26 јун 1949.

¹³²⁸ АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹³²⁹ АЈБТ, КПР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

мери прихватила закључке Савета приказан је идеалан тип стамбене заједнице у Југославији у којој, како је писала *Политика*, „живи око 5000 становника, у зградама размештеним по парковима у зеленилу, са сопственом осмогодишњом школом, центром за снабдевање и различитим сервисима за помоћ у домаћинству, установама за чување деце итд“. Већ тада изнета је процена да би трошкови изградње таквог насеља износили по становнику око 760 000 динара. На Загребачком велесајму 1958. године приказани су почеци формирања првих модерних стамбених заједница у градовима широм Југославије као што су: Љубљана (Савско насеље), Загреб (насеље на Рапској цести), Сарајево (Грбавица), Београд (Нови Београд), Зрењанин, Велење итд.¹³³⁰

Циљ изложба *Породица и домаћинство* из 1958. године није био искључиво да промовише идеалан тип стамбене заједнице. Њен превасходни задатак је био да покаже до које мере живот свих чланова домаћинства може бити лакши, једноставнији, лишен „напорног и непродуктивног рада у домаћинству“ у колико се живи савременој заједници. Због тога је акценат стављен не толико на контуре целокупних насеља тј. заједница већ на појединачне објекте као што су: самопослуге, велике перионице рубља са уређајима за сушење и пеглање веша, сервисе за хемијско чишћење одеће итд. Највеће дивљење на Изложби из 1958. године изазвали су сервиси за спремање и чишћење стана и сервиси за оправку кућних апарата и инсталација у домаћинству. Идеја је била да свака стамбена јединица има сервис за спремање и чишћење стана у оквиру кога би радила помоћница која би се плаћала на сат. Помоћница би долазила по позиву носећи са собом кофер који би се састојао из следећег прибора: усисивача за прашину, жица за паркет, крпе, сапун и осталих помоћних средстава за одржавање чистоће и мантил за рад.¹³³¹

Изложба из 1958. године лансирала је не само најсавременији концепт становања већ и најсавременији концепт масовне, јефтине али квалитетне исхране путем ресторана друштвене исхране или ресторана за самопослуживање који би били саставни део нових насеља. Ресторани за самопослуживање требало је да се састоје из три целине: великог ресторана за самопослуживање, млечно-воћног ресторана и безалкохолног експрес-бифеа.¹³³²

¹³³⁰ „Унапређење живота савремене породице“, *Политика*, 6. септембар 1958.

¹³³¹ Исто.

¹³³² Исто.

III 4.

Ка садржајнијем детињству

III 4. 1. Стваралаштво за децу

„Извести“ политику образовања и васпитања из школе али и „развеселити“ децу значило је понудити им мноштво забавних и едукативних садржаја. Српска и југословенска престоница постала је тек две године по окончању ратних операција у Србији интересантније место за живот малишана који ће бити у могућности да посећују биоскопске пројекције филмова за децу,¹³³³ циркуске представе.¹³³⁴ Зоолошки врт на Калемегдану отворио је поново своја врата за посетиоце 1947.¹³³⁵ Исте године почео је са радом биоскоп „Козара“. Једна од највећих и најмодернијих биоскопских сала у граду одпочела је свој „живот“ пројекцијом првог југословенског филма у боји, симболичног назива, „Смотра младости“ рађеног по сценарију Пурише Ђорђевића¹³³⁶ у режији Густава Гаврина¹³³⁷ и Војислава Нановића.¹³³⁸ Од краја четрдесетих штампа је све чешће извештавала о развоју уметничког стваралаштва за децу и младе у Југославији које од овог времена почиње да „буја“ и постиже неке од својих највећих успеха. *Политика* је 1949. године писала о завршетку снимања првог југословенског филма са луткама под називом „Пионир и двојка“¹³⁴⁰ ауторског тандема Љубише¹³⁴¹ и Вере Јоцић,¹³⁴² који ће 1951. године бити овећан посебним признањем у својој категорији на Филмском фестивалу дечијег филма у Венецији. Управо је специјално признање једног од највећих филмских фестивала у свету анимираном филму произведеном у комунистичкој земљи каква је била Југославија представљало потврду препознавања уметничког израза који кореспондира са читавим светом а не само оним делом коме „припада“. Година у којој је снимљен један од најбољих југословенских филмова за децу представљала је годину у којој долази до нагле

¹³³³ Реклама за филм *Слон и девојчица* објављена је у *Политици* у броју за 18. април 1946.

¹³³⁴ Реклама за циркус у *Политици* у броју за 17. април 1946.

¹³³⁵ „Калемегдан и Зоолошки врт су оживели“, *Политика*, 24. фебруар 1947.

¹³³⁶ Пуриша Ђорђевић (Чачак, 1924).

¹³³⁷ Густав Гаврин (Аграм, 1906 – Салцбург, 1976).

¹³³⁸ Војислав Нановић (Скопље, 1922 – Београд, 1983).

¹³³⁹ Текст о отварању Биоскопа *Козара* објављен је у *Политици* од 6. децембра 1947.

¹³⁴⁰ „У атељеима Авала-филма завршава се наш први филм с луткама *Пионир и двојка*“, *Политика*, 20. март 1949.

¹³⁴¹ Љубиша Јоцић (Уб, 1910 – Београд, 1978).

¹³⁴² Вера Јоцић (Шабац, 1912 – Београд, 2000).

експанзије стваралаштва за децу и то пре свега позоришног. Позоришно стваралаштво за децу развијало се у почетку готово искључиво под окриљем Пионирске организације о чему сведоче и бројни чланци објављени у *Политици*: „Гостовање пионирског културно-уметничког друштва Бошко Буха из Београда у Нишу“,¹³⁴³ „Загребачко пионирско позориште показало је леп успех у првој години свога постојања“,¹³⁴⁴ „Пионирско позориште у Ријеци ради са успехом већ три године“,¹³⁴⁵ „Успела премијера новосадског пионирског позоришта Чика Јова Змај“,¹³⁴⁶ „Градско позориште лутака приказало је Црвенкапу као своју трећу премијеру“,¹³⁴⁷ „Три представе пионирског позоришта Жарко Зрењанин из Панчева“,¹³⁴⁸ итд. Поред бројних пионирских, 1949. године у Београду је основано и *Позориште лутака НР Србије*.¹³⁴⁹ Две године касније основано је и *Дечије позориште Бошко Буха*.¹³⁵⁰

И ако се у јавности водила дебата о томе који су садржаји који се могу/морају понудити деци и младима различитог узраста,¹³⁵¹ као и о томе да ли „најезда“ цртаних филмова води ка монополу или представља уметнички израз разумљив малишанима,¹³⁵² у београдске и југословенске биоскопе стигао је 1952. први југословенски дечији играни филм „Кекец“¹³⁵³ Јожа Гала,¹³⁵⁴ који је освоји прву награду на Фестивалу дечијег филма у Венецији исте године. Популарни дечији лик из једног од најбољих југословенских дечијих филмова свих времена одшкрину је врата јунацима који ће у годинама које долазе доживети планетарну популарност. Први такав филм био је „Тарзан“ који се у београдским и југословенским биоскопима приказивао од јула месеца 1952. године.¹³⁵⁵

¹³⁴³ „Гостовање пионирског културно-уметничког друштва Бошко Буха из Београда у Нишу“, *Политика*, 2. фебруар 1949.

¹³⁴⁴ „Загребачко пионирско позориште показало је леп успех у првој години свога постојања“, *Политика*, 9. фебруар 1949.

¹³⁴⁵ „Пионирско позориште у Ријеци ради са успехом већ три године“, *Политика*, 10. фебруар 1949.

¹³⁴⁶ „Успела премијера новосадског пионирског позоришта Чика Јова Змај“, *Политика*, 22. април 1949.

¹³⁴⁷ „Градско позориште лутака приказало је *Црвенкапу* као своју трећу премијеру“, *Политика*, 30. јун 1949.

¹³⁴⁸ „Три представе пионирског позоришта Жарко Зрењанин из Панчева“, *Политика*, 17. јул 1949.

¹³⁴⁹ „У Београду је отворено позориште лутака НР Србије“, *Политика*, 26. октобар 1949. Sanja Petrović Todosijević, „Auf den buchstaben, auf den buchstaben...“, *Bolje je praviti dobra i lepa dugmeta nego loše brodove*, Београд, 2009, стр. 11-30.

¹³⁵⁰ „Данас у Београду почиње рад Дечије позориште Бошко Буха“, *Политика*, 4. јануар 1951.

¹³⁵¹ „ИОНО града Београда донео одлуку о забрани филмова штетних за децу до 16. година“, *Политика*, 1. мај 1951.

¹³⁵² „Цртани филмови, монопол и уметност“, *Политика*, 12. септембар 1952.

¹³⁵³ „Кекец – наш први дечији филм“, *Политика*, 10. фебруар 1952.

¹³⁵⁴ Јоже Гале (Гросупље, 1913 – 2004).

¹³⁵⁵ Реклама за филм Тарзан објављена је у *Политици* у броју од 30. јула 1952.

Ипак, са популарношћу филмова и јунака познатог америчког аутора Волта Дизнија,¹³⁵⁶ ретко се шта могло мерити.¹³⁵⁷ Већ од априла месеца 1952. године у *Политици* почиње да излази познати стрип *Паја Патак*. Један од најомиљенијих дечијих јунака на овим просторима до дана данашњег постао је разлог зашто су од 6. априла 1952. године и деца почела да читају *Политику*. Од априла месеца 1952. ређале су се епизоде: „Паја Патак и његови сестрићи“,¹³⁵⁸ „Паја Патак и његов сусед“,¹³⁵⁹ „Паја Патак не жели да се осигура“,¹³⁶⁰ „Паја Патак на излету“,¹³⁶¹ „Паја Патак пали мотор“,¹³⁶² „Паја Патак и његов пас Боливар“,¹³⁶³ „Паја Патак ништа не заборавља“,¹³⁶⁴ „Паја Патак се шали“,¹³⁶⁵ „Паја Патак – кицош“,¹³⁶⁶ „Паја Патак је кавалер“,¹³⁶⁷ „Паја Патак не воли да лепи гуму“,¹³⁶⁸ „Паја Патак разгледа аутомобил“,¹³⁶⁹ „Паја Патак смета гас“,¹³⁷⁰ „Паја Патак хоће мир у кући“,¹³⁷¹ „Паја Патак продаје кикирики“,¹³⁷² „Паја Патак се купа“¹³⁷³ итд. Када је 1953. улицама југословенске престонице прошетао костимирани Паја Патак са члановима своје најближе породице, деца Београда била су егзалтирана.¹³⁷⁴ Други односно Први и вероватно најпопуларнији стари/нови јунак Волта Дизнија Мики Маус представио се новој генерацији Југословена 1. фебруара 1954. године када су у реклами коју је објавила *Политика* деца у Југославији обавештена о изласку нових Микијевих новина.¹³⁷⁵ Стрипу о Паја Патку од почетка 1957. година на страницама Политике придружио се и стрип о Мики Маусу. Септембра месеца 1952. године у биоскопима је почео да се приказује

¹³⁵⁶ Волт Дизни (Чикаго, 1901 – Бербанк, 1966).

¹³⁵⁷ „Живе пробе за Дизнијев филм“, *Политика*, 29. август 1952, Radina Vučetić, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, Beograd, str. 185-204.

¹³⁵⁸ „Паја Патак и његови сестрићи“, *Политика*, 6. април 1952.

¹³⁵⁹ „Паја Патак и његов сусед“, *Политика*, 9. април 1952.

¹³⁶⁰ „Паја Патак не жели да се осигура“, *Политика*, 10. април 1952.

¹³⁶¹ „Паја Патак на излету“, *Политика*, 12. април 1952.

¹³⁶² „Паја Патак пали мотор“, *Политика*, 13. април 1952.

¹³⁶³ „Паја Патак и његов пас Боливар“, *Политика*, 14. април 1952.

¹³⁶⁴ „Паја Патак ништа не заборавља“, *Политика*, 16. април 1952.

¹³⁶⁵ „Паја Патак се шали“, *Политика*, 17. април 1952.

¹³⁶⁶ „Паја Патак – кицош“, *Политика*, 18. април 1952.

¹³⁶⁷ „Паја Патак је кавалер“, *Политика*, 19. април 1952.

¹³⁶⁸ „Паја Патак не воли да лепи гуму“, *Политика*, 20. април 1952.

¹³⁶⁹ „Паја Патак разгледа аутомобил“, *Политика*, 23. април 1952.

¹³⁷⁰ „Паја Патак смета гас“, *Политика*, 24. април 1952.

¹³⁷¹ „Паја Патак хоће мир у кући“, *Политика*, 25. април 1952.

¹³⁷² „Паја Патак продаје кикирики“, *Политика*, 28. април 1952.

¹³⁷³ „Паја Патак се купа“, *Политика*, 5. мај 1952.

¹³⁷⁴ „Породица Паје Патка на улицама Београда“, *Политика*, 23. мај 1953.

¹³⁷⁵ Реклама за Микијеве новине у Политици у броју од 1. фебруара 1954.

чувени филм Волта Дизнија „Бамби“.¹³⁷⁶ Најпознатије лане на свету је постало обележје времена и препознатљиви симбол детињства свих дечака и девојчица који су расли у Југославији педесетих година 20. века. Годину дана касније стигли су „Снежана и седам патуљака“¹³⁷⁷ и „Роминзон Крусо“.¹³⁷⁸ Од 20. до 25. марта 1957. године београдска *Политика* је објавила у шест наставака делове биографије Волта Дизнија под насловом: „Мој отац Волт Дизни“ коју је написала Дизнијева ћерка, Дајана Дизни-Милер.¹³⁷⁹ Када је у јесен 1956. године у Београду одржан Први међународни фестивал дечијег филма, у организацији Комисије *Филм и дете*, жири фестивала одлучио је да прва награда односно награда *Кекец* припадне Волту Дизнију за филмове „Долина даброва“ и „Пола јутра природе“. Јуна месеца 1957. године југословенски конзул у Сан Франциску Бранко Карађоле уручио је награду *Кекец* прослављеном америчком аутору. Том приликом Волт Дизни је добио на поклон слике београдских ученица Бојане Павловић и Гордане Теленте.¹³⁸⁰

Први југословенски филм за децу који је овековечио на филмском платну „нове“ генерације Југословена, оне које ће одрастати у јаслицама, обдаништима, школама, на улици, у становима првих вишеспратница звао се „Ципелице на асфалту. Три приче о деци“.¹³⁸¹ Познати филм ауторског тандема Љубомир Радичевић,¹³⁸² Здравко Рандић¹³⁸³ снимљен је 1956. године. Премијерно је приказан августа месеца исте године. По први пут у историји југословенске кинематографије радња једног дечијег филма била је смештена на улице „великог града“. Филм се састојао из три приче и то: „Доживљаји девојчице Зорице која лута градом док мајка мисли да је у обданишту“; „Сукоб групе деце са настојником вишеспратнице због једног пса“ и „Игра дечака са украденим револвером“. Филм „Ципелице на асфалту“ „пласирао“ је прво дете филмску звезду, касније познату глумицу Јелену Тинску.

¹³⁷⁶ Реклама за филм Бамби објављена је у *Политици* у броју од 5. септембра 1952.

¹³⁷⁷ Реклама за филм Снежана објављена је у *Политици* у броју од 4. септембра 1953.

¹³⁷⁸ Реклама за филм Робинзону објављена је у *Политици* у броју од 26. новембра 1953.

¹³⁷⁹ Дајана Дизни Милер (1933 – Напа, 2013).

¹³⁸⁰ „Волт Дизни са Кекецом“, *Политика*, 7. јун 1957.

¹³⁸¹ „Ципелице на асфалту“, *Политика*, 13. август 1956.

¹³⁸² Љубомир Радичевић (Београд, 1927).

¹³⁸³ Здравко Рандић (Крк, 1925 – Београд, 2010).

Поред цртаних јунака огромну популарност међу децом, младима али и старијом публиком у Југославији уживали су стари/нови јунаци попут Чарли Чаплина.¹³⁸⁴¹³⁸⁵ Маја 1956. године Београд и Југославију је посетила велика звезда Холивуда, амерички глумац и активиста УНИЦЕФ-а Дени Кеј.¹³⁸⁶¹³⁸⁷

Радови на реформи школства у Југославији у које је преко неколицине комисија, пре свега: Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање био укључен и Савет друштава за сарање о деци и омладини Југославије у великој мери су допринели развоју стваралаштва за децу у Југославији крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века. Исте године када је Југославија добила *Општи закон о школству* одржан је Други национални конгрес Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије. Конгресу је присуствовало преко 1800 делегата међу којима је било највише представника власти и друштвених организација које су у сфору фокусу имале рад¹² децом. Главна тема Конгреса била је, не случајно: *Васпитање младе генерације – нераздвојни део борбе за социјалистичке друштвене односе*.¹³⁸⁸ Други национални конгрес Савета посебно је истакао значај реформе школе и потребу ангажовања већег броја припадника друштва пре свега родитеља у раду школе. Том приликом наглашен је значај проширња разноврсних и савремених садржаја и метода друштвеног односно ваншколског рада са децом. У том смислу посебно је подвучен значај улоге коју у васпитању и образовању треба да играју литература и иметност (музичка, ликовна и филмска).¹³⁸⁹

Једна од најактовнијих комисија Савета крајем педесетих и почетком шездесетих година била је Комисија *Филм и дете*. Захваљујући ангажовању Комисије, Савет је 1957. године анкетирао 5000 дечака и девојчица у 151 месту Југославије. На основу прикупљеног материјала исте године одржано је Прво саветовање о утицају филма на децу у Југославији. Друго, слично истраживање обављено је три године касније. Новом анкетом било је обухваћено око 7000 омладинаца. Након прикупљања резултата одржано је ново Саветовање о утицају филма на омладину од 15 до 18 година. Акрете спроведене

¹³⁸⁴ Чарли Чаплин (Лондон, 1889 – Корзи стр Вевн, 1977).

¹³⁸⁵ „Чаплинов пут у Европу“, *Политика*, 19. септембар 1952.

¹³⁸⁶ Дени Кеј (Бруклин, 1913 – Лос Анђелес, 1987).

¹³⁸⁷ „Дени Кеј међу београдском децом“, *Политика*, 4. мај 1956.

¹³⁸⁸ АЈБТ, КПР, П-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹³⁸⁹ Исто.

1957. и 1960. су указала на потребу знатно већег утицаја друштва на производњу и пласман филма како међу децом до 15 година старости тако и међу омладином између 15 и 18 година. Под „већим утицајем друштва“ мислило се на афирмацију филмова за децу и младе, развијање филмских и тв клубова¹³⁹⁰, подстицање окупљања кружока у оквиру којих би се разговарало о филмској уметности, издавање филмске литературе итд.¹³⁹¹

У другој половини педесетих и почетком шездесетих година 20. века постигнути су значајни резултати на пољу афирмације филмске уметности за децу и младе у Југославији. Најпре је 1956. године организована прва велика Међународна ревија филма за децу коју је посетило 200 000 дечака и девојчица. Исте године установљена је награда Савета за најбољи домаћи и кратки играни филм за децу под називом *Кекец* коју је први, као што је већ речено добио познати амерички аутор Волт Дизни¹³⁹². Промоцији филмова за децу и младе међу широм публиком у Југославији највише је допринео Филмски фестивал у Пули који је основан 1954. године. Четири године касније жири пулског филмског фестивала доделио је први пут награду неком играном филму за децу и омладину односно филму *Добро море* (Dobro more) рађеном по сценарију Ернеста Адамича¹³⁹³ у режији Мирка Гроблера.¹³⁹⁴ Исте године на Филмском фестивалу у Пули награђен је цртани филм *Абра-кабра* аутора Душана Вукотића.¹³⁹⁵ Наредне године на истом фестивалу награђен је филм редитеља Радоша Новаковића¹³⁹⁶ и сценаристе Александра Вуча¹³⁹⁷ у продукцији *Авала* филма под називом *Ветар је стао пред зору*. Награду од 100 000 динара понео је Бранко Ранитовић¹³⁹⁸ за цртани филм *Прометни знаци – улични јунаци*. Наредна, 1960. била је једна од најуспешнијих година филмског стваралаштва за децу и младе у социјалистичкој Југославији. Најпре је на Првом фестивалу домаћег кратког филма у Београду награђен филм *Између деце прозивке* редитеља Обрад Глушчевић.¹³⁹⁹ У Пули је

¹³⁹⁰ 1958. године почела је са радом ТВ Београд. Од тог тренутка долази до нагле експанзије телевизије на југословенским просторима.

¹³⁹¹ АЈБТ, КИР, П-3-д-2, Активности Савета друштва за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹³⁹² Исто

¹³⁹³ Ернест Адамич (Љубљана, 1898 – Љубљана, 1977).

¹³⁹⁴ Мирко Гроблер (Марибор, 1922 – Љубљана, 1962).

¹³⁹⁵ Душан Вукотић (Билећа, 1927 – Загреб, 1998).

¹³⁹⁶ Радош Новаковић (Прокупље, 1915 – Београд, 1979).

¹³⁹⁷ Александар Вуча (Београд, 1897 – Београд, 1985).

¹³⁹⁸ Бранко Ранитовић (Бечеј, 1925 – Ровин, 2010).

¹³⁹⁹ Обрад Глушчевић (Метковић, 1913 – Загреб, 1980).

тријумфовао лауреат *Кекеца* за ту годину, филм *Изгубљена оловка*¹⁴⁰⁰ рађен по сценарију Станиславе Борисављевића¹⁴⁰¹ и у режији Федора Шкубоње.¹⁴⁰² Наредне године *Изгубљена оловка* је награђена Златним лавом за најбољи дечији филм на Фестивалу у Венецији. Филм је убрзо (1962) понео награду Фестивала у Мар де Плати. Неколико година касније односно 1966. на Филмском фестивалу у Кану проглашен је једним од десет најбољих дечијих филмова свих времена. Ипак свог првог победника у Кану Југославија је добила већ 1960. године када је награда за најбољи дечији филм на Фестивалу омладинског филма у Кану додељена филм *Црни бисери* сценаристе Југа Гризеља,¹⁴⁰³ у режији Томе Јанића.¹⁴⁰⁴ Филм *Црни бисери* понео је Златну награду чиме уврштен у Златни фонд светских филмова за децу и омладину.¹⁴⁰⁵

Крајем педесетих почетком шездесетих година 20. века поред Комисије Филм и дете у оквиру Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије је била активна и Комисије за дечију литературу и штампу захваљујући којој је 1956. Савет установио награду за најбоље књижевно дело намењено деци, под називом *Младо покољење*. Награда *Младо покољење* била је у исто време додељивана као награда за књижевно дело године и награда за животно дело. Поред тога она се додељивала за најбољу илустрацију дечије књиге. Као награду за животно дело до 1962. понели су је: Тоне Селишкар,¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰⁰ АЈБТ, КПР, П-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹⁴⁰¹ Станислава Борисављевић (Пријепоље, 1931).

¹⁴⁰² Федор Шкубоња (Муртер, 1924 – Бол на Брачу, 2008).

¹⁴⁰³ Југ Гризељ (Врлика, 1926 – Београд, 1991).

¹⁴⁰⁴ Тома Јанић (Београд, 1922 – Сарајево, 1984).

¹⁴⁰⁵ *Црни бисери* је црно-бели југословенски филм из 1958. године. Режирао га је Тома Јанић. Сценарио је писао Југ Гризељ. Филм припада жанру социјалне драме чија је тема малолетничка деликвенција. Сниман је на Корчули односно на малом острву Бадија којој доминира Доминикански манастир који је послужно као једна од главних локација за снимање филма. Радња филма прати покушаје учитеља у казнино-поправном дому смештеном на острву Бадија код Корчуле да позитивно утиче на животе груписе дечака-штићеника дома које управа сматра непоправљивим. Главне улоге у филму *Црни бисери* играли су неки од најпознатијих југословенских глумаца попут: Северина Бијелића, Михајла Викторовића, Милана Ајваза итд. Филм *Црни бисери* инспирисао је настанак имена истоимене југословенске рок групе која је постојала од 1963 до 1980. године а чији су чланови били: Горан Вукићевић, Иван Божовић, Славко Божовић, Драган Јовановић и Влада Јанковић Пет. Исту награду понео је седамнаест година касније још један југословенски филм односно филм *Луде године* из 1977. године који је режирао Зоран Чалић. Сценарио је писао Јован Марковић. Понут *Црних бисера* и филм *Луде године* имао је елементе филма са социјалном тематиком. У фокусу филма налази се тинејџерска прича посвећена малолетничкој трудноћи и илегалним абортусима.

¹⁴⁰⁶ АЈБТ, КПР, П-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹⁴⁰⁷ Тоне Селишкар (Љубљана, 1900 – Љубљана, 1969).

Десанка Максимовић,¹⁴⁰⁸ Мато Ловрак,¹⁴⁰⁹ Франц Бевк¹⁴¹⁰ и Гвидо Тартаља.¹⁴¹¹ Као награду за књижевно дело године, у истом периоду, примили су је: Бранко Ћопић,¹⁴¹² Ела Пероци,¹⁴¹³ Данко Облак¹⁴¹⁴ и Милован Данојлић.¹⁴¹⁵ Исту награду за илустрацију дечије књиге добили су сликари: Сава Николић,¹⁴¹⁶ Јоже Циуха,¹⁴¹⁷ Марија Вогелник¹⁴¹⁸ и Љубица Цуца Сокић.^{1419,1420}

III 4. 2. Путовања

Од 1946. године брига за децу Југославије проширила се на један, до краја постојања југословенске државе, значајан феномен који је у великој мери и пре почетка педестих доприносио стварању слике о „ведријем“ и „безбрижнијем“ детињству а то је организовање екскурзија, рекреативне наставе, зимовања и летовања. Развој ове „туристичке гране“ форсиран је из неколико разлога. Пре свега имао је своју социјалну компоненту. Организовање екскурзија, рекреативне наставе, летовања и зимовања требало је да допринесе томе да деца из сиромашних и социјално угрожених породица по релативно повољним условима путују али и да се осећају равноправном са децом чији су родитељи били у бољој финансијској ситуацији. Поред тога, екскурзије, рекреативне и друга путовања омогућавала су да се деца из различитих делова земља али и једног „блока“ упознају и друже, са децом из других делова Југославије или другог „блока“,¹⁴²¹ Током 1946. *Политика* је писала о различитим могућностима за организовање дечијих

¹⁴⁰⁸ Десанка Максимовић (Дивци, 1889 – Београд, 1993).

¹⁴⁰⁹ Мато Ловрак (Велики Грђевац, 1899 – Загреб, 1974).

¹⁴¹⁰ Франц Бевк (Закојца, 1890 – Љубљана, 1970).

¹⁴¹¹ Гвидо Тартаља (Загреб, 1899 – Београд, 1984).

¹⁴¹² Бранко Ћопић (Хашани, 1915 – Београд, 1984).

¹⁴¹³ Ела Пероци (Рогашка Слатина, 1922 – Љубљана, 2001).

¹⁴¹⁴ Данко Облак (Загреб, 1921 – Загреб, 1998).

¹⁴¹⁵ Милован Данојлић (Ивановци, 1937).

¹⁴¹⁶ Сава Николић (Оролик, 1920 – Београд, 1981).

¹⁴¹⁷ Јоже Циуха (Трбовље, 1924 – 2015).

¹⁴¹⁸ Марија Вогелник (Љубљана, 1914 – Бохњ, 2008).

¹⁴¹⁹ Љубица Цуца Сокић (Битољ, 1914 – Београд, 2009).

¹⁴²⁰ АКТ, КНР, II-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1964.

¹⁴²¹ Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrebi za kolektivnim životom u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005. Миланка Тодић, „Породични албум пролазности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 29-58.

екскурзија, рекреативне наставе, зимовања и летовања¹⁴²² али и о посетама Златибору,¹⁴²³ Сплиту,¹⁴²⁴ Албанији.¹⁴²⁵ Са истом праксом наставило се и током наредних година. Омиљена места београдских али и других малишана из Србије била су Јадранско море¹⁴²⁶ и велики број планина на којима се могло научити смучање.¹⁴²⁷ Отварањем *Пионирског града* у Београду 1947. године, београдски малишани су у центру града, на Кошутњаку добили још једно место на коме се садржајно и узбудљиво могао проводити летњи распуст.¹⁴²⁸ Наредних година наставило се са истом праксом.¹⁴²⁹

Од почетка педесетих година одлазак најмлађих југословена на летовање представљао је као израз нове политике образовања и васпитања један од најзначајнијих показатеља степена успешности социјалне политике али и пораста животног стандард, пре свега, сиромашније деце у Југославији. Одлазак на одмор односно летовање представљао је несвакидашњу радост за бројне југословенске малишане који су, у највећем броју случајева, живели веома скромно. Са друге стране популаризација одласка на организован одмор од почетка педесетих година била је у складу са новопрокламованом политиком образовања и васпитања која је морала бити присутна на сваком месту на ком се налазе

¹⁴²² „Дечја опоравилишта Главног одбора Црвеног крета“, *Политика*, 25. јун 1946; „Још једна група београдске деце вратила се са летовања“, *Политика*, 31. јул 1946; „Централно прихватилиште свакодневно упућује стотине пионира на летовање“, *Политика*, 3. август 1946. „У некадашњем дворском парку данас се весело проводе наши пионир“, *Политика*, 5. август 1946.

¹⁴²³ „Маршал Тито посетио је деčје летовалиште на Златибору“, *Политика*, 11. јул 1946. „Са боравка маршала Тита на Златибору“, *Политика*, 12. јул 1946.

¹⁴²⁴ „Београдска деца вратила су се са летовања у Сплиту“, *Политика*, 5. август 1946.

¹⁴²⁵ „Повратак пионира са летовања у Албанији“, *Политика*, 5. август 1946.

¹⁴²⁶ „Прва група деце из НР Србије кренула је јуче из Београда на летовање у Далмацију“, *Политика*, 29. јун 1947. „Група најбољих пионира из Србије и Македоније отпутовала синоћ на летовање на море“, *Политика*, 5. јул 1947.

¹⁴²⁷ „Београдски пионир почеће ускоро да уче смучање“, *Политика*, 12. јануар 1947.

¹⁴²⁸ „У Кошутњаку отворено деčје летовалиште“, *Политика*, 7. јун 1947.

¹⁴²⁹ „Око четрнаест хиљада деце летоваће ове ове године на плажама и мору“, *Политика*, 18. јун 1948; „Преко хиљаду малишана и девојчица из Србије отпутовало је јуче на море на летовање“, *Политика*, 25. јун 1948; „Први пут на летовању“, *Политика*, 26. јун 1948; „Нова група деце из Србије и Војводине отпутовала на море“, *Политика*, 18. јул 1948; „Пионир Титовог Ужича провели месец дана у деčјем летовалишту Душан Витић у селу Креманима“, *Политика*, 6. август 1948; „У разним летовалиштима наше земље одмара се ове године 6928 деце и омладинаца из НР Македоније“, *Политика*, 6. август 1948. „Одлазак пионира на летовање“, *Политика*, 28. мај 1949; „У ваљевском срезу из разних крајева наше земље летоваће ове године преко 800 деце“, *Политика*, 10. јун 1949. „Већа група деце из Београда отпутовала је јуче специјалним возом на море у деčје летовалиште“, *Политика*, 4. јул 1949; „Група београдских малишан отпутовала у одмаралиште Селце код Црквенице“, *Политика*, 22. јануар 1951; „Из Београда ове године отићиће на летовање у шуму и на море 11.750 деце“, *Политика*, 31. мај 1951.

деце – на распусту, на планини и на мору. Организовано одвођење деце на одмор представљало је сложен посао у који су биле укључене држава и масовне организације.

Кључну улогу у организовању дечијих и омладинских летовалишта у Србији имало је Министарство социјалног старања НР Србије. Организација и успостављање мреже летовалишта на тлу Републике било је поверено Централној управи летовалишта у чијем су раду поред представника поменутог министарства учествовали и представници Министарства просвете. План мреже летовалишта и логоровања израђиван је на основу извештаја среских и градских народних одбора. Почетком педесетих година мрежу летовалишта на територији НР Србије чинила су летовалишта среских и градских народних одбора.¹⁴³⁰ Од почетка педесетих година летовалишта за децу и омладину на тлу НР Србије подижу: Црвени крст, многа привредна предузећа, покрајинске власти, поједина министарства итд. НР Србија је имала своја летовалишта и у другим деловима земље – на планинама и на мору. Почетком педесетих година локална летовалишта још увек нису имала своје зграде односно нису постојала физички. У највећем броју случајева су била смештена у школским зградама. Већина летовалишта радила је у периоду од маја до септембра месеца. Током летњих месеци свако летовалиште могло је да прими по седам смена деце. Према подацима Министарства просвете НР Србије кроз 251 летовалиште-логор на тлу ФНРЈ у 1950. укупно је прошло 63 939 деце односно 35 619 пионира за које је била одговорна Влада НР Србије. Кроз 233 летовалишта која су се физички налазила у Србији прошло је чак 53 639 деце од чега 29 413 пионира. Кроз 18 летовалишта на мору у НР Хрватској прошло је 10 300 деце од чега 6 206 пионира. Од 63 939 деце колико их је НР Србија прихватила у својим летовалиштима 25 840 деце је било из радничких, 22 206 из службеничких и 13 369 из сељачких породица. Родитељи око 2 528 малишана бавили су се другим занимањима.¹⁴³¹

Организација летовања за децу представљала је сложен и захтеван посао, тим пре што је савко летовалиште требало припремити. Успех организације највише је зависио од рада среских и градских народних одбора који су често послу прилазили без довољно озбиљности али и са веома скромним средствима. У извештају Министарства просвете НР Србије за 1950. годину се каже: „Комисије које су вршиле избор места за летовалишта

¹⁴³⁰ Скоро сваки срески и градски одбор на тлу НР Србије је имао своје летовалиште.

¹⁴³¹ АС, Г-183, Ф-2, Анализа о раду дечијих и омладинских летовалишта на територији НР Србије у 1950. години.

нису свестрано испитивале могућности истога тако да се догађало да нека летовалишта нису имала најосновније услове. Тако на пр. Сењ, Луково, Ријека, Св. Јурај су имали мале плаже или су исте биле удаљене и по 20 минута од летовалишта, док су зграде у којима је било смештено летовалиште или плажа биле поред места где се изливају канали (Супетар, Пучишће, Хвар, Брбоско) или где нема воде (Поповац) или је вода од летовалишта далеко по 3 до 5 км (Копљари, Трешњевица) што је утицало на одржавање хигијене, или је вода загађена (Пожаревачко и Алексиначко летовалиште) или су саме зграде биле неподесне...Било је случајева да су летовалишта смештена у недовршеној школској згради или задружном дому где још нису били стављени врата и прозори (Дворани)". Поред недостатка погодних места и објеката велики проблем приликом организовања летовања био је недостатак различитог инвентара. У извештајима се примећује: „Било је појава да се приликом расподеле инвентара није водило рачуна на узраст деце која ће ту летовати. Тако су у Јелси, где су гвоздени кревети логоровали пионери, а омладина у Супетару, Пучишту и Постирима где су платнени лежаји, који су брзо поцепани чиме је нанета већа штета летовалиштима. Недостатак инвентара ометао је одржавање хигијене у летовалишту (у Пучишћу и Супетару постељина није била пресвучена 2 месеца). Овакво стање било је и у многим локалним летовалиштима“.¹⁴³²

Основни критеријуми приликом одабира деце за летовање били су социјално порекло и здравље ученика. Из извештаја са летовања види се да су оба критеријума узимана у обзир веома произвољно. Дешавало се да у летовалишта долазе деца „вашљива и шутава па су их управе негде одвајале и лечиле а негде су их враћали кућама. Много тежи су се пропусти дешавали приликом слања деце у летовалишта на мору. Тако је само у Јелсу било упућено у II смени 10-оро деце сакалцифицираним хилусима. Или у транспорт за Врбоску, Јелсу и Хвар трахоматозна и микотична деца...Било је случајева да су санитарске власти дозвољавале да у летовалишта одлазе деца из школа у којима је владала извесна зараза, тако да се у неким летовалиштима одмах по доласку јавио шарлах и летовалишта стављена у карантин“.¹⁴³³

Супротно прописаним смерницама у летовалишта су долазила и деца имућнијих родитеља. У једном од извештаја се наводи: „У једном летовалишту на мору летовала је

¹⁴³² АС, Г-183, Ф-2, Анализа о раду дечјих и омладинских летовалишта на територији НР Србије у 1950. години

¹⁴³³ Исто.

тако једна група деце из Зајечара и Соко Бање чији су родитељи касније долазили и одводили их са собом на летовање. Рад са оваквом децом био је отежан, она су се бунила и демонстрирала чим се указала каква тешкоћа или пропуст (лош смештај, слабија исхрана и слично) или пак ако је дисциплина била већа, јер су код својих кућа имали боље услове или им је било дозвољено. Ова деца су писала кућама, жалила се и код родитеља стварала панику.¹⁴³⁴

Поред здраве и деце скромнијег социјалног порекла предност при одабиру за летовање имала су деца која су у школи остваривала боље резултате. Због тога се на летовању негативно гледало на појединце који су боравак на мору или у природи користили за спремање испита што је захтевало и додатни ангажман наставника односно васпитача. У извештају Министарства просвете се наводи: „Озбиљну тешкоћу у раду летовалишта представљали су и слаби ученици који су у току свог боравка на летовању морали да се спремају за поправне испите и тиме ремеће рад летовалишта, и ангажују васпитаче да њима посвете већу пажњу чиме занемарују осталу децу. Ова се деца враћају пре своје смене ради испита и њихова места у летовалишту остају упражњена“.¹⁴³⁵

Масовну појаву представљао је обичај да особље на летовање води чланове породице односно своју децу. У извештајима са летовања је примећено: „Док Централна управа летовалишта покушава да се бори са овим проблемом дотле на локалним летовалиштима почев од управника па до куварице, сво особље доводи децу која ту најчешће имају посебне привилегије. Хране се у кухињи са родитељима, са њима спавају у посебним просторијама, понегде имају чак и посебан кревет и поред тога што у летовалишту деца спавају по двоје у једном кревету или чак на поду“.¹⁴³⁶

Посебан предмет елаборације у извештајима са летовања представља рад са децом. Непосредно пред полазак на пут, сви васпитачи у летовалиштима били су дужни да похађају семинар Министарства просвете организован за ту прилику. Краћи семинари, по свему судећи, нису били довољни да се васпитачи упознају са свим сегментима васпитно-образовног рада кога је требало спровести на летовању. Поред тога, некада су и семинари били тако замишљени да полазнике нису у довољној мери упознавали нпр. са улогом Народне омладине и пионира на летовању. Поред васпитача, Централна управа

¹⁴³⁴ Исто

¹⁴³⁵ Исто

¹⁴³⁶ Исто

летовалишта је била у обавези да обезбеди и „фискултурне руководиоце“, углавном из редова ученика средње фискултурне школе и студената ДИФ-а. И сами веома млади, фискултурни руководиоци користили су време у летовалиштима за сопствени одмор. У извештају се наводи: „Ови омладинци у већини случајева нису одговарали на својим дужностима и нису показали довољно воље и љубави за свој рад већ су време користили за лични одмор и разоноду. Они су постављали извесне захтеве управи, а било је и случајева да када нису одговарали као фискултурници добијали су чету као васпитачи, где су још мање могли да одговоре јер раније никада нису радили са децом (Јелса). Било је случајева да сами фискултурни референти нису били добри фискултурници, тако је на Хвару у омладинском летовалишту фискултурни референт служио за подсмех омладини јер није знао добро да плива“. Васпитни рад са децом у летовалиштима био је препуштен васпитачима и пионирским руководиоцима. Општи је утисак био да је ово поље рада са децом углавном заказивало јер су сви ангажовани око деце „скоро свуда схватили да је главна њихова брига да се деца у тежини што више поправе па су се свуда бацали на сређивање материјалних прилика, на набавку хране“. И ако је требало да постоји у сваком летовалишту, план васпитног рада је у највећем броју случајева састављан стихички и у ходу. Управо због тога често је био неприлагођен деци. У једном од извештаја се каже: „Тако на пр. у летовалишту Медвеђа, где су летовала деца основне школе на свим часовима обрађивана је тема *Развитак друштва од првобитне заједнице* док се у Богдану држе придики о лепом понашању, дисциплини и хигијени, у Сирчи о циљу летовалишта, о борби народа Југославије и сл. Обично се у летовалишту 2 сата дневно и то од 16 до 18 часова одржава или пионирски или читалачки часови, по којима се читала пионирска штампана и дечија литература. Како су ови часови трајали по 2 сата то су деца брзо губила интересовање и реметила рад“.¹⁴³⁷

И поред свих проблема који су у великој мери произилазили из немаштине, скромних капацитета, недовољно обучених кадрова организован одлазак на летовање, често у друге делове земље, за већину деце из Србије представљао је несвакидашње искуство. Захваљујући организованим летовањима већина деце чији су родитељи скромно живели била је у прилици не само да се по први пут одвоји од дома већ да путује у крајеве чији су се пејзажи могли видети само на сликама и ретким разгледницама. За већину

¹⁴³⁷ Исто.

југословенских дечака и девојчица Југославија је била само слика са карте ако ју је школа уопште поседовала. Масовна и организована путовања била су прилика да се пропутује земља али и да се упознају крајеви са различитим културним наслеђем, историјским искуством итд. У том смислу организована летовања имала су огроман значај у процесу „стварања Југословена“. Поред прилике да се упознају са разликама, деца су често била у прилици да се упознају и са сличностима које су се углавном препознавале у, како је представљано, заједничком искуству Другог светског рата које се односило на заједничко учешће у народно-ослободилачкој борби. У извештају Министарства просвете НР Србије из 1950. се каже: „Културно-забавни рад био је много живљи. Скоро сва летовалишта су правила излете по околини, до места познатих из народно ослободилачке борбе, до градилишта и сељачких радних задруга упознавајући се са историјом изградње места у коме летују, са животом народа тога краја, са богатством фолклора и др. летовалишта на мору организовала су излете бродом до околних места, повезала се са рибарским задругама и одлазила на ноћна рибарења (Хвар, Милна), организовали сусрете са истакнутим мештанима, који су им причали о снази мора, о животу наших морнара, о њиховом учешћу у НОБ-у, о љубави коју сваки од њих гаји према нашем мору, о култури тога краја“.¹⁴³⁸

Од 1952. године бројна југословенска летовалишта почињу да уگوшћавају и малишане из западноевропских земаља. Тог лета Југославију је посетила група дечака и девојчица из Аустрије о чему је *Политика* писала у више наврата.¹⁴³⁹ Наредне године у посету јадранској обали али и другим деловима Југославије стигла су деца из Велике Британије¹⁴⁴⁰ и Шпаније¹⁴⁴¹ док је група деце из Југославије летовала у Француској.¹⁴⁴² Две године касније Југославију је посетила група деце палих бораца из Велике

¹⁴³⁸ Исто

¹⁴³⁹ „На нашој обали летоваће око 650 деце из Аустрије“, *Политика*, 15. јун 1952; „Нова група деце из Аустрије на Јадрану“, *Политика*, 6. август 1952.

¹⁴⁴⁰ „Двадесеторо деце из Велике Британије проводи одмор у Југославији“, *Политика*, 2. август 1953; „Енглеска деца посетила Пионирски град и Авалу“, *Политика*, 3. август 1953; „Британска деца на летовању у Дубровнику“, *Политика*, 8. август 1953; „Британска деца на летовању у нашој земљи стигла са Бриона у Загреб“, *Политика*, 29. август 1953; „Британска деца посетила родно место Маршала Тита, Кумровац“, *Политика*, 30. август 1953.

¹⁴⁴¹ „Петнаесторо деце шпанских републиканаца летују као гости председника Републике“, *Политика*, 21. август 1953.

¹⁴⁴² „Двадесеторо деце из свих наших република одлази на летовање у Француску“, *Политика*, 10. јул 1953.

Британије.¹⁴⁴³ Од 1957. године држава почиње да улаже значајнија финансијска средства у побољшање услова у дечијим летовалиштима и излетиштима.¹⁴⁴⁴ Исте године само у градским и општинским летовалиштима града Београда летовало је око осам и по хиљада деце¹⁴⁴⁵ што је био до тадашњи рекорд. Наредне, 1958. године, чак дванаест хиљада деце из Београда летовало је на мору или планини.¹⁴⁴⁶ Тих година у Београду почиње да се формира ново летовалиште Београђана које у *Политици* називају и „необичном насебином“. Своје чувено „београдско море“ Аду Циганлију грађани престонице добили су крајем педесетих година 20. века када на овом простору почињу да „ничу“ прва насеља сачињена од дрвених кућица и сплавова. Прве године (1957) на Ади Циганлији изграђено је око педесетак минијатурних објеката.¹⁴⁴⁷

III 5.

Ка здравијем детињству

„Изласком“ политике образовања и васпитања из учионице и школског дворишта, у јавности, међу децом и младима долази до популарисања здравог начина живота, физичке културе и бројних спортских активности. Неколико година након доношења *Општег закона о школству* 1958. подаци прикупљени на терену указивали су на поражавајуће податке везано за физичку активност ученика основних школа. Према подацима за 1962. годину свега 50% ученика у Југославији било је обухваћено наставом физичке културе. У 14 342 школе радиле су 8 882 спортске секције што значи да је свега 62% школа било активно на пољу физичке културе. Подаци су постали алармантнији када се показало да је у поменуте секције било укључено свега 13, 8% ученика основних школа. У свега 800 школа у земљи постојала су фискултурна друштва. На 12 школа са 1690 ученика долазило је једно игралиште. На 33 школе долазила је једна фискултурна сала.¹⁴⁴⁸ Предочени

¹⁴⁴³ „Група деце палих бораца из Ведлике Британије летоваће у Југославији“, *Политика*, 29. фебруар 1955.

¹⁴⁴⁴ „Одобрена средства за побољшање услова у дечијим летовалиштима и излетиштима“, *Политика*, 16. март 1957.

¹⁴⁴⁵ „Овога лета око осам и по хиљада деце у градским и општинским летовалиштима“, *Политика*, 15. август 1957.

¹⁴⁴⁶ „Преко дванаест хиљада деце из Београда летоваће ове године на мору или планини“, *Политика*, 9. август 1958.

¹⁴⁴⁷ „Насебина на Сави“, *Политика*, 20. август 1957.

¹⁴⁴⁸ АЈБТ, КПР, П-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

проблеми, нестручан и несистематски рад, недостатак простора за игру па и кретање одразили су се на физички развој деце у Југославији. Чак 65% деце у београдским школама је имало је равне табане. Више од 40% младића који су похађали једну школу у Бечеју одбијено је на регрутацији због бројних деформитета кичме и неухрањености. Крајем педесетих почетком шездесетих година 20. века Комисија односно Одбор *Породица и домаћинство* Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије покренуо је неколико значајних акција из области унапређења здравља деце односно укључивања друштвених фактора (посебно породице) у процес унапређења квалитета живота деце. Пре свега покренута је масовна иницијатива за опремање школских просторија, учионица и кабинета у школама. Координираном акцијом произвођача за производњу школског намештаја, Завода за здравствену заштиту деце, просветних органа и родитеља у југословенске школе почеле су да пристижу стандардизоване школске клупе. Посредством кампање *Очувати вид – спречити слепило* покренута је иницијатива за боље осветљење школског простора, осветљење радног места како у школи тако и код куће. Савет се преко Удружења издавача и одређених просветних институција заложиио за стандардизацију техничке опреме (величина слова, избор фонта, избор слога, квалитет и боја хартије) уџбеника и књига за децу и младе. Покренута је иницијатива за побољшање услова рада деце код куће. Посебним кампањама усмереним ка породици, родитељима се саветовало да деци обезбеде тзв. „кутак за рад“ који би попут онога у школи био осмишљен по мери детета. Кампања покренута почетком шездесетих имала је још једну далекосежну последицу – школске торбе које су се до тада носиле у руци почеле су да се производе тако да их је било могуће носити само на леђима односно на оба рамена.¹⁴⁴⁹

„Експанзија“ физичке културе крајем педесетих и почетком шездесетих година није била својствена само југословенским просторима. Радило се о универзалном феномену који је „преплавио“ Европу и свет. Крај Другог светског рата означио је, као што је више пута наглашено, настанак „другачијег света“. Једна од главних одлика „новог“ света био је другачији однос према раду који се у другој половини 20. века више него икада раније везао за радничке хале, погоне и канцеларије. Проводећи највећи део радног времена у затвореном и ограниченом простору људи су више него икада раније осећали потребу за физичком активношћу. У новим условима, слободно време које је у

¹⁴⁴⁹ Исто.

нераскидивој вези са радним временом, морало је добити нову димензију. Поред читања штампе и књига, гледања телевизије и слушања радија, одлазака у биоскоп итд. запослени широм планете почели су рекреативно да упражњавају различите физичке односно спортске активности. Рекреативно бављење спортом је постало императив времена, захтев који се наметао свим члановима породице, како онима који су у раним преподневним часовима одлазили на посао тако и онима који су одлазили у школу. Крајем педесетих почетком шездесетих година у Југославији је „откривено“ више спортова. Пре свега, промовисани су бројни зимски спортови. Од почетка шездесетих година 20. века у центрима попут: Јухора, Копаоника, Јелице, Јастребца, Таре, Црног врха, Овчар Бање зимовало је на десетине хиљада деце. Поред спортова на снегу популарисани су и други спортови попут: атлетике, гимнастике, пливања, стрељаштва, рукомета, шаха итд.¹⁴⁵⁰

III 6.

Ка модерној породици

Нове политика образовања и васпитања која је у ширем смислу редефинисала однос према деци и детињству на самим тим и према односу деце и родитеља, донела је на странице писаних медија у Југославији педесетих година 20. једну нову тему која је до тада углавном припадала сфери приватног, интимног скоро недодирљивог односно тему породичних односа за које ће се по први пут јавно и отворено рећи да нису увек ни идеални ни „убичајени“. Политици приближавања државе „кућном прагу“ и атмосфери „породичног дома“¹⁴⁵¹ у првим годинама после Рата посебно је требало да допринесе употреба lika маршала Југославије Јосипа Броза Тита. Политика је још 1945. објавила чланак под називом „Маршал Тито преко свога изасланика генерал-лајтнанта Терзића

¹⁴⁵⁰ Исто

¹⁴⁵¹ О стварању модерне породице и механизмима којима се служи модерна држава у њеном конституисању види више у: John Burnett (ed.), *Destiny's Journey: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s*, Harmondsworth, 1982; Line Collock, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries*, Hanover, London, 1987; Stewe Humphries, Part 35, Gordon, *A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900-1950*, London, 1993; Burguiere, Andre Christiane Klapisch – Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend, *A History of the Family. The impact of modernity*, volume two, London, 1996; Ан Мартен-Фигије, „Ритуални обичаји у грађанској приватности“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.152-210; Антоан Прост, „Породица и појединац“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 47-85; Антоан Прост, „Породичне тајне“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 195-243 итд.

крстио је јуче десето дете једног сиромашног шумадијског сељака¹⁴⁵². Искључива употреба „култа личности“ могла је послужити као средство везивања грађанина за државу и успостављање новог режима само у првим годинама после рата. Врло брзо држава је морала понудити конкретнија решења. Спровођење конкретнијих мера било је у директној вези са могућношћу државних органа да за друштвену бригу о породици издвоје већу количину новца. Посебно значајну меру представљала је одлука из марта 1950. којом је било предвиђено исплаћивањем додатка на плату за мртво дете¹⁴⁵³. На тај начин се смрт најмлађих званично почела третирати као ненадокнадив губитак а не као „једна уста мање“. Исплаћивањем додатка држава је исказивала солидарност са патњама појединаца, њиховом дубоком и интимном тугом. Са друге стране, држава је поручивала грађанима да се и у најтежим тренуцима могу ослонити на њу. Вера у институције у тренуцима егзистенцијалних криза требало је да представља крајњи циљ новог, социјалистичког друштва у Југославији.¹⁴⁵⁴

Нови приступ образовању и васпитању детета допринео је сагледавању свих дечијих потреба односно не само оних које се задовољавају у школи већ и ван ње. Ипак школа по својој структури и начину функционисања, без обзира на реформу кроз коју је пролазила, није била у могућности да „држи под контролом“ ђаке када се настава и школске активности окончају. Због тога су се у помоћ позвале бројне масовне организације попут: Савеза пионира Југославије, АФЖ-а, УСАОЈ-а од којих се очекивало да својим планом и програмом бар делимично осмисле време које деца проводе ван школе. Ипак, механизми контроле масовних организација завршавали су се иза „првог угла“ тј. у тренутку када се дете врати кући, у „родитељски дом“. У новој „констелацији снага“ улога родитеља као и улога сваког од поменутих фактора постала је незамењива. Другим речима сматрало се да без савеза школе, масовних организација и родитеља нова

¹⁴⁵² „Маршал Тито преко свога изасланика генерал-лајтнанта Терзића крстио је јуче десето дете једног сиромашног шумадијског сељака“, *Политика*, 23. јул 1945.

¹⁴⁵³ „Додатак на плату за мртво дете“, *Политика*, 12. март 1950.

¹⁴⁵⁴ У раду под називом „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“ историчар уметности Мирослав Тимотијевић скреће пажњу на узрочно-последичну везу између јачања модерне, грађанске породице крајем 18. века и снажнијег емоционалног односа према деци. По Мирославу Тимотијевићу култ преминулог детета развио се само крајем 18. века и ако се развијање емоционалног односа према деци може пратити знатно раније. Мирослав Тимотијевић, „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2005, стр. 7-24; О повезаности породице као „подручја приватности“ са дубоким друштвеним променама у економији, култури, урбаном простору писала је и Мартин Сегалан, *Социологија породице*, Београд, 2009.

политика образовања и васпитања, она која је нашла свој израз у фрази „социјалистичко васпитање“ не може успети. Ова врста „савеза“ често је апострофирана у штампи („Педагогија, родитељи и штампа“, ¹⁴⁵⁵ „Родитељи, школа, штампа и васпитање деце“, ¹⁴⁵⁶ „Родитељи и просветни радници на заједничком пољу“), ¹⁴⁵⁷ Улога родитеља у процесу васпитања будућих „градитеља социјализма“ до те мере је препозната као значајна да је у јавне установе у Југославији по први пут уведена једна нова пракса односно пракса „психолшке подршке“ породици и родитељима. ¹⁴⁵⁸ Ова врста помоћи пружала се родитељима и породицама унутар првих центара за породицу и родитељство који, под именом „центри за обавештавање родитеља“ почињу да се оснивају у Југославији педесетих година 20. века. ¹⁴⁵⁹ Комисије за рад са родитељима Савета друштава за одгој деце и омладине Југославије одиграла је значајну улогу у процесу креирања „центара за родитељство. До 1962. године родитељима у Југославији понуђена је помоћ у виду 508 школа за родитеље и 600 центара-саветовалишта који помажу породици и директно је ангажују у друштвеним акцијама на подизању деце. Једно од првих саветовања посвећено раду са родитељима одржано је јануара 1961. године у Београду. ¹⁴⁶⁰ Саветовање је отворило нека од најзначајнијих питања везано за: сарадњу школе и родитеља, рад здравствених и социјалних установа и сарадњу са родитеља. Улога родитеља у васпитању постала је „преко ноћи“ предмет бројних стручних расправа, округлих столова и саветовања од којих је прво под називом *Саветовање о образовању и васпитању родитеља* одржано у Љубљани 28. фебруара 1957. године. ¹⁴⁶¹ Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије је био посебно активан на пољу издавања различитих часописа, брошура и материјала. Наслови попут: „Родитељи и дец“, „Филм и омладина“, „Заштита деце у односу на породицу“, „Летовање деце“, „500. филмова за децу“, „Филмска уметност и школа“, „Филмска култура младих“, „Дечији филмски клуб“,

¹⁴⁵⁵ „Педагогија, родитељи и штампа“, *Политика*, 5. јун 1952.

¹⁴⁵⁶ „Родитељи, школа, штампа и васпитање деце“, *Политика*, 8. август 1952.

¹⁴⁵⁷ „Родитељи и просветни радници на заједничком пољу“, *Политика*, 19. март 1953.

¹⁴⁵⁸ „Организује се научна анкета о односу друштва и породице“, *Политика*, 10. јануар 1954; „Породица добија све већу улогу у правилном васпитавању деце“, *Политика*, 31. март 1954; „Млади психолози сарађују са одбором и родитељима на васпитању деце“, *Политика*, 3. фебруар 1955.

¹⁴⁵⁹ „Школа за будуће родитеље“, *Политика*, 5. децембар 1953; „Оснивају се центри за обавештавање родитеља“, *Политика*, 26. новембар 1955.

¹⁴⁶⁰ АЛБТ, КПР, П-3-д-2, Активности Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, 7. март 1962.

¹⁴⁶¹ „Саветовање о образовању и васпитању родитеља у Љубљани“, *Политика*, 1. март 1957.

„Каталог добрих играчака“, „Књижевност за децу и рад у дечијим библиотекама“, „Избор књига за децу“ били су пре свега намењени родитељима и њиховој новој друштвеној улози.

Од почетка педесетих година 20. века новине у Југославији су биле преплављене чланцима о васпитању деце. Васпитање деце постало је топ тема свих врста штампаних гласила у Југославији. Из наслова већине чланака који су објављени у различитој штампи током педесетих година могло се закључити да се ради о штиву које је, у највећем броју случајева, било намењено „мајци“ или „родитељима“. „Фигура мајке“ за коју се све до марта 1953. године у текстовима објављеним у *Политици*, који се односе на одгој и васпитање деце, не каже експлицитно да може бити запослена, имала је током педесетих година веома запажену улогу у јавном простору која се у највећем броју случајева сводила на улогу жене у домаћинству и породици. Током педесетих година 20. века ова слика није била далеко од реалности. Како због наведене чињеница тако и због присуства патријархалних представа о улози коју жена има у друштву, аутори текстова о одгоју и васпитању деце често су се обраћали управо мајци. Текстови попут: „Како мајке примају савете о васпитању деце“,¹⁴⁶² „Жене мајке треба да васпитавају децу у духу братства и јединства наших народа“¹⁴⁶³ нису били реткост на страницама *Политике* током педесетих година а ни касније.¹⁴⁶⁴

„Физиономија оца“¹⁴⁶⁵ током педесетих година 20. века не долази до изражаја у текстовима који се односе на одгајање и васпитање деце у Југославији. Први текст у коме се експлицитно говорило о „модерној улози оца у васпитању детета“ објављен је у *Политици* тек 27. марта 1954. године¹⁴⁶⁶ а следећи тек 14. септембра 1957. године.¹⁴⁶⁷ Текстови попут текста: „Улога оца у подизању детета“ или „Отац и кћи“ били су права реткост на страницама *Политике* али и друге штампе током педесетих година 20. века.

¹⁴⁶² „Како мајке примају савете о васпитању деце“, *Политика*, 25. мај 1952.

¹⁴⁶³ „Жене мајке треба да васпитавају децу у духу братства и јединства наших народа“, *Политика*, 13. новембар 1952.

¹⁴⁶⁴ Elizabeth Roberts, *Women and Families: An Oral History, 1940-1970*, Oxford, 1995; Вера Гудац-Додић, *Жена у социјализму*, Београд, 2006; Вера Гудац Додић, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни жене код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 165-206.

¹⁴⁶⁵ John Tosh, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven, London, 1999; Мишел Перо, „Лица и улоге“, *Историја приватног живота*, 4. (ур. Филип Аријес, Жорж Диб), Београд, 2003, стр. 95-145.

¹⁴⁶⁶ „Улога оца у подизању детета“, *Политика*, 27. март 1954.

¹⁴⁶⁷ „Отац и кћи“, *Политика*, 14. септембар 1957.

Прва фотографија оца који гура колица са новорођенчетом објављена је у *Политици* 9. новембра 1957. године.¹⁴⁶⁸ Ипак, то не значи да се од оца није очекивало да учествује у процесу одгоја и васпитања сопственог детета. Током педесетих година 20. века фигура оца је била увијена у „физиономију родитеља“ на чијем се полу није експлицитно инсистирало мада је из анализе текстова јасно да су родитељи у подједнакој мери могли бити и мајка и отац.¹⁴⁶⁹ Родитељство тј. „савез“ родитеља оба пола апострофира се у већини чланака који се односе на одгој и васпитање деце и ако су многи од ових чланака објављени у оквиру *Политикине Женске стране*. У највећем броју чланака попут: „Навикавајте децу на ред“,¹⁴⁷⁰ „Које место треба родитељи да изаберу за летовање свога детета“,¹⁴⁷¹ „Како створити деци место за игру и забаву“,¹⁴⁷² „Родитељи и дете које први пут полази у школу“,¹⁴⁷³ „Пут којим води рђаво васпитање“,¹⁴⁷⁴ „У будуће биће кажњени родитељи чија деца препродају биоскопске улазнице“,¹⁴⁷⁵ „Кад се васпитање препусти улици“,¹⁴⁷⁶ „Захтев да се забране билијарске сале које штете васпитању младих људи“,¹⁴⁷⁷ „Кад се деца играју на улици“,¹⁴⁷⁸ инсистирало се на кључној улози коју оба родитеља морају прихватити у процесу одлучивања о ономе што је најбоље за њихово дете.

Расправе о васпитању деце које су вођене током педесетих година 20. века у Југославији нису се сводиле искључиво на теме у вези са улогом једног или оба родитеља у васпитању деце. Од овог времена посебан простор у медијима и литератури о васпитању добијају теме у вези са новим „приступима“ васпитању који су све више искључивали физичку казну односно батине а укључивали активни дијалог деце и родитеља. Тако су у *Политици* почели да се објављују чланци попут: „Дете и лаж“,¹⁴⁷⁹ „Говорите истину својој деци“,¹⁴⁸⁰ „Стидљиву детету потребна је помоћ а не груба реч“,¹⁴⁸¹ „Поштовање личности

¹⁴⁶⁸ „Сналажљив отац“, *Политика*, 9. новембар 1957.

¹⁴⁶⁹ „Читаоци о улози родитеља у васпитавању омладине“, *Политика*, 24. март 1952, „Још једном о родитељима“, *Политика*, 31. март 1952.

¹⁴⁷⁰ „Навикавајте децу на ред“, *Политика*, 1. јун 1952.

¹⁴⁷¹ „Које место треба родитељи да изаберу за летовање свога детета“, *Политика*, 8. јун 1952.

¹⁴⁷² „Како створити деци место за игру и забаву“, *Политика*, 23. август 1952.

¹⁴⁷³ „Родитељи и дете које први пут полази у школу“, *Политика*, 1. септембар 1952.

¹⁴⁷⁴ „Пут којим води рђаво васпитање“, *Политика*, 30. март 1952.

¹⁴⁷⁵ „У будуће биће кажњени родитељи чија деца препродају биоскопске улазнице“, *Политика*, 17. јул 1952.

¹⁴⁷⁶ „Кад се васпитање препусти улици“, *Политика*, 25. август 1952.

¹⁴⁷⁷ „Захтев да се забране билијарске сале које штете васпитању младих људи“, *Политика*, 2. октобар 1952.

¹⁴⁷⁸ „Кад се деца играју на улици“, *Политика*, 9. октобар 1952.

¹⁴⁷⁹ „Дете и лаж“, *Политика*, 30. март 1952.

¹⁴⁸⁰ „Говорите истину својој деци“, *Политика*, 6. април 1952.

¹⁴⁸¹ „Стидљиву детету потребна је помоћ а не груба реч“, *Политика*, 11. мај 1952.

детета“¹⁴⁸² „О физичком кажњавању деце“¹⁴⁸³ „Срећно детињство“¹⁴⁸⁴ „Разговор у породици“¹⁴⁸⁵ „Награде и казне у васпитању“¹⁴⁸⁶ У чланцима попут: „Права најмлађих“¹⁴⁸⁷ „Да ли вам се дете психички правилно развија“¹⁴⁸⁸ по први пут почиње да се пише о правима детета што кореспондира са стављањем потписа Председника Југославије Јосипа Броза Тита на *Декларацију о правима детета*. Психологија детета и психолошке потребе детета постају подједнако битне као и потреба за храном, пићем, одевањем, обувањем. Чланци попут: „Зашто деца неће да спавају“¹⁴⁸⁹ „Страх код деце“¹⁴⁹⁰ „Малишани у свом куту“¹⁴⁹¹ били су претеча популарне психологије на страницама не само београдске *Политике* већ и других листова.

Од родитеља се очекивало да у складу са новом политиком, која је предвиђала стицање знања и одређених вештина и ван школске клупе, откривају склоности своје деце и уписују их на различите ваншколске активности као што су: пливање,¹⁴⁹² свирање музичких инструмената,¹⁴⁹³ гимнастика.¹⁴⁹⁴ Од 1953. године „у моду“ улази учење енглеског језика.

Нови породични односи, као што је већ наглашено, подупирани су путем штампаних медија. Политика помоћи родитељима у савладавању нових „манира“ у комуникацији са децом промовисала се посебно кроз *Политикину* рубрику „Не тако... – него овако“ где су кроз кратке скичеве и конкретне ситуације родитељи „подучавани“ као је пожељно разговарати са децом. У првом скичу који је објављен 24. октобра 1957. године мајка у купатилу разговара са ћерком која има проблем са одржавањем хигијене. У првом делу скича, под насловом: *Не тако*, девојчица каже, док је мајка оштро повлачи за руку и нагиње над умиваоником: „Јој, јој. Престани! Што тако притискаш! Боли ме“, на шта мајка одговара: „Немој да се дереш! Мораш се опрати пре но што идеш у постељу“. У

¹⁴⁸² „Поштовање личности детета“, *Политика*, 21. март 1953.

¹⁴⁸³ „О физичком кажњавању деце“, *Политика*, 4. април 1953.

¹⁴⁸⁴ „Срећно детињство“, *Политика*, 9. мај 1953.

¹⁴⁸⁵ „Разговор у породици“, *Политика*, 5. децембар 1953.

¹⁴⁸⁶ „Награде и казне у васпитању“, *Политика*, 27. новембар 1954.

¹⁴⁸⁷ „Права најмлађих“, *Политика*, 24. април 1954.

¹⁴⁸⁸ „Да ли вам се дете психички правилно развија“, *Политика*, 14. октобар 1954.

¹⁴⁸⁹ „Зашто деца неће да спавају“, *Политика*, 8. јануар 1955.

¹⁴⁹⁰ „Страх код деце“, *Политика*, 19. март 1955.

¹⁴⁹¹ „Малишани у свом куту“, *Политика*, 2. јул 1955.

¹⁴⁹² „Учимо децу да шивају“, *Политика*, 16. јул 1952.

¹⁴⁹³ „Има ли ваше дете смисла за музику“, *Политика*, 7. септембар 1952.

¹⁴⁹⁴ „Навикните децу на гимнастику“, *Политика*, 14. фебруар 1953.

другом делу скеча, под насловом: *Него овако*, мајка се обраћа ћерки која се умива, речима: „Слушај, нећу више да се борим с тобом сваке вечери. Отсад ћеш се умивати сама и кад будеш готова доћи ћеш да ми покажеш да ли си се добро опрала. Ако ниси праћеш се поново“.¹⁴⁹⁵

Интересантан скеч у рубрици „Не тако... – него овако“ објављен је на тему равноправне улоге мајке и оца у васпитању деце: У првом делу скеча, под насловом *Не тако*, мајка каже оцу: „Кад прочиташ новине хтела бих с тобом нешто да се посаветујем у вези с Јелицом“, на шта отац каже: „Не, драга моја! Васпитање деце спада у твоју дужност. Ја имам сувише посла“. У другом делу скеча под насловом, *Него овако*, отац каже ћерки Јелици: „После ручка ћемо ићи да се мало прошетамо. Мама каже да имаш неких тешкоћа у школи“, на шта Јелица одговара: „Јесте тата. Волела бих да знам шта ти о томе мислиш“.¹⁴⁹⁶

Улога родитеља, као и улога жене у породици често је била тема рубрике „Не тако... – него овако“. У првом делу скеча објављеног у *Политици* 13. септембра 1958. године деца се обраћају мајци и кажу: „Мамице, хајде и ти са нама на излет. Тако је лепо време“, на шта мајка одговара: „Не, не могу. Идите с татом. Ја морам да уредим стан, да припремим ручак и да пришијем дугмад на кошуље. У другом делу скеча под називом, *Него овако*, мајка каже деци: „Ако ми помогнете и брзо распремите своје ствари, и ако се задовољите кајганом за ручак, могу и ја да пођем с вама. Чишћење стана и шивење може да чека. Лепе недеље треба искористити за шетње“.¹⁴⁹⁷

Рубрика „Не тако... – него овако“ требало је, између осталог, да скрене пажњу родитељима да и деца не само да имају право на своју кутак већ им исти мора бити организован тако да у њему могу да се играју. У првом делу скеча објављеног 8. децембра 1957. године, мајка се обраћа ћерки која покушава да се игра са играчкама и каже: „Пожури да спремиш своје играчке! Потрпај све у сандук и дођи да једеш“, на шта јој ћерка одговара: „Али, мама, не могу да стану све у сандук, видиш и сама“. У другом делу скеча под насловом, *Него овако*, мајка се обраћа ћерки која покушава да сложи своје играчке после игре и каже: „Твој сандук је сувише мали. Морам ти направити једну

¹⁴⁹⁵ „Не тако... – него овако“, *Политика*, 24. октобар 1957.

¹⁴⁹⁶ „Не тако... – него овако“, *Политика*, 10. новембар 1957.

¹⁴⁹⁷ „Не тако... – него овако“, *Политика*, 15. септембар 1958.

полицу на коју ћеш моћи да поређаш и крупније играчке. Тако ћеш моћи увек да их држиш у реду“¹⁴⁹⁸

Значајну улогу у процесу успостављања нових односа у породици имао је и начин на који су се високи државни функционери „сличили“ са члановима својих породица односно пре свега децом. Прва фотографија Председника Федеративне Народне Републике Југославије, Јосипа Броза Тита са сопственом децом односно синовима, објављена је у београдској *Политици* 25. маја 1953. године. Увођење најмлађих чланова председничке породице у јавни простор, у коме ће се они задржати све до краја живота Јосипа Броза, на дан када се у Југославији обележавао Титов рођендан односно славио централни празник младих, требало је да подупре заузимање новог курса на пољу образовања и васпитања деце у Југославији. Представљајући се по први пут, не као пријатељ све деце, већ као родитељ своје, Јосип Броз Тито је желео не само да подупре званичну политику оличену у новој политици образовања и васпитања већ и да покаже да је „један од нас“, један од више милиона оних који се морају ухватити у коштац за новим захтевима времена.

¹⁴⁹⁸ „Не тако — него овако“, *Политика*, 8. децембар 1957.

ЗАКЉУЧАК

Реформа основношколског система у Србији и Југославији у периоду од 1944. до 1959. године односно од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* 1958. године, којим је на територији читаве земље успостављена јединствена осморазредна основна школа, каква у Србији постоји и данас, представља резултат „борбе за школу“ која у српском друштву траје од краја 19. века односно просветне реформе Стојана Новаковића из 1893, закона из 1898, 1904, *Закона о народним школама* из 1929, са допунама из јула 1930. Као таква она је неодвојива од борбе за модернизацију и демократизацију српског али и југословенског друштва у 20. веку.

Реформа основношколског система у Србији и Југославији која је резултирала стварањем јединствене осморазредне основне школе 1958. године представља део борбе за „нову школу“. Све до краја 19. и почетка 20. века школа није стварана ради потреба ученика већ ради потреба одређених друштвених група. У 20. веку околности су се промениле. Процеси свеопште друштвене модернизације тражили су „нову школу“, ону чији задатак неће бити искључиво да младе нараштаје научи да пишу и читају. „Нова школа“ добила је више него икада раније задатак да младе људе научи али и васпита. Од школе се тражило да престане да буде инертна институција и постане она која преузима иницијативу тј. ствара нове људе који испуњавају захтеве новог времена. Велики број захтева који се поставио пред школом инспирисао је многе теоретичаре, практичаре, педагоге, психологе, јавне раднике али и политичаре и идеологе да понуде решења за замену „старе“ школе, „новом“. Нова школа која се рађала на крају 19. и почетку 20. века морала је бити: „школа за живот“, „школа пуна живота“, „школа по мери ученика“, „школа без зидова“, „школа без разреда“, „радна школа“, „активна школа“, „школа доживљаја“, „школа социјализације“, „индивидуална школа“, „школа без испита“, „школа без оцена“, „школа развијања ученика“. Сви покушаји да се нова школа имплементира

„пали су у воду“ 1914. године када је отпочео Први светски рат. Узроци Другог светског рата као и тешко наслеђе оличено по највише у десетинама милиона мртвих, искуству фашизма, националсоцијализма, Холокаусту неминовно су морали отворити питање не само смисла већ сврхе људског образовања и васпитања чије су тековине у периоду од 1939. до 1945. биле обесмишљене и анулиране. „Са ове стране“ разарања, ратних али и идеја просветитељства, Француске револуције у које се човечанство тако дуго заклињало, требало је изградити нови свет, онај на чијем крову ће се поново виорити застава на којој ће писати: *liberte, egalite, fraternite*.

Може се рећи да се интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система приступило одмах по окончању Другог светског рата. Наставку, светским ратовима прекинуте борбе за „нову“ школу посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело тешке губитке. Тешко наслеђе оба светска рата покренуло је питање заштите не само дечијих живота већ пре свега дечијих права. Наслеђе Другог светског рата које је суочило човечанство са најбруталнијим начинима „уништавања“ деце, посебно се одразило на рад Организације Уједињених нација која је исте године када је основана тј. 1945. донела *Општу декларацију о правима човека* која се односила и на децу. Тек 1959. године Организација Уједињених нација донела је *Декларацију о правима детета* чији је потписник била и Федеративна Народна Република Југославија. Потписивањем *Декларације о правима детета* све државе које су „приступиле“ документу, а међу њима и Југославија, обавезале су се, између осталог, „да ће децу васпитавати у духу, разумевања, толеранције, пријатељства међу народима, у духу мира и општег братства“.

Поред реафирмације детињства, кључни допринос афирмацији реформе школства после Другог светског рата дало је успостављање јединственог система вредности. И поред свих разлика које ће у будућности постојати у Хладним ратом окованом свету и Берлинским зидом подељеној Европи, читав послератни свет градио се на идеји која и данас представља једну од темељних идеја савременог света, идеји антифашизма. Врло брзо, већ након санирања најтежих последица рата показало се да се и поред интензивног рада на неговању антифашистичких традиција, Рат мора оставити у прошлости како би у будућности било могуће градити заједницу народа међу онима који су до јуче били са

различитих страна фронта. Управо ће ове две идеје, дакле идеја о успостављању јединственог система вредности који ће почивати на антифашистичком наслеђу али и идеја о међусобној коегзистенцији дојучерашњих непријатеља и у Хладном рату завађених страна, постати темељи Организације Уједињених ¹²³ нација која ће преко своје Агенције за образовање, науку и културу или УНЕСКО-а, (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) основане већ 4. новембра 1946. године, одиграти једну од кључних улога у реализацији неких од сегмената бројних реформи школства које ће бити спроведене широм Европе (Енглеска реформа система школства 1944; Француска Лаванж-Валонска школска реформа 1945; Реформа система школства у Шведској; Реформа система школства у Западној Немачкој; Совјетска реформа система школства 1958) и света (Реформа система школства у Јапану) па и у Југославији (1958), која је УНЕСКУ приступила 1950. године, одмах пошто је врх Комунистичке партије Југославије односно Трећи пленум ЦК КПЈ децембра 1949. дефинисао нову политику образовања и васпитања у земљи.

Реформа основношколског система у периоду од 1944. до 1959. представљала је део борбе за културну трансформацију друштва коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела са формирањем првих народних одбора односно првих органа власти. Партија се позиционирала као авангарда радничке класе која ће у будућности одиграти кључну улогу у стварању бољег и праведнијег, другим речима, социјалистичког друштва. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“.

До почетка педесетих година 20. века, све кључне одлуке у држави, па и оне које су се односиле на културну дакле и на просветну политику, доношене су на нивоу највишег партијског тела, односно Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Обнародоване на партијским конгресима одлуке су се конкретизовале путем рада државних органа односно народних одбора, појединих министарстава и Народне

1
скупштине али и масовних организација (Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије итд.).

Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ (1948) имали су далекосежне последице на културну политику Југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949. године у чији су састав ушли делови реферата Милована Ђиласа под називом *Проблеми школства у борби за социјализам у нашој земљи*. Већ из самог наслова Ђиласовог реферата могло се закључити да крајњи циљ „нове“ политике образовања и васпитања мора бити „изградња социјализма“. „Изградња социјализма“ захтевала је, како је истакнуто у јасно дефинисаном циљу нове политике образовања и васпитања „одважног социјалистичког човека“ оног „чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли“. Из прецизне дефиниције крајњег циља образовања и васпитања који је своје отелотворење нашао у „одважном социјалистичком човеку“ могло се наслутити још нешто. До „нове“ одважности којој су страни „бирократизам и укалупљеност мисли“ могло се доћи само путем, не школе, већ васпитања, и то „социјалистичког“ васпитања које своје исходиште проналази како у зидовима опасаним школским учioniцама тако и ван њих тј. у школској¹⁶ воришту, на ваншколским активностима и посебно на улици за коју је констатовано да је више него икада раније постала простор за испољавање социјализму страних и по социјализам опасних појава. Покушај „еманципације“ васпитања у односу на институцију школе која је до тада представљало ексклузивног „чувара ватре“, оне која је запаљена не у Рату и Револуцији, већ век и по раније када је школа утемељена као етатизована институција, као она која најмлађе чланове породице „одузима“ родитељима и породици јер има ексклузивно право да их не само образује већ и васпитава, није значило деградацију школског система. Напротив - свака школа па и школа основног обавезно образовања као део јединственог школског система престала је да се посматра као посебан, изолован део друштва и друштвених процеса. „Новом“ политиком образовања и васпитања она је постављена у центар и представљена као исходиште „нове“ културне политике, оне чије ће дејство најмлађи припадници заједнице осећати од јутра до мрака, седам дана у недељи, триста шездесет дана у години. „Нова“ политика тражила је нове савезника. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега оне које су

обухватале највећи део најмлађих Југословена а то су биле школе, морале су уступити и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. У том смислу школа се морала ослонити на сложен систем масовних организација којима се могло похвалити свако социјалистичко друштво па и југословенско, при чему је предност дата Пионирској организацији, али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања и васпитања чије су главне смернице усвојене на највишем партијском телу децембра 1949. године у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

Захтеви који су се могли чути на Трећем пленуму ЦК КПЈ били су пре свега захтеви за стварањем јединственог и проходног образовног система који ће почивати на јединственој осморазредној основној школи. Трећи пленум ЦК КПЈ је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање уз помоћ расположивих типова школа и уз помоћ формирања прелазних типова школа основног обавезног образовања. Крајњи циљ преласка на обавезно осмогодишње школовање било је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. Прелазак на обавезно осмогодишње школовање требало је извести уз помоћ: четвороразредне основне школа, шестогодишње или шесторазредне основне школе која је представљала прелазан тип школе ка осмогодишњој.

Ипак, борба за „дужу“ основну школу после Другог светског рата није почела на Трећем пленуму ЦК КПЈ већ одмах по окончању ратних операција у Југославији. Доношењем *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* октобра 1945. године револуционарна власт је у најкраћем могућем року желела да скрене пажњу на поље образовања и васпитања као једно од најзначајнијих у оквиру борбе за културну трансформацију друштва. Основно обавезно образовање морало је бити бар три године дуже него у „старој“ Југославији. Тако је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* чија је имплементација требало да буде степеница до увођење обавезног осмогодишњег основног образовања донесен свега пет месеци након окончања рата. Доношењу једног од „базичних“ закона новог режима у Југославији није предходило доношење *Устава* ни озбиљнија јавна расправа у којој би поред представника Партије учествовали

представници струке. Одмах по доношењу савезног донети су и републички закони. Србија је свој закон донела до краја 1945. године. Колико је прелазак на „дуже“ обавезно основно школовање представљало спор и отежан процес види се из податка да је последње школске године пред увођење *Општег закона о школству*, школске 1957/1958. односно *Закона о основној школи* који је представљао српску варијанту савезног законодавства, школа основног обавезног образовањ у Србији била: и четвороразредна, и шесторазредна, и осмогодишња. Под школама основног обавезног образовања исте школске године у Србији подразумевали су се и нижи разреди потпуних гимназија. Увођење обавезног осмогодишњег образовања сматрало се кључем успеха реформе школског система у Југославији после Другог светског рата не само због тога што је на територији југословенске државе постојало више типова школа основног обавезног образовања због чега се није могло говорити о постојању јединствене основне школе и јединственог образовног система, већ и због тога што је захтев за обавезном осмогодишњом школом био императив времена. Поред тога, преовлађивало је мишљење да се младе генерације не могу „припремити“ за живот у савременом свету у колико основно образовање стичу у четвороразредној основној школи. Увођење обавезне осмогодишње школе било је ³² неопходно и због тога што су резултати до којих је у својим истраживањима дошао Савезни завод за проучавање школских и просветних питања показали да је образовна структура грађана, пре свега „произвођача“ толико лоша да је угрожен друштвени поредак земље и будућност социјализма у Југославији. И на крају, увођење обавезне осмогодишње школе се није могло заобићи јер су резултати савремене педагошке науке препознавали обавезну осмогодишњу школу као оптималну форму образовања за најмлађе грађане савременог света па и југословенске федерације због чега су јасно дефинисани принципи на којима је требало да почива. Обавезна осмогодишња школа требало је да представља јединствену и демократичну друштвену институцију, ону у којој се стиче опште образовање захваљујући ком се обезбеђује проходност ка свим даљим ступњевима образовања. Обавезна осмогодишња школа је на тај начин представљена као одскочну даску у даљем процесу образовања и васпитања чиме је потврђен њен значај унутар јединственог школског система.

Захтев за „новом“ школом односно успостављањем ширег и отворенијег концепта образовања и васпитања који је „стигао“ децембра 1949. године представљао је

манифестацију далеко ширег политичког концепта који је прокламован на Петом конгресу КПЈ 1948. одмах након сукоба са Стаљином и СССР-ом у лето 1948. године. Са једне стране, одговор на „проблем“ који је не без разлога виђен као криза која може да израсте у оружани сукоб значајних размера водио је ка „збијању редова“ унутар Партије која почиње да се обрачунава репресивним мерама са свима за које се претпостављало да не мисле исто. Са друге стране, управо је „збијање редова“ указало на степен неефикасности нижих органа власти, тромост масовних организација и незаинтересованост чланства. Политичка и друштвена криза биле су на врхунцу када је унутар КПЈ преовладало мишљење да се власт али и ⁷⁸ одговорност мора делегирати и поделити.

Доношење *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* (1950) којим је уведен постепени прелазак на самоуправљање, што ће бити и потврђено *Уставним законом* из 1953. било је увод у доношење: *Закон о народним школама* (1951), *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама* (1954), *Општег закона о управљању школама* (1955). На тај начин су се створили услови не само за демократизацију односа унутар школе већ и за формирање Комисије за реформу школства 1953. чији ће рад резултирати доношењем *Општег закона о школству* 1958. односно *Закона о основној школи* 1959. и успостављањем јединствене осморазредне основне школе на територији читаве Србије и Југославије.

Реформа основношколског система у Југославији почивала је на неколико чинилаца. Пре свега она се ослањала на идеје социјалистичке педагогије односно теорију социјалистичког васпитања. Модерна реформа школског система у Југославији педесетих година 20. века не би била могућа без ангажовања бројних стручњака из области педагошке струке која се у послератној Југославији „градила“ упоредо са напредовањем радова на извођењу реформе. Педагошка наука у Југославији „артикулисала“ је први значајан и званичан отклон према дотадашњим неприкосновеним „совјетским“ узорима на Првом конгресу педагога Југославије у Београду 1952. године. У наредном периоду међу југословенским педагозима у потпуности ће се испрофилисати мишљење да се совјетска педагогија не може узимати као основ и узор југословенске педагогије при чему је прављена разлика између совјетске и марксистичке (марксистичко-лењинистичке) педагогије која се тумачила као научна основа југословенске педагогије. До Саветовања

југословенских педагога на Сљемену код Загреба 1963. године југословенска педагогија прихватиће мишљење да се марксистичка педагогија не развија само у земљама народне демократије односно „земљама социјализма“ већ и у западним земљама. Овај став дошао је до изражаја већ почетком педесетих година 20. века када је, најпре, новоосновани загребачки часопис *Педагошки рад* почео редовно да објављује библиографије савремене педагошке литературе са Запада (Француска, Западна Немачка, Сједињене Америчке Државе, Енглеска). Од отпочињања конкретних радњи на реформи школства односно од 1953. године до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* велики број југословенских стручњака, пре свега захваљујући посредству УНЕСКО-а, агенције Организације УН-а задужене за међународну просветну и културну сарадњу био је у прилици да борави на дужим студијским боравцима у западно-европским земљама и Сједињеним Америчким Државама. Захваљујући њима али и систематском раду на проучавању „западне“ педагогије, од почетка педесетих година 20. века у Југославију почиње да пристиже педагошка литература са Запада која ће извршити веома јак утицај на педагошку науку у Југославији која ће до краја постојања југословенске државе остати „лојална“ социјалистичкој педагогији. Профилисање југословенске социјалистичке педагогије као оне која не почива на совјетској педагогији већ „на више стотина година старом развоју педагошких идеја које се могу означити као социјалистичке“ посебно је дошло до изражаја током педесетих и шездесетих година на пољу масовног превођење класика у њиховом изворном облику. Тих година преведени су: Морова *Утопија* (1951), Кампанелин *Град Сунца* (1964), Овенов *Нови поглед на друштво* (1957) и део *Књиге новог моралног света* (1958), избор из дела Сен-Симона и Шарл Фуријеа (1952), Кабеов *Пут у Икарију* (1952), зборници Лењинових радова *О култури и васпитању* (1952) и *О комунистичком васпитању и школи* (1960), зборник Наталије Крупскаје *О васпитању и настави* (1949) итд. Педесетих и шездесетих година 20. века почели су да излазе неки од најпознатијих југословенских педагошких часописа као што су: *Савремена школа* (Београд), *Педагошки рад* (Загреб), *Просветно дело* (Скопље), *Наша школа* (Сарајево), *Слободна педагогика* (Љубљана), *Предшколско дете* (Београд), *Настава и васпитање* (Београд), *Живот и школа* (Осијек) и *Педагошка стварност* (Нови Сад).

Значајан допринос реформи школства у Југославији педесетих година 20. века дао је Савет друштава за старање о деци и омладини Југославије који је основана 1952. године

у Загребу са задатком да као „друштвена трибина окупља, повезује и активира све заинтересоване организације, установе и појединце на разним подручјима васпитања“. Своје програме друштвене бриге о деци и координацију акција државних органа и различитих друштвених организација Савет је реализовао преко неколико комисија: 1. Комисије за рад са родитељима; 2. Комисије за рад са пионирима; 3. Комисије за предшколско васпитање; 4. Комисије за дечију литературу и штампу; 5. Комисије за филм; 6. Комисије за ликовно васпитање; 7. Комисије за музичко васпитање. На раду у поменутим комисијама било је ангажовано преко 186 педагога, психолога, лекара, ликовних педагога, књижевника, музичара и друштвених радника. Поједине комисије попут: Комисије за предшколско васпитање, Комисије за дечију литературу и штампу, Комисије за филм, Комисије за ликовно васпитање, Комисије за музичко васпитање имале су посебно значајан утицај на рад Комисије за реформу школства, израду *Отитег закона о школству* из 1958. али и одређеног броја законских решења која су произашла из законодавства 1958.

Радовима на реформи школства посебно је допринео *Програм међународне сарадње наших просветних радника* који је Југославија имала од 1955. Тих година, југословенски просветни радници били су радо виђени гости, углавном у земљама Западне Европе, као што су просветни радници из Западне Европе често посећивали Југославију. У периоду од 1952. Југославију су посетили просветни радници из: Данске, Западне Немачке, Турске, Француске, Сједињених Америчких Држава итд. Током радова на реформи школства, Комисија за реформу школства узела је у обзир неколико модела реформисаних **116** овних система и то: енглеског, француског, америчког, канадског и шведског, што не треба да чуди ако се зна да је од 1950. године и потписивања уговора о сарадњи са УНЕСКО-ом, Југославија била у прилици да велики број својих младих стручњака, пре свега, нову и школовану генерацију југословенских педагога упути на дужа студијска путовања у: Енглеску, Француску, Западну Немачку, Сједињене Америчке Државе итд.

Радови на реформи основног школства у Србији и Југославији који се могу пратити од краја Другог светског рата представљали су сложен и комплексан посао. Једна од највећих препрека стварању модерног школства у Србији и Југославији били су веома неповољни услови под којима се школа похађала. И ако у периоду од 1944. до 1959. године у Србији долази до значајног повећања, броја школа, одељења и ђака у односу на

предратни период, током читавог периода, основна школа на територији Србије није била једнообразна и јединствена. Годину дана пре ступања на снагу *Општег закона о школству* односно *Закона о основној школи* најпопуларнији тип школе основног обавезног школовања у Србији је била осмогодишња школа. Други најзаступљенији тип школе основног обавезног школовања је била четвороразредна школа. Пример НР Србије је био донекле специфичан јер је, осмогодишња школа, и ако у укупном збиру најзаступљенија школа, у неким деловима Србије била мање заступљена. Четвороразредну школу на Косову и Метохији похађало је више ђака него осмогодишњу школу.

Увођењу модерног система образовања у Србији испречили су се и многи други чиниоци. Школске 1956/1957. године школе које су имале само прва четири разреда чиниле су 94,2% свих основних школа у Србији. Годину дана пре доношења *Општег закона о школству*, у свега 210 основних школа у Србији настава се похађала од првог до шестог разреда. У Србији није постојала школа у којој се настава одвијала од првог до седмог односно од првог до осмог разреда.

Одељења која су бројала између 31 и 40 ученика чинила су 35,2% укупног броја одељења у Србији. За њима нису заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (23,9%). Школске 1952/1953. може се уочити значајан проценат одељења која су имала између 51 и 60 (9,5%) и 61 и више ученика (4,8%).

Највећи број школа у Србији имао је једно или два одељења. Школске 1951/1952 године школе са једним или два одељења чиниле су 75,7% укупног броја основних школа у Србији.

Према првом послератном попису школских зграда из 1951. године, у Југославији је постојала 12 981 зграда основних и виших основних школа. Чак трећина, односно 4573 (35,2%) школске зграде су се налазиле у Србији. Од преко четири хиљаде зграда основних и виших основних школа у Србији, 89,9% су биле приземне зграде. Према истом попису свега 68,3% школских зграда у Србији су представљале наменски грађене објекте.

Према попису из 1951. 48,1% школских зграда у Србији је имало свега једну учионицу. Још једну је имало 40,1% зграда. Само 10,5% школских зграда у Србији је имало кухињу, 4,6% трпезарију, 0,6% купатило и 2,4% свечану или кино-салу. 62,1% школских зграда је било изграђено од цигле и 15,4% од камена. Највећи број школских зграда снабдевао се водом са копненог отвореног бунара (33%), са извора (30,7%) и

копненог затвореног бунара (20,5%). Свега 15,6% школских зграда било је прикључено на електричну енергију док су се у највећем броју школских зграда (83,9%) користиле петролејске лампе. Површина просечне учионице у Србији износила је 45,7м². На једну учионицу долазило је 52,9 ђака. Највећи број школских зграда (88,3%) имао је под направљен од дасака. Најзаступљенији облик грејања у школским зградама биле су покретне пећи на које се грејало чак 95,7% школа.

Успех нове политике образовања и васпитања која је прокламована на Трећем пленуму ЦК КПЈ у великој мери је зависио од спремности свих припадника друштва да се активно укључе у њену реализацију. Током педесетих година 20. века могућности југословенског друштва биле су веома скромне. Пре свега, током читавог периода који представља предмет интересовања рада у школским клубовима основних школа у Србији седели су ученици који су се све мање и све слабије сећали Другог светског рата. Пред почетак увођења закона из 1959. године у школама основног обавезног школовања у НР Србије седело је 911 625 ученика. Од тог броја њих 573 804 или 62,94% је било рођено између 1947. и 1950. године. Заједно са 26 884 оних који су рођени 1951. или касније број се пењао на 600 688 и износио је 65,90% од укупног броја оних који су на територији НР Србије похађали школе основног обавезног школовања.

Најзаступљенији језик у основним школама у Србији био је српскохрватски. Настава на српскохрватском језику одвијала се према подацима за 1956/1957. годину у 4202 од 4793 односно у 87,6% основних школа. Заступљеност српскохрватског језика у основним школама у Србији није била равномерна на целој територији. Према подацима за 1956/1957. годину српскохрватски језик је био најзаступљенији у основним школама на територији уже Србије. Настава на српскохрватском језику одвијала се у 96,3% школа. Најзаступљенији језик неке националне мањине у настави у основним школама на територији уже Србије био је бугарски. Нешто мања заступљеност српскохрватског језика била је у основним школама у Војводини. Настава на српскохрватском језику одвијала се у 84,1% основних школа. Најзаступљенији језик неке националне мањине у основним школама у Војводини био је мађарски. Школске 1956/1957. године настава на мађарском одвијала се у 34,7% војвођанских основних школа. Потпуно другачија ситуација је у основним школама на Косову и Метохији. Настава на српскохрватском језику организована је у свега 350 односно 50,5% школа. Настава на албанском односно

„шиптарском“ језику, како је гласно званичан назив језика, одвијала се у чак 75,7% косовскометохијских школа.

Територија Србије била је ¹⁶ много чему специфична. Са изузетком представника италијанске националне мањине који су се школовали искључиво у школама које су се налазиле на територији НР Хрватске представници свих осталих мањинских заједница (бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, турска, немачка, грчка) школовали су се и у одељењима која су била у склопу основних школа ¹⁶ на територији Србије. Представници бугарске националне заједнице школовали су се искључиво у школама које су се налазиле на територији уже Србије. У школама на територији уже Србије школовали су се и представници: чешке, „шиптарске“, румунске, турске и немачке националне заједнице. У школама на територији Војводине школовали су се представници: чешке, словачке, русинске, мађарске, румунске, немачке и грчке националне заједнице. Посебно треба нагласити да се највећи број школа у којима су се школовали представници: словачке, русинске, мађарске, румунске и немачке мањинске заједнице налазио на територији Војводине. Школовање представника грчке националне заједнице постојало је једино на територији Војводине. И ако су се у школама на Косову и Метохији школовали представници свега две мањинске националне заједнице односно „шиптарске“ и турске, овај део Југославије представљао је једини део земље где се настава на језику националне мањине одвијала у већем броју школа него настава на језику конститутивног народа.

Школске 1949/1950. године законом прописано обавезно школовање похађало је у Србији свега 728 737 ученика од 936 489 дечака и девојчица који су по попису из 1948. имали између 7 и 13 година, односно 77, 8% оних који су по закону били дужни да иду у школу. Према подацима за школску 1951/1952. годину свега 55% ученика основних и виших основних школа у Србији је имало нормалне године старости за одговарајући разред. Чак 33% ученика основних и виших основних школа у Србији је било престарело за одговарајући разред.

Проблеми са којима се суочавала држава у процесу конституисања модерне осморазредне основне школе у Србији и Југославији посебно долазе до изражаја када се деца узраста од 7 до 14 година посматрају као чланови шире заједнице. Од укупно 15 772 098 Југословена колико их је бележио попис из марта месеца 1948, дечаци и девојчице

узраста до 14 година старости чинили су 32, 53% грађана ФНРЈ. Дечака и девојчица, узраста од 7 до навршених 14 година старости, било је према попису из 1948. године 55, 36% од укупног броја дечака и девојчица узраста од 0 до 14 година старости или 18, 01% од укупног броја становника Југославије. Највећи број њих живело је у домаћинству које је имало највише четири члана. Већина их је била рођена у браку партнера који су у тренутку рађања детета имали око 23 године. Родитељи дечака и девојчица који су у периоду између 1944. и 1959. имали између 7 и 14 година имали су, у највећем броју случајева у временском интервалу у оквиру ког су њихова деца похађала основну школу између 25 и 39 година старости. Радило се о претежно активном становништву које је у највећем броју случајева живело на селу на поседима величине од 5 до 10 хектара. У колико су живели у граду постојала је већа вероватноћа да су радили као службеници а не као радници.

Петина малишана који су у интервалу од 1944. до 1959. похађали основну школу у Србији имала је неписменог бар једног родитеља. У 76% случајева то су биле мајке. Вероватноћа да им родитељи нису имали стручну спрему износила је око 33%. У 70% случајева стручну спрему нису имале мајке. Родитељи са одређеним стручним квалификацијама у већини случајева су имали нижу или вишу средњу школу. У колико су имали завршен факултет у највећем броју случајева радило се о родитељима са дипломом: Техничког, Медицинског, Правног или Филозофског факултета. Мобилност родитеља дечака и девојчица који су од 1944. до 1959. похађали основну школу у Србији била је минимална. Већина их је била рођена у граду или срезу где су живели односно пописани 1948. године.

Животни стандард већине основаца био је више него скроман. У колико су потицали из радничких или службеничких породица већина их је живела са родитељима чији је највећи део прихода потицао од редовних прихода односно плате. Почетком педесетих година 20. века приходи четворочлане радничке или службеничке породице у Србији били су нешто већи од расхода под условом да се новац трошио само за задовољење најелементарнијих потреба. Највећи део прихода, односно око 50% зараде одлазило је на храну, око 13% на обућу и одећу, 6% на огрев и осветљење и изузетно висок проценат, око 6% на дуван и пиће. Исхраном чланова радничких и службеничких породица у Србији средином 20. века доминирали су: хлеб, пециво, кекс, брашно, гриз,

кромпир и пасуљ односно намирнице богате угљеним хидратима. Остале врсте намирница биле су заступљене у далеко мањој мери. Просечна четворочлана радничка или службеничка породица трошила је месечно: између 6 и 7 кг мяса од тога око 1 кг пилећег, 27 л млека, 30 комада јаја и око 15 кг свежег воћа.

Већина породица живела је у градовима у приземним зградама углавном изграђеним пре рата, у становима који су имали око 43м², у највећем броју случајева, собу или две. Сваки пети стан био је прикључен на електричну енергију и воду и ако је вероватноћа да се има струја била веће него да се има вода. Око 16% станова је имало сопствену кухињу, око 3% купатило и око 4% клозет у стану.

Модернизацији школског система у Југославији, стварању јединствене осмозраздне основне школе посебно је непогодовало сазнање о недовољном броју просветних радника током скоро читавог период од краја рата до доношења *Општег закона о школству*. Према расположивим подацима пораст броја школа, одељења и ученика није пратио пораст броја наставног особља. Број наставника ангажованих у основним школама у Југославији после Другог светског рата надмашио је број наставника ангажованих у основним школама у Краљевини Југославији школске 1938/1939. тек 1953/1954. године. Да би се убрзао процес школовања будућих учитеља просветна власт која се у Србији конституисала већ крајем 1944. године донела је одлуку да се при већини расположивих учитељских школа у Србији организују курсеви за образовање учитеља на којима су предност имали они кандидати који су започели школовање у учитељским школама пре рата да би га прекинули за време окупације. На курсеве при већини учитељских школа у Србији су се могли пријавити сви који су испуњавали минималне услове у погледу предходног школовања. Да би се у што краћем року дошло до што већег броја учитеља, већ школске 1944/1945. школовање у свим учитељским школама је скраћено са пет на четири године. Тек десет година касније односно школске 1954/1955. створиће се услови да се школовање учитеља поново продужи на пет година. Током читавог периода који представља предмет интересовања рада сви они који су се определили за учитељски позив морали су проћи кроз софистициран систем „изградње“ социјалистичких кадрова који се састојао од: похађања курсева, провере политичке и моралне подобности, доказивања на различитим задацима који често нису имали никакве везе за обављањем учитељског или наставничког позива, ослањајући се на наставне

планове и програме који су се често мењали и уџбенике који су у великој мери недостајали. Ефикасност учитеља у изградњи „социјалистичке школе“ у великој мери је била ограничена социјалним положајем учитеља и скромним условима живота који су се често ограничавали на живот у самоћи, лошем смештају, веома традиционалним и конзервативним срединама инфраструктурно лоше повезаним са већим градовима.

Ограничена материјалним стањем школства, неповољном социјалном структуром ученика, недовољним бројем незадовољних учитеља и наставника, југословенска држава се у циљу спровођења реформе школства која је била замишљена на најширој друштвеној платформи односно активној партиципацији не само ученика и учитеља већ и родитеља, посебно истакла на пољу афирмације једног потпуно другачијег односно „срећног детињства“.

Током педесетих година 20. века држава је наклоност четвртини сопствене популације исказала, пре свега, кроз афирмацију дечијих права путем чланства у бројним међународним организацијама као што су: УНИЦЕФ (1947) и УНЕСКО (1950). Југославија је 1954. године потписала *Резолуцију* Генералне скупштине УН-а којом је установљен Светски дан детета. Пет година касније, Југославија је била један од потписника *Декларације права детета*. Међународна заједница окупљена око ОУН-а одала је по први пут признање једној комунистичкој земљи за постигнуте резултате на пољу дечије заштите априла 1953. када је у Београд стигла вест да ће Југославија бити наредни домаћин конгреса Међународне уније за заштиту деце (1958). Крајем педесетих Југославија је преко Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије, остварила сарадњу са организацијама као што су: Save the Children Fund из Лондона (1959) и Савет за заштиту деце Пакистана (1960). У исто време остварена је сарадња са American Friend Service Comittee из Сједињених Америчких Држава. Југославија је сарађивао са Federation International des Communités d' Enfants на проблемима заштите деце без породице. Посебно добра сарадња остварена је са Светском организацијом за предшколско васпитање (ОМЕР) чији је Осми међународни конгрес одржан августа 1960. године у Југославији. Значајна сарадња на проблемима ширења филмске културе међу децом остварена је са Међународним центром за дечији филм. Држава је преко струковних удружењ сарађивала са: Међународном организацијом за ликовно васпитање (ИНСЕА) и Међународном организацијом за дечију књижевност. Сарадња са

Међународним семинаром за испитивање у породици у великој мери је унапредила дискусију о питању положаја и улоге коју породица има у подизању и васпитавању деце у Југославији.

Непосредно по окончању рата Југославија се посебно истакла на пољу збрињавања ратне сирочади и деце из социјално угрожених породица стварањем, најпре, концентрисаних дечијих насеља у Војводини а онда и збрињавањем деце у домовима за децу без родитељског старања. До краја педесетих година 20. века Југославија је захваљујући помоћи Међународног дечијег фонда Организације Уједињених нација успела да се избори са бројним заразним болестима које су до тада харале Југославијом и односиле велики број најмлађих односно дечијих живота. Посебна пажња посвећена је друштвеној бризи за мајку и дете. Први центри за мајку и дете почели су да се оснивају у крајем педесетих година када је, 1958. почела изградња, данас Института за мајку и дете у Београду.

Афирмација социјалне бриге за децу као и постизање видљивих резултата на овом пољу упоредо са порастом животног стандарда били су предуслов за почетак тзв. „социјалистичке производње детињства“. У другој половини педесетих година јавни простор у Југославији делимично је „узурпирала“ слика детета као конзумента производа масовне производње. Она се у широј јавности „развијала“ заједно са сликом о порасту животног стандарда. Званично је промовисана септембра месеца 1957. године када је у Загребу одржана чувена, међународна изложба *Породица и домаћинство*. Међународна изложба *Породица и домаћинство* као и први *Дечији сајм*, одржан у оквиру исте изложбе, уследили су након отварања првих робних кућа у Београду 1952. године. Годину дана након одржавања изложбе *Породица и домаћинство* уследило је отварање првог супер-маркета на Цветном тргу у Београду. Исте године када је отворен први супер-маркет у Југославији, на загребачком велесајму приказан је идеалан тип стамбене заједнице у Југославији у којој, како је писала *Политика*, „живи око 5000 становника, у зградама размештеним по парковима у зеленилу, са сопственом осмогодишњом школом, центром за снабдевање и различитим сервисима за помоћ у домаћинству, установама за чување деце итд“. На Загребачком велесајму 1958. године приказани су почеци формирања првих модерних стамбених заједница у градовима широм Југославије као што су: Љубљана

(Савско насеље), Загреб (насеље на Рапској цести), Сарајево (Грбавица), Београд (Нови Београд), Зрењанин, Велење итд.

Рedefинисање животног простора и старих навика у највећој мери је требало да се одрази на породицу која током педесетих година почиње да добија контуре модерне породице. До 1962. године родитељима у Југославији је понуђена помоћ у виду 508 школа за родитеље и 600 центара-саветовалишта. Једно од првих саветовања посвећено раду са родитељима одржано је јануара 1961. године у Београду. Саветовање је отворило нека од најзначајнијих питања везано за: сарадњу школе и родитеља, рад здравствених и социјалних установа и сарадњу са родитеља. Улога родитеља у васпитању постала је „преко ноћи“ предмет бројних стручних расправа, округлих столова и саветовања од којих је прво под називом *Саветовање о образовању и васпитању родитеља* одржано у Љубљани 28. фебруара 1957. године. Нове политика образовања и васпитања која је у ширем смислу рedefинисала однос према деци и детињству на самим тим и однос деце и родитеља, донела је на странице писаних медија у Југославији педесетих година 20. века нову тему која је до тада углавном припадала сфери приватног, интимног скоро недодирљивог односно тему породичних односа за које ће се по први пут јавно и отворено рећи да нису увек ни идеални ни „уобичајени“. Од почетка педесетих година 20. века новине у Југославији су биле преплављене чланцима о васпитању деце. Васпитање деце постало је топ тема свих врста штампаних гласила у Југославији. Од овог времена посебан простор у медијима и литератури о васпитању добијају теме у вези са новим „приступима“ васпитању који су све више искључивали физичку казну. Од родитеља се очекивало да у складу са новом политиком, која је предвиђала стицање знања и одређених вештина и ван школске клупе, откривају склоности своје деце и уписују их на различите ваншколске активности као што су: пливање, свирање музичких инструмената, гимнастика. Од 1953. године „у моду“ улази учење енглеског језика.

Поред јединствене осморазредне школе која је била најзначајнији резултат послератне реформе школства, имплементација нове политике образовања и васпитања у Југославији током педесетих година 20. века имала је још један значајан резултат а то је стварање специфичне и особене југословенске дечије културе. Током педесетих година 20. века сви велики европски и светски филмски фестивали дали су признање југословенском филму за децу чија је естетика подједнако успешно комуницирала са малишанима с обе

стране Зида. Афирмацији југословенског филма за децу најпре је допринео Филмски фестивал у Пули, основан 1954, на коме су педесетих година 20. века тријумфовали филмови: *Абра-кабра*, *Добро морје*, *Ветар је стао пред зору*, *Прометни знаци – улични јунаци*, *Изгубљена оловка* итд. Свог првог победника у Венецији Југославија је имала већ 1951. године са филмом *Пионир и девојка*. Награда у Венецији није изостала ни наредне године за филм *Кекец*. Након *Кекеца* у Венеције је тријумфовао и филм *Изгубљена оловка* који ће неколико година касније односно 1966. на Филмском фестивалу у Кану бити проглашен једним од десет најбољих дечијих филмова свих времена. Ипак свог првог победника у Кану Југославија је имала већ 1960. године када је награда за најбољи дечији филм на Фестивалу омладинског филма додељена филму *Црни бисери*. Том приликом филм *Црни бисери* понео је *Златну награду* чиме уврштен у Златни фонд светских филмова за децу и омладину. Поред филмског, педесетих година 20. века у Југославији је почело да цвета и књижевно стваралаштво за децу које је поред бројних писаца као што су: Тоне Селишкар, Десанка Максимовић, Мато Ловрак, Франц Бевк и Гвидо Тартаља, изнедрило и бројне ликовне ствараоце који ће се посебно исказати у једној новој дисциплини односно у ликовном опремању књижевних дела за децу. Неки од њих били су: Сава Николић, Јоже Циуха, Марија Вогелник и Љубица Џуца Сокић.

Необјављени извори:**Архив Југославије:**

1. Југословенска комисија ОУН за просвету, науку и културу
2. Комисија државне контроле
3. Комитет за физкултуру Владе ФНРЈ
4. Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ
5. Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ
6. Комитет за социјално старање
7. Комитет за заштиту народног здравља
8. Министарство народног здравља ДФЈ
9. Министарство просвете Владе ФНРЈ
10. Министарство социјалне политике ДФЈ
11. Председништво Владе
12. Президијум Народне скупштине
13. Просветни савет Југославије
14. Савет за народно здравље и социјалну политику
15. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ
16. Савез организација за васпитање и бригу о деци Југославије
17. Савез педагошких друштава Југославије
18. Савезна комисија за физичку културу
19. Савезна Народна скупштина
20. Савезна планска комисија
21. Савезна школа за руководиоце пионирских организација
22. Савезни комитет за здравство и социјалну политику
23. Савезни савет за образовање и културу
24. Савезни савет за здравствену и социјалну политику
25. Савезни секретаријат за спорт и омладину
26. Савезни секретаријат за образовање и културу
27. Савезни завод за народно здравље
28. Савезно извршно веће
29. Секретаријат СИВ-а за народно здравље
30. Секретаријат за народно здравље и социјалну политику
31. Фонд за стипендирање младих радника и радничке деце Југославије
32. Титов фонд за стипендирање младих радника и радничке деце Југославије
33. Удружење југословенског учитељства

Архив Србије:

1. ЦК СКС
2. Главни одбор АФЖ Србије
3. Министарство за науку и културу.
4. Министарство просвете НРС
5. Републички секретаријат за образовање
6. Савет за просвету и културу НРС

Архива Јосипа Броза Тита:

1. Кабинет председника Републике
2. Канцеларија маршала Југославије

Објављени извори:

1. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945* (priredili S. Nešović i B. Petranović), Beograd 1983.
2. *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.
3. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI kongres KPJ*, Beograd, 1952.
4. Докнић, Бранка, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената, 1-2*, Београд, 2009.
5. *II kongres KP Srbije*, Beograd, 1949.
6. Đilas, Milovan, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948. Stenografske beleške*, 1949.
7. *Kongresi i zemałske konferencije KPIJ 1919-1937*, Beograd, 1949.
8. *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 116, 1946.
9. *Odluke I kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948.
10. *Opшти закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958.
11. *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972.
12. *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959.

13. *I kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948.
14. *Петогодишњи план развитака народне привреде Народне републике Србије у годинама 1947-1951*, Београд, 1947.
15. *Rezolucija i Zaključak o publikaciji III kongres Saveza komunista Srbije (materijali)*, Beograd, 1954.
16. *VII kongres SKJ (stenografske beleške)*, Beograd, 1958.
17. *Службени гласник Србије*, 43, 1945.
18. *Службени лист НР Црне Горе*, 10, 1946.
19. *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.
20. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.
21. *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.
22. *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 13, 1947.
23. *Службени весник на НР Македонија*, 38, 1948.
24. *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948.
25. *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.
26. *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.
27. *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954.
28. *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura)*, 1. oktobar 1950.
29. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954.
30. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954.
31. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955.
32. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955.

- 6
33. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955.
- 6
34. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957.
- 6
35. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958.
- 6
36. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Периодика:

1. Борба
2. Комунист
3. Млади борац
4. Млади градитељ
5. Млади задругар
6. Млада снага
7. Народна просвјета
8. НИН
9. Пионир
10. Политика
11. Просветни преглед
12. Просветни радник
13. Родитељ
14. Савремена школа

Књиге:

- 25
1. Arijes, Filip, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989.
2. Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, 2002.
- 73
3. Baruch Wachtel, Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press, 1998.
4. Best J. W. *Истраживања у педагозији*, I-II, Beograd, 1961.
- 15
5. Богавац, Т. „Школство у Србији на путу до реформе“, *Развој школа 1945-1975*, Beograd, 1980.
- 26
6. Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004.

7. Бонцић, Драгомир, ²⁰ *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010.
8. Бонцић, Драгомир, ²⁸ *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд, 2011.
9. Burguiere, Andre Christiane Klapisch – Zuber, Martine Segalen, Francoise Zonabend, ³⁵ *A History of the Family. The impact of modernity*, volume two, London, 1996.
10. Buyse R. *Експериментисање у педагозији*, Београд, 1961.
11. Connerton, Paul, *Како се друштва сјећају*, Zagreb, 2004.
12. ⁵¹ *Cultures of Child Health in Britain and the Netherlands in the Twentieth Century* (ed. Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland), Aamsterdam, New York, 2003.
13. Cuninngham, Hugh, *The Invention of Childhood*, London, 2006.
14. ⁵⁵ *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspectives* (ed. Jon Lawrence, Pat Starkey), Liverpool, 2001.
15. ⁹⁹ *Childhood in the Past. 19th and 20th Century* (Additional Teaching Materials) (ed. Milan Ristović, Dubravka Stojanović), Association for Social History, Belgrade, 2001.
16. Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, Beograd, 2010.
17. Vujsić – Živković, Nataša, *Šezdeset godina časopisa Pedagogija*, Beograd, 2006.
18. ² Вучетић Младеновић, Радина, *Европа на Калемегдану. Цвијета Зузорић и културни живот Београда 1918-1941*, Београд, 2002.
19. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012.
20. ⁶² Gabrič, Aleš, *Slovenska agitpropiska kulturna politika 1945-1952*, Ljubljana, 1991.
21. Gabrič, Aleš, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995.
22. ¹⁸ Gabrič, Aleš, *Šolska reforma 1953-1962*, Ljubljana, 2006.
23. Gabrič, Aleš, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009.
24. ² Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода –партија и култура у Србији*, Београд, 2010.
25. ¹²¹ Gardner, Phil, *The Lost Elementary School of Victorian England*, London, 1984; ¹³³ Pamela Horn, *The Victorian and Edwardian School Child*, Stroud, 1989.

26. Гашић, Ранка, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке 1918-1941*, Београд, 2005.
27. Гедис, Џон Л, *Хладни рат*, Београд, 2003.
28. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.
29. Good C. V, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.
30. Гудан-Додић, Вера, *Жена у социјализму*, Београд, 2006.
31. Grubačić, Kosta, *Sistem obrazovanja u Sovjetskom Savezu*, Beograd-Zagreb, 1946.
32. Гудан Додић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006.
33. Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, London, 1996.
34. Decroly, O, Buyse R. *Увод у квантитативну педагогику*, Београд, 1961.
35. *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s* (ed. John Burnett), Harmondsworth, 1982.
36. Di Lelio, Ana, *Kosovska bitka u albanskom epu*, Beograd, 2010.
37. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.
38. Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997.
39. Дјуи, Џон, *Васпитање и демократија*, Цетиње, 1970.
40. Добривојевић, Ивана, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945-1955*, Београд 2013.
41. Докнић, Бранка *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013.
42. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005.
43. Dyhouse, Carol, *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England*, London, 1981.
44. Ђокић, Р. *Револуција и стваралаштво*, Београд, 1969.

45. *Edwardian Childhoods* (ed. Thea Thompson), London, 1981.
46. *Enciklopedija of Children and Childhood in History and Society* (ed. Paula S. Fass), New York, 2004.
47. Erdei, Ildiko, „The Happy Child’ as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia’s Pioneer Organization”, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe* (ed. John Lampe i Mark Mazower), Budapest-London, 2004.
48. Erdei, Ildiko, *Čekajući Iken. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012.
49. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989.
50. Жиру, Анри, *О критичкој педагозији*, Београд 2013.
51. Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008.
52. Илић, Александра, *Урбенири и национално васпитање у Србији 1878-1918*, Београд, 2010.
53. Илић Рајковић, Александра В. *Радна школа у Србији (1880-1940)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013. (докторска дисертација)
54. *In the Name of the Child: Child Health and Welfare, 1880-1940* (ed. Roger Cooter), London, 1992.
55. Исић, Момчило, *Основна школство у Србији 1918-1941*, I-II, Београд, 2005.
56. Исић, Момчило, *Основно школство у Подрињу 1914-1944*, Београд, 2005.
57. Исић, Момчило, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Мутаџ“ Уђ 1820-2010*, Уђ, 2010.
58. *Историја СКЈ*, Београд, 1985.
59. Jakovina, Tvrko, *Socijalizam na američkoj pšenici 1948-1963*, Zagreb, 2002.
60. Jackson, Louise A., *Child Sexual Abuse in Victorian England*, London, 2000.
61. Janev, Igor, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*, Beograd, 2004.
62. Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. Disappearance of The Ethnic Germans from The Vojvodina*, Belgrade, 2005.

63. Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.
64. Јурукова, Нада, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990.
65. Karge, Hajke, *Sećanje u kamenti – okamenjeno sećanje*, Beograd, 2014.
66. Кеј, Елен, *Есеји о љубави и браку*, Београд.
67. Кеј, Елен, *Млади нараштај*, Београд, 1914.
68. Кеј, Елен, *Љубав и етика*, Београд, 1919.
69. Кеј, Елен, *О васпитању детета код куће*, Београд-Сарајево, 1919.
70. Кеј, Елен, *Женски покрет*, Београд-Сарајево, 1923.
71. Kelly, Catriona, *Children's World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007.
72. Kline, Stephen, *Out of the Garden: Toys and Children's Culture in the Age of TV Marketing*, London, 1993.
73. Kovačević, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990.
74. Кољанин, Драгица, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.
75. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012.
76. Кремптон, Ричард Ц. *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.
77. Крeмановић, М. *Борба СКЈ за марксистички концепт културе*, Београд, 1981.
78. Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999.
79. Livschiz, Ann, *Growing Up Soviet: Childhood in the Soviet Union, 1918-1958* (Ph. D diss), Stanford University, 2006.
80. Lorejn, Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003.
81. Maze, Kasper, *Bezgranična zabava. Usporn masovne kulture 1850-1970*, Beograd, 2008.

82. ² Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.
83. Марковић, Оливера, *Компаративна анализа уџбеника историје у Бугарској и Југославији 1944-1953*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010. (мастер рад)
84. ² Марковић, Предраг, *Београд и Европа 1918-1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*, Београд, 1992.
85. ² Марковић, Предраг Ј, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд, 1996.
86. Мекларен, Питер, *Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције*, Београд, 2013.
87. Мекларен, Питер, *Живот у школама*, Београд, 2013.
88. Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978.
89. ²⁶ Милићевећ, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009.
90. ⁵⁰ Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004.
91. ³⁷ Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.
92. Милошевић, Жарко П., Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830-2003*, Зајечар, 2003.
93. ¹⁵ Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.
94. ⁹¹ Opie, Iona, Peter Opie, *Children's Games in Street and Playground*, London, 1969.
95. ² Перинић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008.
96. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, I-III, Beograd, 1989.
97. ³⁰ Petrović Todosijević, Sanja, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.
98. Planchard, E. *Педагошка истраживања*, Београд, 1960.
99. ⁴⁰ Pollock, Linda, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries*, Hanover, London, 1987.

100. Potkonjak, Nikola, *Sistem obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980.
101. Поткоњак, Никола М. *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогике у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994.
102. Поткоњак, Никола, *XX век: Ни „век децета“ ни век педагогике: има наде: XXI век*, Beograd, 2000.
103. Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља у Срба, Ужице*, 2006.
104. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006.
105. Радих, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I-II, Београд, 2002.
106. Ristović, Milan, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.
107. Rihtman Auguštín, *Dunja, Ulice moga grada*, Beograd, 2000.
108. Roberts, Elizabeth, *Women and Families: An Oral History, 1940-1970*, Oxford, 1995.
109. Rummel, F. I. *Увод у истраживачке поступке у педагозији*, , I-II, Београд, 1961.
110. Selinić, Slobodan, *Beograd 1960-1970. Snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005.
111. Сегалан, Мартин, *Социологија породице*, Београд, 2009.
112. Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990.
113. Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010.
114. Спасић, Ивана, *Социологија свакодневног живота*, Београд, 2004.
115. Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002.
116. Springhall, John, *Youth, Empire and Society: British Youth Movements 1883-1940*, London, 1977.
117. Steward, J. C. *The New Child: British Art and the Origins of Modern Childhood 1730-1830*, Berkeley, 1995.
118. *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд, 1980.

- 23
119. Shore, Heather, *Artful Dodgers: Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Woodbridge, Suffolk, 1999.
- 19
120. Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.
121. Суша, Ања, *Београдско позориште и студентске демонстрације '68* (магистарски рад), Београд, 2001.
122. Тешић, Владета, *Морално васпитање у школама у Србији (1830-1878)*, Београд, 1974.
123. Travers, R. M. W., *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.
- 42
124. Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.
125. Тропин, Тијана, *Теоријски аспекти превођења књижевности за децу са становника културе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, (докторска дисертација у рукопису)
126. Throndike, R. L., E. Hagen, *Мерење и еволуција у психологији и педагогији*, Београд, 1964.
127. Fischer, H. *Статистичке методе у психологији и педагогији*, Београд, 1960.
- 90
128. Hardyment, Christina, *Dream Babies: Child Care from Locke to Spock*, London, 1983.
- 106
129. Hendrick, Harry, *Child Welfare: Historical Dimensions, Contemporary Debate*, Bristol, 2003.
- 80
130. Higonnet, Anne, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, London, 1998.
- 62
131. Hopkins, Eric, *Childhood Transformed: Working-Class Children in Nineteenth-Century England*, Manchester, 1994.
- 63
132. Humphries, Stephen, *Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, 1981.
- 33
133. Humphries, Stewe, Pamela Gordon, *A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900-1950*, London, 1993.
- 81
134. Hurt, J. S. *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, London, 1979.

135. Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iz gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.

136. Цветковић, Срђан, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.

137. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.

138. „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, Београд, 1952.

139. *Школство у Азбуковици*, Љубовија, 1987.

140. Walvin, James, *A Child's World: A Social History of English Childhood 1800-1914*, Harmondsworth, 1982.

Чланци:

1. Baković, Nikola, „From Mother's Day to Grandma Frost. Popularisation of New Year Celebrations as an Ideological Toll. Example of Čačak Region (Serbia) 1945-1950“, *History of Communism in Europe*, 5, 2014, Bucharest, 7-21.
2. Benjamin, Valter, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 8-08.
3. Бергхолц, Макс, „Међу рибљубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2007, стр. 61-82.
4. Bondarev, Nikita, „Tito's Cult: Chronological Borders and Intensity“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 750-754.
5. Велимировић, Данијела, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.
6. Ђиликовић, Митја, „The Past With a Future. The Emancipatory Potential of Yugonostalgia“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
7. Вујовић, Сретен, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267-317.
8. Vučetić, Radina, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 70. veka*, 3, Beograd, 2011, str. 185-204.
9. Gabrič, Aleš, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945-1951“, *Zbornik za zgodino šolstva in prósve*, 24, Ljubljana – Zagreb, 1991, 67-92.
10. Gabrič, Aleš, „Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije“, *Historični seminar II* (ur. Oto Lutar Vojislav Lokar), Ljubljana, 1997, 109-121.
11. Gabrič, Aleš, „Komisija za proučavanje šolstva – prethodnica Zavoda za šolstvo“, *Pol stoletja Zavoda Republike Slovenije za šolstvo: zbornik od petdesetletni delovanja* (ur. Vilma Brodnik), Ljubljana, 2006.
12. Григоров, Дмитар, „Рачунајте на нас. Одромак о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2008, стр. 105-136.

13. Гудац Додић, Вера, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 165-206.
14. Димић, Љубодраг, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 211-232.
15. Dobrivojević, Ivana, „Industrijalizacija kao imp⁷ativ. Ekonomska politika Partije 1945-1955“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula – Zagreb, 2013, str. 17-36.
16. Duda, Igor, „Djeca s⁷ocijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 75-102.
17. Ђуровић, Арсен, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX¹¹“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 143-168.
18. Erdei, Ildiko, „The Happy Child“ as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization. *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, u⁶⁹ John Lampe i Mark Mazower. CEU Press, Budapest-London, 304.
19. Zvijer, Nemanja, „Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beogr⁹⁷, 2011, str. 718-730.
20. Ignjatović, Aleksandar, „Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 601-614.
21. Ђечева, Ljubica, „Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj historiografiji“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 760-770.
22. Janjetović, Zoran, „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim proces³u* (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998.
23. Jovanović, Miroslav, „Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
24. Karakatsani, Despina, „Hygiene Imperatives: Child Welfare, School Hygiene and Puericulture in Greece (1911-1936)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 2001, стр. 17-32.
25. Kladnik, Ana, „Iskanje novih paradigam in upotreba novih razisk⁷alnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 153-176.
26. Kuljić, Todor, „Titoizam: tri perspektive“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 539-551.
27. Lindquest, E. F. „Припремање текста и природе мерења у педагогији“, *Educational Measurement*, Београд, 1964.
28. Lensdaun, Gerison, „Деђа права“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 185-198.
29. Lukić, Sveta, „Međunarodne veze i uticaji u našoj kritici 1928-1941“, *Markizam i književna kritika u Jugosla³vi*, Beograd, 1978.
30. Манојловић Пинтар, Олга, „Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 85-100.

31. Марјановић, Ј. „Ослободилачка борба у Југославији и култура“, *Балканика*, 8, Београд, 1977.
32. Мартен-Фижије, Ан. „Ритуални обичаји у грађанској приватности“, *Историја приватног живота*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.152-210.
33. Milosavljević, Olivera. „Otac-genije-ljubimac: Kult vladara-najtrajniji obrazac vaspitanja dece“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Petrović), 4, Београд, 20016, стр. 188-291.
34. Митровић, Момчило, „Београдски универзитет 1945-1952“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.
35. Nikolić, Zosta. „I posle Tita – Tito“. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1989-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 760-15.
36. Павловић, Момчило, „Школство у Србији 1945-1950“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.
37. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i narodnih heroja Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 582-600.
38. Перо, Мишел, „Лица и улоге“, *Историја приватног живота*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 95-145.
39. Перо, Мишел, „Начини становања“, *Историја приватног живота*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 245-260.
40. Петрановић, Бранко, „Универзитет и идеологија (1945-1949. године)“, *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, 2, Београд, 1986, стр. 74.
41. Петровић, Јелена, „Љубав и мода: почеци и развој југословенске модне индустрије шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2004, 46, 87-102.
42. Petrović, Tanja. „Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacija patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 626-638.
43. Петровић Тодосијевић, Сања, „Дистрибуција УНИЦЕФ-ове помоћи у ФНРЈ“, *Токови историје*, 4, Београд, 2006, 1, 200-220.
44. Petrović Todosijević, Sanja. „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Petrović), 4, Београд, 2006, стр. 176-187.
45. Петровић Тодосијевић, Сања, „На трагу брижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237.
46. Петровић Тодосијевић, Сања, „Конструктивно васпитање најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу познавања наше сопствене стварности“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд, 2010, стр. 382-392.
47. Петровић Тодосијевић, Сања, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 190-225.

48. Петровић Тодосијевић, Сања, „У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.
49. Pogačar, Martin, „Osavremenjivanje mita maršala Tita: Digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 14-654.
50. Поповић, Бојана, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 318-341;
51. Prelić, Rada, *20. i 21. vek pionira Jugoslavije – Trajni oblik društvene brige o deci*, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci Jugoslavije 1948-1971*, Београд, 1971.
52. Прост, Антоан, „Породица и појединац“, *Историја приватног живота*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 47-85.
53. Прост, Антоан, „Породичне тајне“, *Историја приватног живота*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 195-243.
54. Радишић, Ђ, „Нека основна искуства из културног рада у НОР-у“, *Културни живот у ЈНА*, Београд, 1971.
55. Радишић, Ђ, „Култура и уметност у 89. ободилачкој борби народа Југославије као елемент социјалистичке револуције“, *Ослободилачка борба народа Југославије као 119. међународни рат и социјалистичка револуција*, 2, Београд, 1977.
56. Rihman-Augustin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb, 1990.
57. Селинић, Слободан, „Време тачкица у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2003, стр. 171-192.
58. Stojanović, Dubravka, „U senci velikog narativa: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 2006, стр. 160-175.
59. Stojković, Andrija, „Shvatanje pogleda na svet u zvaničnim dokumentima KPJ (period do V kongresa KPJ)“, *Marksističke teme*, 1-2, Niš, 1978.
60. Тимотијевић, Милош, „Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас жива бића: изградња спомен-костурнице и обликовање централног трга у Чачку 1945-1955“, *Зборник радова Народног 14. јуна*, XLIII, Чачак, 2013, стр. 127-170.
61. Тимотијевић, Мирослав, „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2005, стр. 7-4.
62. Тодић, Миланка, „Породични албум пролазности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристо 10), Београд, 2007, стр. 29-58.
63. Tomanović, Smiljka, „Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija 68. godišnjice* (ur. S. Tomanović), Београд, 2004, стр. 7-50.
64. Tosh, John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven, London, 1999.
65. Тропин, Тијана Д. „Хајди у југословенским преводима: ждановизам у дејој књижевности“, *Књижевна историја*, год. 46, бр. 152, Београд, 2014, стр. 177-201.
66. Укаловић, Јелена С. „Оснивање дејој међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135.

67. Harden, Dženi, „Kod kuće je najbolje: Distinkcija javno/privatno u dečjem teoretisanju o riziku i bezbednosti“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 243-261.
68. Hobsbaum, Erik, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije* (priredili: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer), Beograd, 2002, str. 5-25.
69. Hofman, Ana, „Druga Tita rodila je vila. Kako se pevalo (o) Titu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 615-625.
70. Хофман, Иван „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57.
71. Škodrić, Ljubinka, „Prosvetni radnici u 75. slogiji Vlade Milana Nedića 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 151-162.

ФИЛМОВИ:

1. *Пионир и двојка* (1949); Љубиша Јоцић и Вера Јоцић
2. *Кекец* (1951); Јоже Гале
3. *Ципелице на асфалту. Три приче о деци* (1956); Љубомир Радичевић и Здравко Рандић
4. *Добро море* (1958); Ернест Адамич и Мирко Гроблер
5. *Абра-кабра* (1958); Душан Вукотић
6. *Ветар је стао пред зору* (1959); Радош Новаковић и Александар Вучо
7. *Прометни знаци – улични јунаци* (1959); Бранко Ранитовић
8. *Између деце прозивке* (1960); Обрад Глушчевић
9. *Иззубљена оловка* (1960); Станислава Борисављевић и Федор Шкубоња
10. *Црни бисери* (1960); Јут Гризел и Тома Јанић

67. ЈТОВИ:

http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=43678

<http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf>

Биографија кандидата

Сања Петровић Тодосијевић, истраживач-сарадник (Шабац, 1977) је завршила основну школу и гимназију у Шапцу. Дипломирала је на Катедри за општу савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду јула 2003. на тему „Други живот. Европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца“. Магистрала је на истој катедри марта 2007. на тему „Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954“. Од 2004. до 2007. била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја на пројектима Института за савремену историју и Института за европске студије. У два наврата током 2006. и 2009. године била је стипендиста аустријске владе у оквиру програма *World University Service-Austrian Committee, One - Month Visits to Austrian* на Универзитету у Грацу. Од јуна 2007. запослена је у Институту за новију историју Србије. Од 2011. члан је Пројектног тима Радне групе Републике Србије за обнову бившег југословенског павиљона у Државном музеју Аушвиц-Биркенау. Од 2013. координатор је Програма архивских истраживања у Републици Србији Музеја Холокауста из Вашингтона. Један је од аутора пројекта *Усмена историја. Сведочанства учесника антифашистичке борбе* Фондације Хајнрих Бел и Савеза антифашиста Србије. Члан је Радне групе пројекта *Дани сећања* музеја Кућа Ане Франк (Амстердам), Народне библиотеке Србије и НВО Тераформинг (Нови Сад, Стокхолм). Аутор је монографије *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954* (ИНИС, 2008), неколико поглавља у књигама и већег броја научних чланака објављених у земљи и иностранству. Приредила је и написала уводну студију за рукопис Григорија Бабовића *Летопис Шапца 1933-1944* (ИНИС – Библиотека шабачка, 2010). Учествовала је у раду већег броја научних скупова (Варшава (2005); Сомбор (2005); Београд (2005); Грац (2005); Будимпешта (2005); Штип (2008); Скопље (2008); Загреб (2009); Београд (2009); Београд (2010); Њујорк (2011); Бад Радкерсбург (2012); Копенхаген (2013); Пула (2015), Сарајево (2015)), историјских форума (Берлин (2011)) и студијских путовања (Москва (2013), Јерусалим (2014)). Одржала је већи број предавања по позиву. Учествовала је у раду бројних трибина, јавних часова, округлих столова и промоција. Била

је члан и секретар Организационог одбора Међународног научног скупа *Тито. виђења и тумачења* (7 – 9. мај 2010, Београд). Била је члан и секретар Редакција за издавање грађе и докумената Института за новију историју Србије.

DDR - FMK - СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

ORIGINALITY REPORT

4%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

1	sr.wikipedia.org Internet	349 words — < 1%
2	www.udi.rs Internet	260 words — < 1%
3	cacakmuzej.org.rs Internet	191 words — < 1%
4	www.mntr.sr.gov.yu Internet	189 words — < 1%
5	www.uarrs-arhivisti.org Internet	186 words — < 1%
6	intnrnel.edia.hu Internet	144 words — < 1%
7	www.etno-institut.co.rs Internet	142 words — < 1%
8	www.cacakmuzej.org.rs Internet	129 words — < 1%
9	www.inisbgd.co.rs Internet	97 words — < 1%
10	www.iis.unsa.ba Internet	94 words — < 1%

11	Sobe, Noah. "U.S. Comparative Education Research on Yugoslav Education in the 1950s and 1960s", European Education, 2006. CrossCheck	91 words — < 1%
12	www.sao.org.rs Internet	63 words — < 1%
13	novamuska.org Internet	63 words — < 1%
14	etnografskimuzej.rs Internet	61 words — < 1%
15	www.epub.digitalnabiblioteka.tk Internet	55 words — < 1%
16	www.ffuis.edu.ba Internet	51 words — < 1%
17	paxtu.org Internet	48 words — < 1%
18	www.sistory.si Internet	46 words — < 1%
19	www.scribd.com Internet	46 words — < 1%
20	inisbgd.co.rs Internet	46 words — < 1%
21	www.bbk.ac.uk Internet	45 words — < 1%
22	www.iiccr.ro Internet	44 words — < 1%
23	digitallibrary.usc.edu Internet	43 words — < 1%

24	www.ff.uns.ac.rs Internet	42 words — < 1%
25	www.pef.uns.ac.rs Internet	41 words — < 1%
26	webserver.rcub.bg.ac.rs Internet	38 words — < 1%
27	mtt.org.rs Internet	36 words — < 1%
28	isi.co.rs Internet	35 words — < 1%
29	Bruno Vanobbergen. "Repairing the body, restoring the soul: the Sea Hospital of the City of Paris in Berck-sur-Mer and the French war on tuberculosis", <i>Paedagogica Historica</i> , 2009 CrossCheck	34 words — < 1%
30	www.isp.hr Internet	33 words — < 1%
31	www.moma.org Internet	32 words — < 1%
32	www.ucfak.ni.ac.rs Internet	32 words — < 1%
33	hunghist.org Internet	31 words — < 1%
34	www.ceir.co.rs Internet	31 words — < 1%
35	www.earticle.net Internet	30 words — < 1%
36	www.isi.co.rs Internet	28 words — < 1%

37	www.historiografija.hr Internet	28 words — < 1%
38	www.anthroserbia.org Internet	26 words — < 1%
39	su.diva-portal.org Internet	26 words — < 1%
40	extra.shu.ac.uk Internet	26 words — < 1%
41	ridr.ru Internet	26 words — < 1%
42	jpss.jp Internet	25 words — < 1%
43	www.eparhija.me Internet	25 words — < 1%
44	www.cliphip.com Internet	23 words — < 1%
45	Barry Reay. "THE CONTEXT AND MEANING OF POPULAR LITERACY: SOME EVIDENCE FROM NINETEENTH-CENTURY RURAL ENGLAND", <i>Past & Present</i> , 1991 CrossCheck	23 words — < 1%
46	www.ung.si Internet	22 words — < 1%
47	csi-platforma.org Internet	22 words — < 1%
48	unipu.hr Internet	21 words — < 1%
49	sanjamknjige.hr Internet	21 words — < 1%

50	iis.unsa.ba Internet	20 words — < 1%
51	Astri Andresen. "A FAREWELL TO 'RURAL BLISS'", <i>Scandinavian Journal of History</i> , 2008 CrossCheck	20 words — < 1%
52	www.istorijskiarhiv.rs Internet	20 words — < 1%
53	www.pfass.info Internet	20 words — < 1%
54	facebookreporter.org Internet	20 words — < 1%
55	Boucher, Ellen. "The Limits of Potential: Race, Welfare, and the Interwar Extension of Child Emigration to Southern Rhodesia", <i>Journal of British Studies</i> , 2009. CrossCheck	19 words — < 1%
56	www.ludicamente.com.ar Internet	19 words — < 1%
57	www.research.plymouth.ac.uk Internet	19 words — < 1%
58	Harold Silver. "Knowing and not knowing in the history of education", <i>History of Education</i> , 3/1992 CrossCheck	19 words — < 1%
59	citsee.eu Internet	19 words — < 1%
60	www.bookfirm.com.au Internet	18 words — < 1%
61	PETER YALDEN. "Association, Community and the Origins of Secularisation: English and Welsh Nonconformity, c. 1850-1930", <i>The Journal of Ecclesiastical</i>	18 words — < 1%

62	dk.fdv.uni-lj.si Internet	18 words — < 1%
63	www.pensamientocritico.cl Internet	17 words — < 1%
64	ses.library.usyd.edu.au Internet	17 words — < 1%
65	www.iib.ac.rs Internet	17 words — < 1%
66	0354-6497, 2007 Publications	17 words — < 1%
67	pzzsbg.iks.rs Internet	16 words — < 1%
68	conservancy.umn.edu Internet	16 words — < 1%
69	Katz, Vera. "TITO - viđenja i tumačenja", Contributions / Prilozi, 2012. Publications	16 words — < 1%
70	ROVIS, MIRJANA KONTESTABILE. "Oris nastanka specialnega šolstva na Primorskem po drugi svetovni vojni", Arhivi, 2015. Publications	16 words — < 1%
71	childcult.rsuh.ru Internet	16 words — < 1%
72	Burnham, J. C.. "Why did the Infants and Toddlers Die? Shifts in Americans' Ideas of Responsibility for Accidents--from Blaming Mom to Engineering", Journal of Social History, 1996. CrossCheck	16 words — < 1%

73	historiografija.hr Internet	16 words — < 1%
74	www.palgraveconnect.com Internet	16 words — < 1%
75	www.vebradio.rs Internet	16 words — < 1%
76	www.sovapro.hr Internet	15 words — < 1%
77	www.janfelt.dk Internet	15 words — < 1%
78	www.srpstvo.com Internet	15 words — < 1%
79	147.91.246.69 Internet	14 words — < 1%
80	www.buchhandlung-walther-koenig.de Internet	14 words — < 1%
81	Wrigley. "Bibliography of Secondary Sources", A Companion to Early Twentieth-Century Britain, 01/01/2003 CrossCheck	13 words — < 1%
82	www.isc-studyofcapitalism.org Internet	13 words — < 1%
83	encyclopedia.1914-1918-online.net Internet	13 words — < 1%
84	Krel, Aleksandar. "The Adam Berenz German Society and the Revitalization of the Ethnic Identity of Germans in Apatin", Issues in Ethnology Anthropology/03531589, 20100901 Publications	13 words — < 1%

85	iaen.gr Internet	13 words — < 1%
86	etheses.dur.ac.uk Internet	13 words — < 1%
87	tcbh.oxfordjournals.org Internet	13 words — < 1%
88	www.abslib.com Internet	13 words — < 1%
89	ru.wikipedia.org Internet	12 words — < 1%
90	www.fachportal-paedagogik.de Internet	12 words — < 1%
91	www.encyclopedia.com Internet	12 words — < 1%
92	www.digitalnizavicaj.com Internet	12 words — < 1%
93	0354-401X, 2007 Publications	12 words — < 1%
94	Katz, Vera. "O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI 1942.-1953", Contributions / Prilozi, 2011. Publications	12 words — < 1%
95	www.balchinstitute.org Internet	12 words — < 1%
96	P. M. SMITH. "Mothers, Babies, and the Mothers and Babies Movement: Australia Through Depression and War", Social History of Medicine, 04/01/1993 CrossCheck	12 words — < 1%

97	journals.cultcenter.net Internet	11 words — < 1%
98	gostje.kivi.si Internet	11 words — < 1%
99	www.icdt.hu Internet	11 words — < 1%
100	hrcak.srce.hr Internet	11 words — < 1%
101	www.hercegbosna.org Internet	11 words — < 1%
102	www.plastelin.com Internet	11 words — < 1%
103	history.uwo.ca Internet	11 words — < 1%
104	www.etd.ceu.hu Internet	11 words — < 1%
105	www.istorijskabiblioteka.com Internet	10 words — < 1%
106	edoc.hu-berlin.de Internet	10 words — < 1%
107	www.maticasrpska.org.rs Internet	10 words — < 1%
108	www.ffpu.hr Internet	10 words — < 1%
109	www.ohiostatepress.org Internet	10 words — < 1%
110	Janet Fink. "Inside a hall of mirrors: residential care	10 words — < 1%

111	mp3-blog.net Internet	10 words — < 1%
112	scindeks-clanci.ceon.rs Internet	10 words — < 1%
113	alfa.tf.ni.ac.rs Internet	9 words — < 1%
114	Selina Todd. "Breadwinners and Dependants: Working-Class Young People in England, 1918–1955", International Review of Social History, 04/2007 CrossCheck	9 words — < 1%
115	www.uciteljneznalica.org Internet	9 words — < 1%
116	maticaboke.org Internet	9 words — < 1%
117	evo.rs Internet	9 words — < 1%
118	www.parlament.gov.rs Internet	9 words — < 1%
119	ojs.zrc-sazu.si Internet	8 words — < 1%
120	geography.upol.cz Internet	8 words — < 1%
121	www.unizar.es Internet	8 words — < 1%
122	laban.rs Internet	8 words — < 1%

- 123 detak-unsyiah.com 8 words — < 1%
Internet
- 124 arilje.org.rs 8 words — < 1%
Internet
- 125 Saljic, Zorica. "Prevention of undesired student behaviours in current school practice: Legal and curricular framework", *Nastava i vaspitanje*, 2015. 8 words — < 1%
CrossCheck
- 126 Vracevic, Nikola, and Vladimir Cvetkovic. "The role of private armed forces in the traditional concepts of security", *Vojno delo*, 2014. 8 words — < 1%
CrossCheck
- 127 Tadić, Darko. "Government of the United Kingdom, Political Parties and Development of their Relationship", *Proceedings of Novi Sad Faculty of Law*, 2014. 8 words — < 1%
Publications
- 128 Vucicevic, Milos. "Was the Balkan pact necessary?", *Vojno delo*, 2014. 8 words — < 1%
CrossCheck
- 129 www.cpi.hr 8 words — < 1%
Internet
- 130 Miloš Ković. "From persecutors to saviours: the Italian occupation forces of the Second World War in post-1989 Serbian historiography", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 8/1/2004 8 words — < 1%
CrossCheck
- 131 webrzs.statserb.sr.gov.yu 8 words — < 1%
Internet
- 132 7 words — < 1%

Бјелица,
Слободан.
"ШТАМПА О

